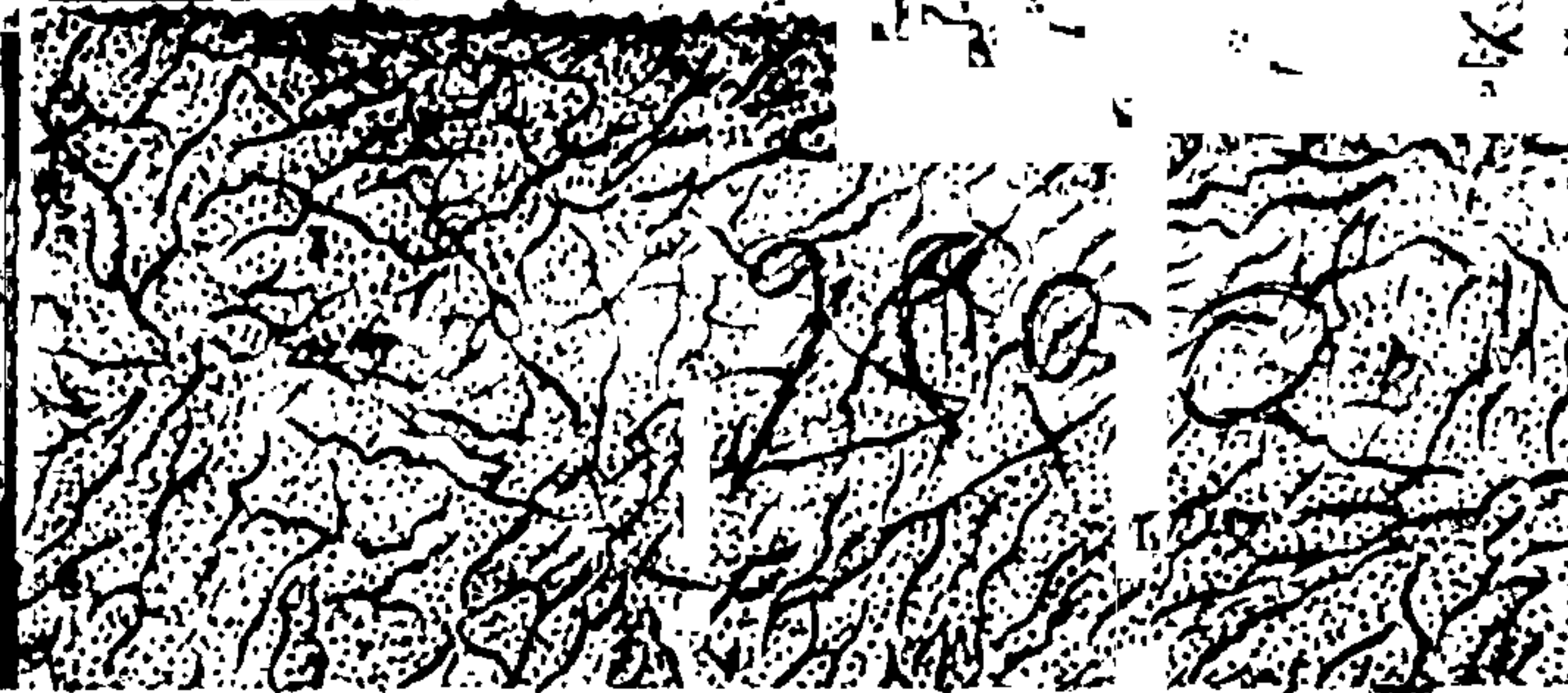


म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय चा. प्र.

दा. क्र.



म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

चा. प्र.

लेखक

\_\_\_\_\_

सन

७२

अलय क्र. अंक

१६७

पुस्तकाचे नांव

जमनाबाई साहेब  
यांचे चा. प्र.

१६७

चा. प्र.

३१० - २२२२

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

१९१२-१३

~~Presented by~~  
~~W. P. Satche~~

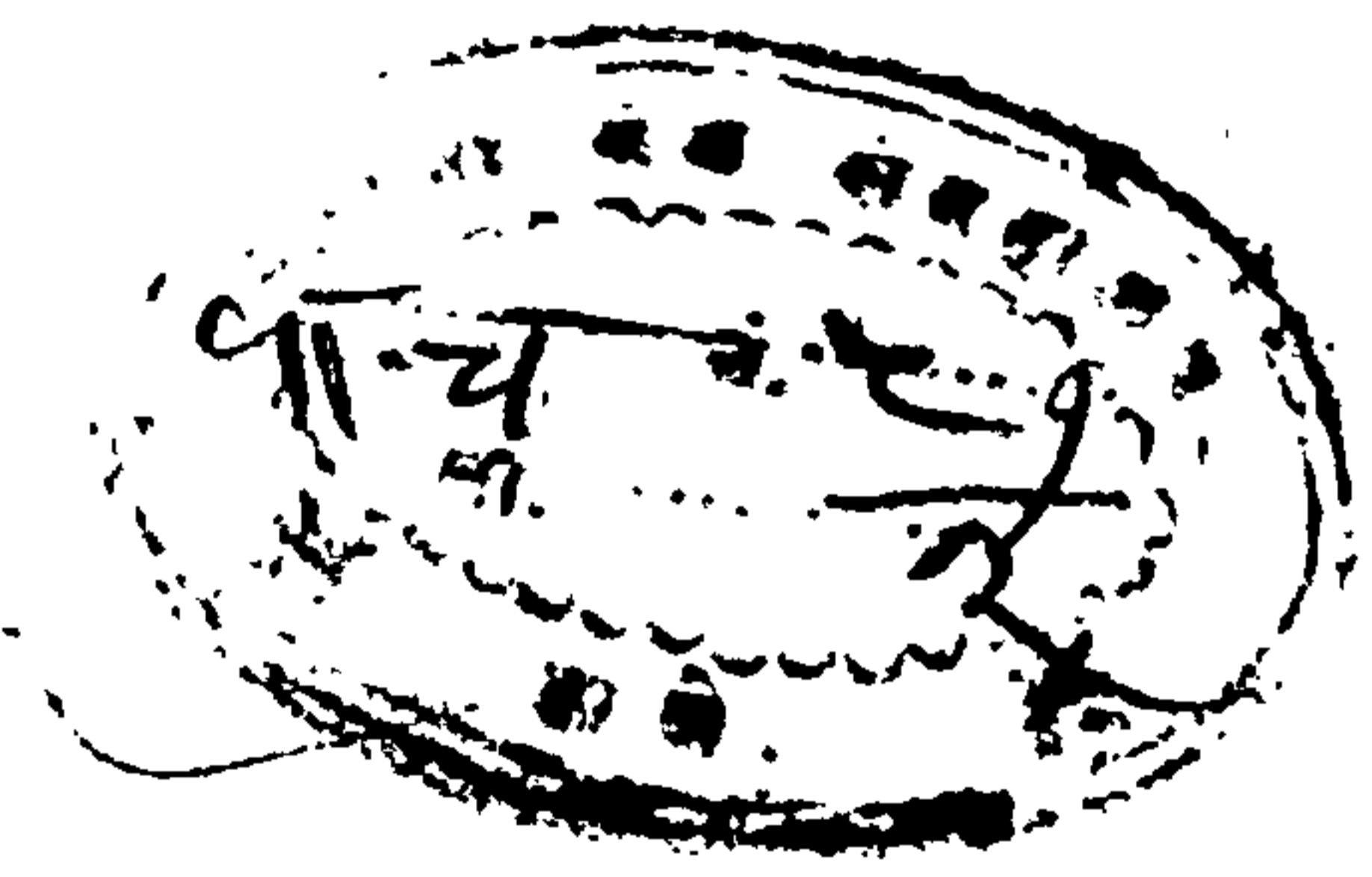
Presented by W. P. Satche

to

the Sane's Home Library

16/09

W. P. Satche

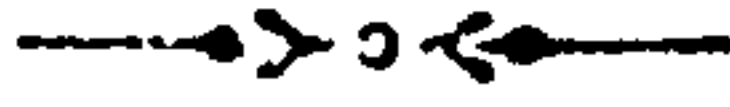


च. ५९

श्री.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळीची ग्रंथमाला.

ग्रंथ १६ वा.



कै. श्रीमंत महाराणी  
जमनाबाई साहेब गायकवाड  
यांचे चरित्र.

लेखक

नागेश विनायक बापट;

श्री. बाजीराव बळ्हाळ, पानिपतची मोहीम, छत्रपति  
संभाजी महाराज, इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते.

प्रकाशक

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी,

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक;

बडोदे व मुंबई.

सन १९००.

किंमत १ रुपया.

---

---

सर्व हक प्रकाशकांनी स्वाधीन राखिले आहेत.

बडोदे 'पूर्णचंद्रोदय' छापखाना.

---

---

## उपोद्घात.

### महाराष्ट्रस्त्रियांच्या चरित्रांबद्दल दोन शब्द.

सर मॉनियर उइल्यम्स ह्यांनी इ० स० १८८३ मध्ये हिंदुस्थानांतील चरित्रग्रंथासंबंधानें लिहितांना एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “ हिंदुस्थानांतील प्रख्यात पुरुषांचीं चरित्रें अद्यापि लिहिलीं गेलीं नाहींत, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! हिंदु अथवा मुसलमान लोक ह्यांना अशा चरित्रग्रंथाची गोडी आहे असें दिसत नाहीं !” हे उद्गार साहेबबहादुरांनीं काढल्यास आज सतरा वर्षे होऊन गेलीं. तितक्या अवधींत ही स्थिति पालटली जाऊन, हिंदु व मुसलमान ह्या दोन्ही जातींतील विद्वान् लोकांचें लक्ष कमजास्तप्रमाणानें प्रसिद्ध पुरुषांच्या चरित्रलेखनाकडे लागत चाललें आहे, असें ह्यणण्यास हरकत नाहीं. एतद्देशीय भाषेंमध्ये ह्या सतरा वर्षांत पुष्कळ चरित्रग्रंथ निर्माण झाले असून, तो कम पुढें जोरानें चालू आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. प्रसिद्ध व कीर्तिमान पुरुषांच्या चरित्रांकडे ज्याप्रमाणें एतद्देशीय ग्रंथकारांचें लक्ष लागलें आहे, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध स्त्रियांच्या चरित्रप्रकाशनासंबंधानेंही त्यांचा अल्पसा प्रयत्न चालू आहे. इंग्रजीभाषेंमध्ये कांहीं विद्वान् युरोपियन ग्रंथकारांनीं हिंदुस्थानांतील इतिहासप्रसिद्ध अर्वाचीन व प्राचीन स्त्रियांचीं चरित्रें प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांच्या आधारांनं एतद्देशीय भाषेंत स्त्रीचरित्रग्रंथ थोडे थोडे तयार होऊं लागले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट होय. बंगाली ग्रंथकार बाबू मन्मथनाथ दत्त ह्यांच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारे “भारतवर्षीय युवतिरत्नमाला” नामक एक चांगला ग्रंथ मराठी भाषेंत कांहीं महिन्यापूर्वी प्रसिद्ध झाला आहे, व तो सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांस वाचनाभिरुचि उत्पन्न करण्यास अंशतः कारण होईल अशी आशा आहे. तथापि, रणशूर, राजकारणी, नीतिसंपन्न व सद्गुणी अशा खुद्द महाराष्ट्रस्त्रियांचीं चरित्रें अद्यापि महाराष्ट्रवाचकांस चांगलीशीं उपलब्ध झालीं नाहींत. त्यामुळें महाराष्ट्रस्त्रियांचें अलौकिक गुण चरित्ररूपानें

जसे प्रकाशित व्हावयास पाहिजेत तसे झाले नाहीत, असें मोठ्या दुःस्वप्नं ह्मणावें लागतें. अशीं चरित्रें प्रसिद्ध झाल्यावांचून महाराष्ट्र-स्त्रियांची खरी योग्यता कधींही व्यक्त होणार नाही, व त्यांच्या राज-कारणचातुर्य, शौर्य, तेजस्विता, स्वाभिमान, पातिव्रत्य इत्यादि मूल्य-वान् गुणांचें खरें तेज कधींही प्रकाशित होणार नाही.

आजपर्यंत सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रस्त्रियांपैकीं कीर्तिशालिनी महासाध्वी राणी अहिल्याबाई होळकर व झांशीची रणशूर राणी लक्ष्मीबाई ह्या दोन स्त्रियांचीं चरित्रें काय तीं मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालीं आहेत. परंतु ह्याशिवाय अनेक चरित्रवर्णनयोग्य अशा प्रख्यात स्त्रिया इतिहासाच्या अभावामुळें गाढ अंधःकारांत लपून गेल्या आहेत ! त्यांची चरित्रें प्रसिद्ध करून, त्यांच्या अंगच्या अद्वितीय गुणांना कीर्तिमंदिरांत चिरप्रकाशित करून ठेवणें हें काम एतद्देशीय ग्रंथकारांचें आहे. परंतु इकडे त्यांचें लक्ष जितकें जावें तितकें जात नाही, ही शोचनीय गोष्ट होय ! 'अकरणान्मंदकरणंश्रेयः' ह्या न्यायानें अल्पसा प्रयत्न होत आहे किंवा झाला आहे, तेवढ्यावर समाधान मानून स्वस्थ बसणें कधींही रास्त होणार नाही. इंग्लंडांतील विविधगुणसंपन्न स्त्रियांच्या चरित्रमाला झपाट्यानें प्रसिद्ध होत आहेत. एवढेंच नव्हे तर तेथील इतिहासप्रसिद्ध वीरमाता व वीरपत्न्या ह्यादेखील तद्देशीय चरित्र-लेखकांच्या प्रयत्नानें कीर्तीच्या अढळ मंदिरांत विराजित झाल्या आहेत. परंतु आमच्या इकडे त्या मानानें पाहिलें तर अगदीं उलट प्रकार आहे ! अहिल्याबाई होळकर हिच्यासारखी लोकोत्तर स्त्री सर्व जगाच्या इतिहासांत एक देखील सांपडणें कठीण; परंतु तिचें साद्यंत, साधार व सविस्तर चरित्र अद्यापि मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालें नाही ! सर जॉन मालकम ह्या परदेशीय ग्रंथकारानें ह्या स्त्रीची थोडीबहुत माहिती "मध्य हिंदुस्थानच्या इतिहासांत" लिहून ठेविली आहे. तिच्या आधारें 'हिंदुस्थान कथारस' वगैरे मराठी पुस्तकांत तिचा अल्पसा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे, व चारपांच वर्षापूर्वी 'केसरी'धनुर्धारी व पुण्याचे रा. देव ह्यांनीं तिचीं दोन स्वतंत्र चरित्रें प्रसिद्ध

कला आहेत. परंतु अहिल्याबाईंच्या विशाल कीर्तीच्या मानानें हीं चरित्रे फारच अपूर्ण व संक्षिप्त आहेत, असें ह्यगणें भाग पडतें। खरोखर, ह्या साध्वीचें विस्तृत व मनोरंजक चरित्र अस्सल कागदपत्रांच्या माहितीनें प्रसिद्ध झालें, तर त्यास 'सद्गुणगाथा' असेंच नांव शोभेल, ह्यांत शंका नाहीं. अहिल्याबाईंसंबंधानें टॉरेन्स, म्यालेसन, वालवेझेन, सर लिपेल ग्रिफीन्, वगैरे अनेक इंग्रज ग्रंथकारांनीं फारच स्तुतिपर उद्गार काढिले आहेत, एवढेंच नव्हे तर मिसेस 'जोना वेली' नामक एका आंग्लयुवतीनें तिजवर एक इंग्रजी काव्यही रचिलें आहे! परंतु ह्या स्त्रीचें विस्तृत चरित्र प्रसिद्ध करण्याची इच्छा अद्यापि महाराष्ट्र ग्रंथकारांस उत्पन्न होत नाहीं हें दुर्दैव होय!! एका इंग्रज ग्रंथकारानें कांहीं वर्षांपूर्वी अहिल्याबाईंच्या चरित्राबद्दल असें ह्मटलें आहे:—

“ It is strange that so great a name as that of Ahulyabai should have no mention in the pages of Modern Indian History. Mill, perhaps, has purposely suppressed any account of her to guard himself against inconsistency, and prevent the latter part of his work from contradicting the statements in earlier chapters. Thornton has passed over her name in utter silence, while he has taken prominent notice of the profligate Tulsibai. The late East India Company wasted a good deal of money upon a work that grossly misrepresents the Indians, and that is nothing more than ‘ a war's rattle throughout.’ India has not her historian yet, and to this circumstance may be traced much of that wrong impression which prevails respecting her sons. It is good that the Hindus of Bombay are zealous in the cause of Hindu Female education. it is good that they have given a warm response to the suggestions of Miss Mary Carpenter; it is good that Dr. Bhau Daji presides at the head of a female institution : but traveller and antiquarian he is, he should undertake to make proper researches and compile a Boswellian biography of the great Mah.



ratta lady who affords the noblest example of wisdom, goodness, and virtue. That which Akbar is among male sovereigns, is Ahilyabai among female sovereigns."

ह्याचा भावार्थ असा कीं:-“हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासामध्यं अहिल्याबाईसारख्या प्रसिद्ध व नामांकित स्त्रीचा नामनिर्देश नसावा ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. मिळ ह्या इतिहासकारानें कदाचित् कांहीं असंबद्ध माहिती देण्यांत येऊं नये ह्मणून तिची हकीकत मुद्दाम गाळली आहे. थॉर्नटन ह्या इतिहासकारानें तिच्या नांदाचा नुसता मागमूसही ठेविला नाहीं, आणि विषयलंपट तुळसाबाईचा वृत्तांत विस्तृत रीतीनें प्रसिद्ध केला आहे! माजी कंपनीसरकारानें, हिंदुस्थानांतील लोकांविषयीं भलभलता गैरसमज उत्पन्न करणाऱ्या ह्या ग्रंथाकरितां, पुष्कळ पैसा खर्च केला; परंतु त्यांत अथपासून इतिपर्यंत लढाईचें चव्हाट लाविलेलें आहे. हिंदुस्थानचा खरा इतिहासकार अद्यापि निपजला नाहीं. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील लोकांविषयीं जो गैरसमज प्रचलित आहे तो नाहींसा होत नाहीं. मुंबई इलाख्यांतील हिंदुलोकांस स्त्रीशिक्षणाची विशेष आस्था आहे ही चांगली गोष्ट आहे. त्यांनीं मिस मेरी कार्पेन्टर ह्या बाईच्या सूचनांचा अगत्यपूर्वक स्वीकार केला हीहि चांगली गोष्ट आहे. डा. भाऊ दाजी ह्यांच्यासारखें विद्वान् गृहस्थ स्त्रीशिक्षणार्थं अवतीर्ण झालेल्या एका संस्थेचे अध्यक्ष आहेत हीहि चांगली गोष्ट आहे. परंतु त्यांच्यासारख्या प्रवासप्रिय व पुराणवस्तुसंशोधक गृहस्थांनीं, बरोबर रीतीनें जुन्या कागदपत्रांचा शोध लावून, ह्या प्रख्यात महाराष्ट्र स्त्रीचें एक जंगी चरित्र तयार करणें अवश्य आहे. ह्या स्त्रीचें चरित्र ह्मणजे शहाणपणा, सौजन्य आणि सद्गुण ह्यांचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण होय. हिंदुस्थानांतील राजे लोकांत ज्याप्रमाणें अकबर हा मुकुटमणि, त्याप्रमाणें स्त्रीवर्गामध्ये अहिल्याबाई ही हाये.”

अर्थात् युरोपियन लोक जिच्या चरित्राची इतक्या कौतुकानें प्रशंसा करितात, त्या स्त्रीरत्नाचें तेज अद्यापि अंधःकारांत गुप्त असावें

ह्यापेशां आमच्या स्वाभिमानशून्यतेचें निदर्शक उदाहरण दुसरें काय असणार ? अहिल्याबाईच्या चरित्राची अनास्था फक्त मराठी ग्रंथकारांकडूनच झाली आहे, असाच केवळ अर्थ नाही. खुद्द तिचे वंशजही तिच्या भव्य यशाची योग्यता अद्यापि जाणत नाहीत व तिच्या पवित्र चरित्राची मुर्तीच पर्वा करीत नाहीत !! ह्याबद्दल जितका खेद मानावा तितका थोडाच आहे. अहिल्याबाईचा अल्प वृत्तांत लिहून तिची कीर्ति कायम ठेवण्यास सर जॉन मालकम साहेब जसे निर्माण झाले, त्याप्रमाणें दुसरा कोणी युरोपियन गृहस्थ निर्माण होऊन हें चरित्र सविस्तर लिहिण्याचें काम स्वीकारील तरच तें सिद्धीस जाईल ! एरवीं आशा करण्यास दुसरा मार्ग नाही !!

खुद्द महासाध्वी अहिल्याबाई हिच्या चरित्राची ही स्थिति, मग इतर इतिहासप्रसिद्ध मराठी स्त्रियांच्या चरित्रांची ह्याहूनही शोचनीय स्थिति असावी ह्यांत आश्चर्य तें काय ?

नेपोलियन बोनापार्टच्या आईचें ' Mother of Napoleon ' ह्मणून जगां चरित्र फ्रेंच व इंग्रजीभाषेमध्यें प्रसिद्ध आहे; परंतु नेपोलियनच्या गुणांवर ताण करणारे महाराष्ट्रराज्यसंस्थापक छत्रपति शिवाजीमहाराज ह्यांच्या मातुश्री जिजाबाई ह्यांचें चरित्र अद्यापि कोणास श्रुत नाही ! जिजाबाईचें चरित्र इतकें महत्त्वाचें आहे कीं तें वांचून कोणासही परमावधीचा आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाही ! न्यायमूर्ति रानडे ह्यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचा जो एक भाग नुकताच प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत त्यांनीं शिवाजी महाराजांच्या साहाय्यकारी मंडळामध्यें जिजाबाईची अग्रस्थानीं गणना केली आहे; व प्रांजळपणें असें ह्मटलें आहे कीं:—

" If ever great men owed their greatness to the inspiration of their mothers, the influence of Jijabai was a factor of prime importance in the making of Shivaji's career, and the chief source of his strength. " (Page 63)

हे अगदीं अक्षरशः खरें आहे. राजमाता जिजाबाई हिच्याच योग्यतेप्रमाणें राजपत्नि सईबाई हिची योग्यता होती. ह्या उभय

स्त्रीरत्नांची माहिती चिटणिसी वगैरे बखरींत थोडीशी आलेली आहे. ती वाचून कोणाचेंही चित्त हर्षभरित, झाल्यावांचून रहाणार नाही. ह्या स्त्रियांच्याच योग्यतेच्या दुसऱ्या स्त्रिया राजारामाची पत्नि सुप्रसिद्ध ताराबाई, तिची सून जिजाबाई, थोरले शाहू महाराज ह्यांच्या राण्या सकवारबाई व विरूबाई ह्या होत. ह्यांचीं चरित्रे निरनिराळ्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं असून फार मननयोग्य आहेत. वर निर्दिष्ट केलेल्या शाहू महाराजांच्या दोन राण्या मराठी राज्याच्या अभ्युदयास इतक्या साहाय्यभूत झाल्या आहेत कीं सांगतां सोय नाही. छत्रपतींच्या राण्यांनीं मोठमोठ्या राजकारणांत मन घालून नाजूक मनसबे सिद्धीस नेल्याची माहिती कोणास ठाऊक देखील नसेल ! परंतु महापुरुष ब्रह्मंदस्वामी धावडशीकर ह्यांचा जो पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे, त्यावरून मनास थक्क करून टाकणाऱ्या ह्या स्त्रियांच्या राजकारणांचा बराच प्रकाश बाहेर येतो. ह्या खुद्द छत्रपतींच्या घराण्यांतील स्त्रिया झाल्या. ह्याप्रमाणेंच पेशव्यांच्या घराण्यांतही कांहीं चरित्रलेखनयोग्य स्त्रिया होऊन गेल्या.

बाळाजी विश्वनाथाची बायको राधाबाई हिचें चरित्र तर फारच अपूर्व आहे. हिच्यासारखी दूरदर्शी, राजकारणकुशल, प्रसंगावधानी आणि सुसंस्कृत मनाची स्त्री इतिहासांत काचित् सांपडेल. शिवाजी उत्पन्न होण्यास ज्याप्रमाणें जिजाबाई कारण झाली, त्याप्रमाणें बाजीराव उत्पन्न होण्यास राधाबाई कारण झाली, असें मोठ्या गर्वानें झणतां येईल. ह्या स्त्रीची माहिती मराठी बखरीमध्ये नुसत्या नामोल्लेखापेक्षां अधिक मिळत नाही. बाजीरावाच्या व चिमाजी-आपाच्या पराक्रमातिशयाचें वर्णन करण्यापूर्वी ह्या स्त्रीचें चरित्र अवश्य ध्यानांत घेतलें पाहिजे, इतकें तें महत्त्वाचें आहे. तिच्या शिक्षणाचा परिणाम ह्या दोन रणशूर महाराष्ट्रवीरांवर कसा झाला हें समजलें, तर मराठी राज्य तयार करण्यास जिजाबाई व राधाबाई ह्या स्त्रियाच कारण झाल्या, असें साश्चर्य व सानंद कबूल केलें पाहिजे. राधाबाईच्या खालच्या वर्गांत गोपिकाबाईची गणना करितां

येईल. हिनें थोरले माधवराव व नारायणराव ह्यांना चांगला उपदेश केला होता. थोरल्या माधवरावांनीं कर्नाटकच्या मोहिमेमधून आपल्या मातुश्रीस अनेक महत्वाचीं पत्रें पाठविलीं आहेत, व नाजूक राजकारणांत तिची सल्लामसलत घेतली आहे, हें ऐकून कोणांस कौतुक वाटणार नाहीं ? हिनें सर्वाई माधवरावास पाठविलेलें एक उपदेशपत्र काव्येतिहाससंग्रहामध्यें मागें प्रसिद्ध झालेलेंच आहे. तें वाचून तिच्या थोर मनाची चांगली कल्पना करितां येईल.

छत्रपति व पेशवे ह्या दोन घराण्याशिवाय महाराष्ट्रांतील इतर सरदार घराण्यांतही चरित्रलेखनास योग्य अशा अनेक स्त्रिया निपजल्या आहेत. तळेगांवचे दाभाडे सेनापति त्रिंबकराव ह्यांची पत्नि उमाबाई ही प्रति रणशूर झांशीची राणीच होती, असें ह्यटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. हिची गणना धनुर्बारीनीं 'रणशूर अवलां' मध्यें केली आहे, ती अगदीं यथार्थ आहे. हिची योग्यता शाहू महाराज व बाजीराव पेशवे हे देखील जाणून चुकले होते. शाहू महाराजासारख्यांस, स्वतः तळेगांवांस जाऊन जिची समजावणी करावी लागत असे, व जिला बहुमानपुरस्सर पालखींत बसवून आपल्या राजधानींत न्यावी लागत असे; व बाजीरावासारख्या बाणेश्वर वीरास जिच्या पायावर आपलें डोकें नम्र करून वारंवार श्रमा घागावी लागत असे, तिची योग्यता कांहीं अपूर्व असलीच पाहिजे ह्यांत शंका नाहीं. ह्या मानधन स्त्रीनें अहमदाबादेवर स्वारी करून तेथील बाबी नामक मुसलमान सुभेदाराचा हत्तीवरून लढून जो पराभव केला, तो इतिहासकारांनीं कौतुकानेंच वर्णन केला पाहिजे असा आहे.

सुभेदार थोरले मल्हारराव होळकर ह्यांना विकट प्रसंगां युद्धनीति शिकविणारी त्यांची पत्नि गौतमाबाई, पानिपतच्या मोहिमेमध्ये भाऊसाहेबास आपल्या तेजस्विनेनें व वीर्यशालित्वानें थक्क करून सोडणारी बळवंतराव मेहेंदळ्याची आई, भीमाशंकराच्या उन्मत्त कोळी लोकांस आपल्या तरवारीच्या तीक्ष्ण धारेनें स्वर्ग दाखवून त्यांच्या रक्ताचा कपाळास सौभाग्यतिलक लावणारी व पालखींत बसून वा-

जत गाजत पुण्यनगरांत प्रवेश करणारी कृष्णराव महादेव चांसकर ह्यांची विधवा स्त्री रखमाबाई; बळवंतराव रास्त्यास रावबाजीच्या कै-  
देंतून सोडवून एका रात्रींत साठ कोस घोड्याचा प्रवास करणारी  
धैर्यशालिनी कृष्णाबाई; सर जॉन मॉलकम ह्यांच्या सारख्या रणपटु  
आंग्लयोद्ध्यासही आश्चर्यचकित करणारी यशवंतराव होळकराची  
मुलगी भीमाबाई ह्या स्त्रिया किती तरी लोकोत्तर असल्या पाहिजेत !  
ह्यांचीं चरित्रं वीररसानें ओथंबलेलीं असून तीं वाचलीं असतां महा-  
राष्ट्र स्त्रिया किती तेजस्वी होत्या, त्यांच्या अंगीं किती सद्गुण होते,  
आणि त्यांची योग्यता 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' ह्या श्रुतीसही  
कशी हरताळ लावीत होती, हें चांगलें व्यक्त होईल ह्यांत शंका नाही.  
परंतु इतिहासाभावामुळें त्यांची माहिती व महिमा सामान्य वाचकांस  
समजणें अगदीं दुरापास्त झालें आहे. अशा स्त्रिया इंग्लंडसारख्या  
देशांत जन्मल्या असत्या, तर तेथील स्वाभिमानांनी लोकांनीं त्यांचे  
फार फार पोवाडे गाइले असते, व चरित्रकारांनीं त्यांचीं सुंदर सुंदर  
वर्णनें लिहून त्यांच्या रसमय गोड कथांनीं स्वभाषेचें ग्रंथभांडार  
सजविलें असतें !!

वरील स्त्रियांच्या केवळ बरोबरीच्या नसल्या तरी त्यांच्या वर्गांत  
गणण्यास योग्य अशा इतर स्त्रियाही आणखी पुष्कळ मराठे घरा-  
ण्यांत निपजल्या आहेत; परंतु चरित्राच्या अभावामुळें त्यांची  
माहिती विशेष प्रसिद्ध नाही. ग्वाल्हेरची बायजाबाई शिंदे, धा-  
रची मैनाबाई पोवार, चिंतामणराव आप्पा पटवर्धनांची बाणे-  
दार पत्नि, आणि इंदूर येथील प्रख्यात किंबे घराण्यांतील  
शानशूर व राजकारणी रखमाबाई, ह्यांचीं चरित्रं कर्मा महत्वाचीं  
होतील काय ? लिहिण्यास आनंद वाटतां कीं, श्रीमती रखमाबाई  
साहेब किंबे ह्यांचें संक्षिप्त चरित्र किंबे घराण्यांतील एका सुशिक्षित  
युवतीनें "ग्रंथमाले" मध्ये नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे.

वर सांगितलेल्या प्रसिद्ध स्त्रिया महाराष्ट्रामध्ये शौर्यपराक्रमादि  
गुणांनीं विख्यात झालेल्या ऐतिहासिक घराण्यांतील असल्यामुळें  
त्यांची माहिती-निदान नाममात्र तरी-महाराष्ट्रवाचकांस असण्याचा  
संभव आहे. परंतु महाराष्ट्रापासून दूर असलेल्या अशा इतिहासप्रसिद्ध

मराठे घराण्यांत ज्या कित्येक लोकोत्तर स्त्रिया होऊन गेल्या, त्यांची नाममात्रही ओळख असण्याचा महाराष्ट्रवाचकांस संभव नाही. ह्या स्त्रियांचीं चरित्रे फार अपूर्व, मनोरंजक व वाचनयोग्य आहेत. छत्रपति शिवाजी महाराज ह्यांचें सापत्न बंधु व्यंकोजी महाराज ह्यांचा वंश, लॉर्ड डलहौसी साहेबांची गदा एतदेशीय संस्थानावर फिरतोपर्यंत, तंजावर येथें सुखानें नांदत होता. ह्या तंजावरच्या राजघराण्यांत खुद्द व्यंकोजी महाराजांची पत्नि दीपाबाई व त्यांचीच नात सून सुजानबाई ह्या फार चतुर व राजकारणी स्त्रिया होऊन गेल्या. ह्यापैकीं पाहिलीनें आपल्या यजमानांस उपदेश करून त्यांचें व शिवाजी महाराजांचें सख्य करून दिलें. बायकोच्या योगानें बंधुबंधुमध्ये वैमनस्य उत्पन्न होतें असा जगांत साधारण अनुभव आहे. परंतु बायकोनें नवऱ्यास ताळ्यावर आणून, त्याचेंच नव्हे तर त्याच्या सर्व राज्याचें कल्याण केल्याचें उदाहरण मराठ्यांच्या इतिहासांत हेंच पाहिलें असेल. ह्या स्त्रीच्या शहाणपणाची तारीफ खुद्द शिवाजी महाराज यांनीं केली असून, तिच्या चोळीपातळाकरितां एक लाखाची स्वतंत्र जहागीर त्यांनीं तोडून दिली होती. अर्थात् पुण्यश्लोक शिवनृपतीनें जिचा इतका गौरव केला, व जिच्या शहाणपणाची प्रशंसा केली, तिची थोरवी किती तरी असामान्य असली पाहिजे? दीपाबाईप्रमाणेंच सुजानबाई हीहि फार राजकारणपटु व चतुर स्त्री होती. हिनें आपला नवरा मृत्यु पावतांच, त्याच्या पश्चात् आलेल्या संकटपरंपरेस न जुमानतां, तंजावरचें राज्य कांहीं दिवस उत्तम रीतीनें चालविलें. परंतु इतिहासाच्या अभावामुळे ही सर्व दिव्य रत्नें विस्मृतीच्या घट्ट आवरणानें झांकून गेलीं आहेत. तीं लोकांपुढें चरित्ररूपानें प्रकाशित झालीं तर केवढी बहार होईल ?

तंजावरच्या राण्यांप्रमाणें गुत्तीकर मुरारराव घोरपड्याच्या बायकोची विशेष कीर्ति ऐकण्यांत येते. तिचेंही चरित्र उपलब्ध होणें अवश्य आहे. महाराष्ट्रापासून अलग झालेल्या दक्षिणेंतील महाराष्ट्रघराण्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांतील विशेषकरून बुंदेलखंडांतील-महाराष्ट्रीय घराण्यांतही कांहीं लोकोत्तर स्त्रिया निपजल्याचें दृष्टोत्पत्तीस

येतें. इ० स० १८५७ च्या बंडानें झांशीच्या राणीची कीर्ति अजरा-  
मर करून ठेविली आहे, परंतु त्याच घराण्यांत आणखीही कित्येक  
स्त्रिया चरित्रलेखनयोग्य सांपडतील. झांशीच्या घराण्याबरोबरचें  
दुसरें घराणें गोविंदपंत बुंदेल्यांचें होय. त्यांतील राणी रखमाबाई  
ही सागर प्रांतांत अद्यापि प्रसिद्ध आहे. ह्या सर्व स्त्रियांची माहिती  
उपलब्ध होऊन ती चरित्ररूपानें वाचकांस सादर झाली, तर महाराष्ट्र-  
लोकांच्या स्त्रियाही राजकारणांत व इतर उत्तम गुणांत कांहीं कमी  
योग्यतेच्या नव्हत्या असें मोठ्या गर्वानें ह्मणतां येईल.

असो. वर निर्दिष्ट केलेल्या सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रस्त्रियांच्या मालिके-  
वरून इतकें सिद्ध होतें कीं, महाराष्ट्रस्त्रियांच्या अंगी शौर्य व राज-  
कारणचातुर्य वगैरे अनेक गुण पूर्वी चांगल्या तऱ्हेनें वसत होते, व  
महाराष्ट्र स्त्रियांची योग्यता महाराष्ट्रराज्यवैभवाच्या भव्य कीर्तिप्रमाणें  
विशेष होती. सर जॉन मालकम ह्यांनीं महाराष्ट्रस्त्रिया संबंधाचें एके  
ठिकाणीं यथायोग्य वर्णन दिलें आहे; तें संग्राह्य व वाचनीय असल्या-  
मुळें त्याचें अवतरण येथें घेतल्यावांचून राहवत नाहीं. तें लिहितात:-

“ The females, both of the Brahmin and Shu-  
dra Mahrattas have, generally speaking, when their  
husbands are Princes and Chiefs, great influence,  
and mix, not only by their power over individuals,  
but some times, as has been shown, personally in  
affairs of the State. If married to men of rank,  
they have usually a distinct provision and estate of  
their own, enjoy as much liberty as they can desire;  
seldom, if ever, wear a veil; and give feasts and  
entertainments on births and marriages, and on  
particular anniversaries. The power which the  
Mahratta ladies of the families of Scindia, Holkar,  
and the Puwar enjoy, has been described. They  
have always had great influence in their secret  
councils; and usage has latterly given them a con-  
siderable and increased share in the Govern-  
ment; and in some cases they have been the ac-  
knowledged heads. They are usually instructed

in reading, working, and arithmetic. The management of the horse always constitutes part of their education, which is directed to qualify them for the duties to which their condition makes them liable to be called. In a long conference I had with Bheema Bai, the daughter of Jeswantrao Holkar, she expatiated with much eloquence on the duties inculcated as those of a ~~Mahratta~~ Princess when the interests of her family and nation were at stake. It was, she said, an obligation for such in extreme cases (where she had neither husband nor son) to lead her troops in person to battle. Bheema Bai rode with grace, and a few excelled her in the management of the spear. The Mahratta ladies of rank may be generally described as deficient in regular beauty, but with soft features and expression that marks quickness and intelligence. They have almost all, when called forth, shown energy and courage, and some of them great talent."

हें मालकम साहेबांनीं लिहिलें महाराष्ट्राजघराण्यांतील स्त्रियांचें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. ह्यावरून ह्या स्त्रियांची योग्यता विशेष असून, त्यांचीं चरित्रें स्त्रीपुरुषांस चांगल्या गुणांचा उत्तम किता घालून देतील, ह्यांत शंका नाहीं. हीं सर्व चरित्रें अत्यंत मनोरंजक व महत्त्वाचीं असल्यामुळें तीं महाराष्ट्रवाचकांस प्रेमपूर्वक सादर करावीत असा प्रकृत लेखकाचा हेतु आहे. तो ईश्वरकृपेनें लवकरच सिद्धीस जावो.

सांप्रतकालीं महाराष्ट्रसंस्थानें व त्यांचें स्वातंत्र्य हें बहुतेक संपुष्टांत आलें असल्यामुळें, त्यांतील प्रख्यात स्त्रियांच्या अद्वितीय गुणांचें प्रदर्शन होण्यास अवकाश राहिला नाहीं, असें दृष्टलें तर तें असत्य होणार नाहीं. अर्थात् राजकारणपटुत्व व्यक्त करण्याचे प्रसंगच नसल्यामुळें महाराष्ट्रसंस्थानांत अशा स्त्रिया निपजण्याचा संभव अगदींच कमी झाला आहे. त्यामुळें स्त्रियांच्या बुद्धिचातुर्याचें तेज वनपुष्पांच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा सागराच्या अंतर्भागीं लपलेल्या रत्न-



कांतीप्रमाणं लोकांच्या नजरेस आलें नाहीं, तर त्यांत आश्चर्य तें काय ! तात्पर्य, गुणांचें प्रकटीकरण होण्यास अवश्यक जे प्रसंग तें नसल्यामुळें, तें व्हावें तसें होत नाहीं. त्यामुळें निसर्गतःच उत्पन्न झालेलें सद्गुणांचें अंकुर जागच्याजागींच करपून जाऊन निष्फल होतात. यदा कदाचित् त्यांतील एखादी सद्गुणवेली जोमदार होऊन ती वाढूं लागली, तर आसमंताच्या कांटेरी झाडांत गुरफटून जाण्याची भीति असते. तात्पर्य, महाराष्ट्रसंस्थानांतील अथवा राजघराण्यांतील स्त्रिया गुणसंपन्न व कीर्तिसंपन्न निपजण्याची आशा दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालली आहे, व त्यांचें स्वाभाविक तेज राजवाड्यांतील विलासमंदिरांत बहुतेक मंद होत चाललें आहे, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ह्या मंद तेजाची एखादी लहानशी प्रकाशलहरी राजवाड्यांतून चुकून देखील बाहेर पडूं नये, ह्मणून गोषानें अथवा पडद्यानें चांगलीच खबरदारी घेतली आहे !! अर्थात् अशा परिस्थितींत, आपल्या सद्गुणांनीं सर्व जनांस वंदनपात्र होऊन, कीर्तीच्या अढळ मंदिरां सन्निविष्ट होणाऱ्या महाराष्ट्र स्त्रिया, विस्तीर्ण अशा वालुकामय प्रदेशांत चमकणाऱ्या सुवर्णरजाप्रमाणें किंवा मौक्तिककणाप्रमाणें अत्यंत दुर्मिळ होत चालल्या आहेत ह्यांत शंका नाहीं. अशा स्त्रिया क्वचित् दृष्टीस पडल्या तर त्यांचे अत्यल्प गुण देखील कौतुकास्पद वाटून, विविधसद्गुणमंडित स्त्रीरत्नांच्या चरित्रमालेच्या अभावीं, त्यांचे पोवाडे प्रेमभावानें गाण्यास, कोणास स्फूर्ति उत्पन्न झाली, तर त्यांत नवल तें काय ?

श्रीमंत महाराणी जमनाबाईसाहेब गायकवाड ह्यांचें चरित्र हें राजकुलीन मराठी स्त्रियांच्या शंवटल्या वर्गीपैकीं होय. गायकवाड सरकारचें घराणें हें शिंदे, होळकर, भोंसले ह्यांच्याप्रमाणेंच इतिहासप्रसिद्ध आहे. ह्या घराण्यांत पूर्वी कांहीं प्रख्यात स्त्रियाही होऊन गेल्या असतील. परंतु त्यांची माहिती नसल्यामुळें त्यासंबंधानें कांहीं लिहितां येत नाहीं. तथापि नुकत्याच निधन पावलेल्या महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांनीं, गायकवाड घराण्यांतही कीर्तिसंपन्न, परोपकाररत, दानशूर अशा स्त्रिया निपजल्या असतील हें सिद्ध करून दाखविण्याकरितां स्वतःचें उद्गांहरण जगापुढें ठेविलें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या एकाच उदाहरणावरून अद्यापिही महाराष्ट्राजघराण्यांतील स्त्रियांमध्ये नावलौकिक प्राप्त करून घेण्यासारखें विशेष गुण उत्पन्न होनात किंवा दृष्टोत्पत्तीस येतात, असं मानिलें तरी चालण्यासारखें आहे. अर्थात् अशा स्त्रियांचीं हीं चरित्रें प्रसिद्ध करून त्यांच्या गुणांचे पोवाडे गाइले असतां, चालू पिढीवर स्त्रीजातीच्या योग्यतेविषयी व त्यांच्या शिक्षणाविषयी अल्पसा तरी अनुकूल संस्कार होण्याचा संभव आहे. असाच उद्देश मनांत आणून प्रस्तुत चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र भाषेतील प्रख्यात ग्रंथकार रा. सा. नागेशराव विनायक बापट ह्यांनी लिहिण्याचें योजिलें असावें.

महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या नैसर्गिक बुद्धिवर्चस्वाची किंवा राजकारणपटुत्वाची दिगंत कीर्ति होण्यासारखें प्रसंग देशकालवर्तमानाप्रमाणें येण्याचा संभवच नसल्यामुळें, त्यांना अहिल्याबाईच्या किंवा सुजानबाईच्या वर्गांत गणतां यावयाचें नाहीं. तथापि महाराव महाराजांच्या कारकीर्दीत जी अव्यवस्था झाली, व तदनंतर बडोदें संस्थानांत जी राज्यक्रांति झाली, त्याप्रसंगी जमनाबाई साहेबांनी फार चांगले वर्तन केलें हें सर्वश्रुतच आहे. ह्यावेळीं ब्रिटिश सरकारानेही जमनाबाईसाहेबांचा योग्य मान ठेवून त्यांना विशेष महत्त्व दिलें व बडोदें संस्थानास कल्याणप्रद अशाच गोष्टी केल्या हें प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. ह्यावेळीं हिंदुस्थानचें गव्हर्नर जनरल लॉर्ड नार्थब्रुक साहेब हे होते. ह्यांनीं त्रावणकोर व इंडूर येथील राज्यव्यवस्थेंत अत्युत्तम सुधारणा करून प्रसिद्धीस आलेले मुत्सद्दी राजे सर टी. माधवराव ह्यांची बडोदें संस्थानच्या दिवाणगिरीवर योजना केली; आणि महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या पसंतीनें सध्यांचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव ह्यांस बडोदें संस्थानचे अधिपति करून, संस्थानचा राज्यकारभार उत्तम रीतीनें चालेल अशी तजवीज केली. ह्यावेळीं बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड हे होते. हेही मध्यहिंदुस्थानांतील बहुविध संस्थानांत अनेक वर्षे राजकारणें खेळविल्यामुळें चांगले अनुभवी बनले होते. ह्या तिघांनीं मिळून बडोदें संस्थानची फार चांगली सुधारणा केली. ह्या सुधारणेंत महा-

राणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या यशाचा स्वतंत्र भाग किती होता हे ठरविण्यास कांहीं मार्ग नाही. परंतु सर टी. माधवराव व सर रिचर्ड मीड ह्यांनी ज्या अर्थी महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांचे राज्यव्यवस्थेत उत्कृष्ट साहाय्य झाल्याबद्दल स्तुतिवाद गाडले आहेत, त्याअर्थी बडोद्याच्या राजकारणांत जमनाबाईसाहेबांचे बरेच चानुर्य प्रकट झाले असावे, असे मानण्यास हरकत नाही.

महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांच्या हातीं स्वतंत्र राज्यकारभार नसल्यामुळे व सर टी. माधवराव व सर रिचर्ड मीड ह्यांच्यासारखे राजव्यवहारदक्ष, चतुर व सर्वसूत्रचालक असे मंत्री राज्यकारभार व्यवस्थित रीतीने चालवीत असल्यामुळे, त्यांच्या राजकीय गुणांचे खरे तेज पूर्णपणे प्रदीप्त होण्यास अवकाश नव्हता, असे ह्याटले तरी चालण्यासारखे आहे. परंतु ह्या राज्यक्रांतीत त्यांना 'राजमाता' ह्यागून जो अधिकार प्राप्त झाला होता, तो त्यांनी कशा रीतीने बजावला हे पाहणे विशेष अगत्याचे आहे. महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांनी जर कांहीं विशेष अभिनंदनीय, विशेष अनुकरणीय व विशेष स्मरणीय अशी गोष्ट केली असेल, तर ती त्यांनी 'राजमाते'चे कर्तव्य उत्तम रीतीने बजाविले हीच होय. ह्याबद्दल त्यांचे नांव बडोद्याच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखे आहे ह्यांत शंका नाही. हे 'राजमाते'चे कर्तव्य ह्यागजे श्रीमंत महाराज सयाजीराव ह्यांचे सुशिक्षण हे होय. सर टी. माधवराव किंवा सर रिचर्ड मीड ह्यांनी महाराजांच्या शिक्षणाबद्दल कितीही काळजी घेतली असली, तरी त्यांचे बहुतेक-किंवा सर्व-श्रेय महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांसच दिले पाहिजे. त्यांनी श्रीमंत सयाजीराव महाराज ह्यांच्या शिक्षणाबद्दल इतकी काळजी घेतली की, त्याबद्दल त्यांची स्तुति करावी ति-तकी थोडी आहे. श्रीमंत महाराज सयाजीराव ह्यांस दुर्गुणाचा यत्किंचित् देखील स्पर्श होऊं न देण्याबद्दल व त्यांस सद्गुणसंपन्न व सुशिक्षित करण्याबद्दल जे कांहीं प्रयत्न झाले आहेत, ते सर्व फलद्रूप होण्यास, 'राजमाता' महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांचेच साहाय्य मुख्यत्वेकरून कारण झाले, असें आम्हीच ह्यागतां असें नव्हे, त्या

बद्दल खुद्द बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड\* ह्यांनी त्यांचे अनेक वेळां धन्यवाद गाडले आहेत व हिंदुस्थानच्या सार्वभौमिनी महाराणी व्हिक्टोरिया यांनाही आपला संतोष प्रदर्शित केला आहे. तेव्हां त्याबद्दल आम्हीं अधिक तें काय लिहावें ?

महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्या 'राजमाता' ह्या अधिकारास व महत्पदास खचित पात्र होत्या व त्यांनी आपल्या मुलास व मुलीस उत्तम शिक्षण देण्याबद्दल चांगली कळकळ व आस्था बाळगिली होती

\* बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड ह्यांनी बडोदें संस्थानचा गॅवटचा निरोप घेतांना, इ. स. १८७५ सालीं, महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांचे राज्यकारभारांत जें उत्कृष्ट साहाय्य झालें त्याबद्दल महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांच्या वतीनें संतोष प्रदर्शित केला आहे. त्यांत मुख्यत्वेकरून महाराज सयाजीराव ह्यांच्या शिक्षणाबद्दल, सुसंगतीबद्दल आणि एकंदर कल्याणाबद्दल जमनाबाई साहेब ह्यांनी व्यक्त केलेली सदिच्छा व अश्रांत परिश्रम ह्यांचेंच अभिनंदन केलेलें आहे. ह्या संबंधानें सर रिचर्ड मीड ह्यांच्या चरित्रांत पुढील उल्लेख दृष्टीस पडतो:-

“ In all these matters, as in others, Sir Richard Meade received the most cordial assistance from the Maharani Jamnabai, herself a lady of strong and cultivated intellect and, as such, able to appreciate the proper training of the future Ruler of Baroda, and, thanks to her co-operation and unceasing vigilance, the young Chief was kept perfectly free from the contaminating influences which usually surround an Oriental Prince

Before leaving Baroda Meade had the pleasure of conveying to Her Highness the expression of Her Majesty the Queen's sense of the Maharani's judicious conduct during these eventful days, as well as her sincere good wishes for the well-doing and prosperity of the young Gaekwar.”

—General Sir Richard Meade by Thornton. P. 226.

असें दिसून येतें. त्यांनीं महाराज सयाजीराव ह्यांस ज्याप्रमाणें सुशिक्षित व सुसंस्कृत केलें, त्याप्रमाणें त्यांनीं आपली कन्या ताराबाई हिच्याही शिक्षणाची काळजी घेण्यांत अंतर केलें नाहीं. ह्या संबंधानें सर टी. माधवराव ह्यांनीं, विजयानगर महाराजांच्या कन्याशाळेमध्ये, एके प्रसंगीं राजमातेचें कर्तव्य सांगतांना, महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांची फार फार प्रशंसा केली आहे. अर्थात् सर टी. माधवराव ह्यांच्या भारख्यां नामांकित मुत्सद्यांनींही ज्या सद्गुणांचा गौरव केला आहे व आनंदभरानें मान डोलविली आहे, त्या सद्गुणांनीं विभूषित असणारी 'राजमाता' कोणास पूज्य वाटणार नाहीं ?\*

\* सर टी. माधवराव ह्यांच्या भाषणाचा सारांश मागें विविधज्ञान-विस्तार ह्या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला होता. त्याचा उतारा रा. सा. बापट ह्यांनीं ह्या चरित्रामध्ये दिला आहे. तथापि मूळचें भाषण अवश्य वाचण्यासारखें असल्यावरून त्यांतील इंग्रजी उतारा ग्रंथें सादर केला आहे:-

" There is Her Highness the Maharani Jamnabai of Baroda, Companion of the Order of the Crown of India—the adoptive mother of the reigning Gaekwar of that important Native State. I cannot mention the name of this eminent lady without recalling a train of the most pleasant associations of my Baroda life. I had the privilege of seeing Her Highness often, and of holding long and easy conversations, with her on various topics. Her talents and acquirements, her sound sense, her sagacity, her good temper, her exquisite sensibility, and her refined manners inspired me with high respect and esteem. Had it not been for her steady sympathy and support as the head of the Gaekwar House, my administration of the Baroda State during the minority of the Maharaja would have proved much more difficult than it did. Well, Her Highness has an only daughter—a most interesting girl, beaming with beauty and intelle-

महाराजा जमनाबाई साहेब ह्यांनी आपल्या पुत्राच्या शिक्षणाबद्दल विशेष काळजी घेतल्यामुळे बडोदे संस्थानास विद्यालंकृत व प्रजाहित तत्पर नृपति प्राप्त झाला असे ह्यणण्यास हरकत नाही. सयाजीराव महाराज ह्यांच्या ठिकाणी नैसर्गिक बुद्धि तेज अगोदर असाधारण असल्यामुळे त्यात सुशिक्षणाची भर पडतांच ते अत्यंत प्रकाशमान झाले व त्याने गायकवाड सरकाराच्या राजकुलाची कीर्ति उज्ज्वल केली, असे ह्यदले असता अतिशयोक्ति होणार नाही. सर टी. माधवराव ह्यांनी महाराज लहान असतांच एके वेळीं असे उद्गार काढिले होते कीं, "ह्या अल्पवयी महाराजांची असाधारण बुद्धिक्षमता हळूहळू चांगली व्यक्त होत चालली असून, परमेश्वराच्या कृपेने हे, त्यांच्या गळ्यांतील बहुमूल्य व तेजस्वी रत्नहारापेक्षांहि अनंतपटीने अधिक मूल्यवान व अधिक दैदीप्यवान असे सद्गुण संपादन करतील, आणि पुनः संस्थापित राज्याचे एक चतुर व नीतिसंपन्न नृपति निपजतील अशी आशा करण्यास सबळ कारण आहे." \* हे उद्गार किती खरे झाले व महा-

tigence. This little Princess's name is Tara. It is singularly appropriate name, for Tara means a star. And truly is she the star of that princely family. Now, just mark what has happened. The mother, being herself educated, gave very early and very earnest attention to the education of the daughter. It was not at all the result of any external pressure or even persuasion. It was a spontaneous movement from the Zenana itself. I watched little Tara's rapid progress in her studies, with equal surprise and pleasure. The proud mother used to invite the Agent to the Governor-General and myself at intervals to examine the young Princess, and we found the daughter already in a fair way of surpassing the mother in respect of regular education."

\* "There is every reason to feel the sanguine hope that the young Maharaja, who has already given indications of uncommon capacity, will there

राणी जमनाबाई साहेब ह्यांस ते किती आनंदावह व भूषणास्पद झाले, हे शब्दांनी व्यक्त करण्याची आतां आवश्यकता राहिली नाही.

असो. बडोद्यासारख्या महाराष्ट्रसंस्थानांतील एका राजस्त्रीच्या सुशिक्षणानें, हिंदुस्थानास ललाप्रभूत होणारा असा एक नृपति निर्माण झाला, ह्यावरून स्त्रियांच्या मनावर सुशिक्षणाचें महत्त्व पूर्णपणें विंचलें तर केवढें अलौकिक कार्य होतें. हें चांगलें मनन करण्यासारखें आहे. व त्यावरून अनेक प्रकारचा बोध घेण्यासारखा आहे. ह्या दृष्टीने पाहिलें असतां, अगदीं अलीकडच्या काळांतही होऊन गेलेल्या ह्या महाराष्ट्रस्त्रीचें चरित्र वाचकवृंदास आदरणीय वाटेल, अशी उमेद वाळगण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र भाषेंतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार रा. सा. नागेशराव विनायक बापट ह्यांनी लिहिला असून तो बडोदें येथील 'ग्रंथसंपादक व प्रसारक' मंडळीचे व्यवस्थापक रा. रा. दामोदर सांवळाराम ह्यांनी प्रकाशित केला आहे. ह्या ग्रंथाच्या अंतर्वाह्य सौंदर्याबद्दल वाचकांस विशेष कांहीं सांगणें जरूर आहे असें वाटत नाही. ग्रंथकार रा. सा. बापट ह्यांचे अनेक चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र वाचकांच्या डोळ्यासमोर असल्यामुळें त्यांच्या सुंदर व गोड भाषास-रणीबद्दल सर्वांची खात्री झालेलीच आहे. तेव्हां त्याबद्दल पुनः नवी शिफारस करणें अगदीं अप्रयोजक होईल. रा.सा.नागेशराव विनायक बापट ह्यांची ऐतिहासिक चरित्ररचना, कालाडिल ह्या इंद्रजी ग्रंथकारानें ह्याटल्याप्रमाणें, "Biography is the only true history" ह्याणजे "चरित्र हा फक्त खरा इतिहास होय" ह्या सशास्त्र व शुद्ध नियमानें सर्वस्वीं बद्ध झालेली नसून, ती ऐतिहासिक

in, under God's blessing, make acquisitions infinitely more precious than the gems shining resplendent on his breast—that he will realise the ideal of a wise and various ruler of a regenerated Kingdom."

—Sir T. Madhavrao.

कथानकाच्या सुंदर पटावर कल्पनेच्या हृदयाल्हादक रंगांत खुलविलेली असते, हेंही महाराष्ट्रवाचकवंदास पूर्णपरिचित झालेलें आहे. तेव्हां त्याबद्दल अनुकूल अथवा प्रतिकूल टीका करण्याची विशेष आवश्यकता राहिलेली नाही. सहृदय व मार्मिक वाचक वास्तविक गुणांचा रसास्वाद घेण्यास पूर्ण समर्थ आहेत. असो.

शेवटीं, महाराष्ट्रस्त्रियांच्या चरित्रमाहात्म्यासंबंधानें व पर्यायेंकरून महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांच्या चरित्रासंबंधानें दोन शब्द लिहावेत, अशी प्रकाशकांनीं आग्रहपूर्वक इच्छा दर्शविल्यावरून वरील दोन शब्द लिहिले आहेत. त्यांचा रसिक वाचक कृपाकरून स्वीकार करतील अशी उमेद बाळगून हा लेख पुरा करितों. ॥

### दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

॥ कै. श्रीमंत जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या चरित्रासंबंधानें प्रस्तुत लेखकास विशेष माहिती असण्याचा संभव नसल्यामुळें त्यास बडोद्याचे दिवाण सर टी. माधवराव व कांहीं इंग्रज लेखकांचे लेख ह्यांवर सर्वस्वी हवाला ठेवणें भाग पडलें आहे. त्यांच्या आधारेणें जमनाबाईसाहेबांच्या चरित्रासंबंधानें जे विचार सुचले ते वर दिले आहेत. ह्याच विचारांची छाया एका प्रख्यात महाराष्ट्रभाषापंडितानें सुमारे २० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या काव्यांतही दिसून येते. तें काव्य जरी स्फुट आहे, तरी जमनाबाईसाहेब ह्यात असतांना लिहिलें असल्यामुळें, तें यथें सादर केल्यावांचून राहवत नाही. तें येणेंप्रमाणें:-

### श्लोक.

जेथें प्रेम गमे उदंड अथवा पूज्यत्व वाटे जिथें ।

होई ती लडिवाळ वृत्ति बहुधा ही लोकरिती-तिथें ॥

मातेतें परमेश्वराहि वचनें एकेरि संबोधिती ।

नाहीं राग त्या, तसा तुज नसो, व्हावी कृपा ये रिती ॥ १ ॥

सूर्याची तनया प्रसिद्ध यमुना नांदे दिशां उत्तरी ।

योगी वीर सुबुद्ध हीन सकळां मानी समा अंतरी ॥



तैशी तूं वटपद्रिं थोर यमुना सर्वां तुझा आसरा ।

नांदे सुष्ट तसाचि दुष्ट पदरीं, तूं सत्कृपेचा झरा ॥ २ ॥

येई भाग्य जनांस तें धनमदें गर्वांध होतात ते ।

बोटें दोन तयांस स्वर्ग उरतो खालीं न त्या दीसतें ॥

कोटी लोक तुझ्या असोनि पदरीं वृत्ती तुझी सात्विक ।

सर्वांचे वरि फार लोभ करिशी, स्त्री-जातिचें माणिक ॥ ३ ॥

मुकुटमणि कीं धीरांचा तो पती तव सुंदर ।

कपट ह्यणुनी ठावें ज्यातें नसे धरणीवर ॥

जयिं हरपला खंडेराया गुणाकर साजिरा ।

त्रिभुवनिचिया गेला गेला गमे सकळां हिरा ॥ ४ ॥

दिवस खष्ट तदा तुज लागला ।

बहुत काळ तुला बघ भोंवला ॥

प्रबळ तो विधिलेख कुणासही ।

न सुटतो करितो आपुली सही ॥ ५ ॥

जैसा तो पौर्णिमेचा विलसत असतां चंद्र त्या घेरिताती ।

दुष्टें अश्रें जवानें मिळुनि अवचितीं त्यास आच्छादिताती ॥

तेव्हां कासारिं पक्षें गतरुचि दिसतीं शीघ्र कोमेजताती ।

तेजोहीनप्रभा तें अवनितल दिसे होय उद्विग्न वृत्ति ॥ ६ ॥

तैसें त्वद्भाग्य-चंद्रा, मळकट बहुसे मेघ आच्छादिती ते ।

तेव्हां तूं पुण्यभमी धरिशिच, अयनें आठही स्वस्थ चित्तें ॥

वाहे नार्थरुकारख्य प्रबल पवन तें मंदही कार्यकारी ।

सोडोनी सर्व गर्वा, दशदिशिं दडती मेघ ते दुष्ट भारी ॥ ७ ॥

झालें बरें दुःखचि पूर्व आलें ।

कीं दुःखसौख्यात्मक चक्र चाले ॥

पानें गळोनी शिशिरीं वनांचिं ।

ये पालवी चौत्रिं मनोज्ञ साची ॥ ८ ॥

नैशा त्या विषम प्रसंगिं तुजला देवें दिली तारका ।  
 वाटे त्या व्यसनार्णवांत बुडतां होती तरी तारका ॥  
 आहे पोक्त हुशार सूझ बहु ती बालत्व आहे जरी ।  
 जातीचे परि हो पुती ह्यणाति ते ती गोष्ट आहे खरी ॥ ९ ॥  
 येई भाग्य यदा तुला सुत मिळे तो साजिरा गोजिरा ।  
 प्रोतो त्यावरती तुझी दृढ बसे आहे नृपालीं हिरा ॥  
 त्याचें प्रेम तुझ्या पर्दां दृढ तसें त्या जन्मदेच्या नसे ।  
 वत्सा दुग्ध न गोचिडीस जरि ती थानावरीहि बसे ॥ १० ॥  
 राणी ब्हिक्कुरिया हिनें निज सखी मानोनियां गौरवें ।  
 होई केसर-हिंद तें तुज दिला तो चांद तूर्यारवें ॥  
 वाटे चांदमिषें तुझ्यावरि करी पुष्पांचियें वर्षण ।  
 धन्यत्वा तव राज्ञी ! मानित असे देवर्षि यांचा गण ॥ ११ ॥

तारा कन्या पुत्र राजा सयाजी ।  
 यांच्या योगें धन्य तूं धन्य आजी ॥  
 दोषां केलें शाहणे, -त्वत्प्रसाद ।  
 शब्दा ऐसा होतसे नित्य साद ॥ १२ ॥  
 तुला सून ती शाहणीशी मिळाली ।  
 पयामाजि कीं शर्करा ही मिळाली ॥  
 करी सौख्य आनंद हे दंपती तें ।  
 शचीच्यासवें इंद्र भोगी तसें तें ॥ १३ ॥

चिरकाल नांद राज्ञी ! सौख्यामाजी निमग्न होऊन ।  
 इच्छित वर तो देवो ईशकृपें किमपिही न होऊन ॥ १४ ॥

## सर टी. माधवराव ह्यांचें उद्गार.

पत्नी मृतराजाची, यशस्विनी धर्मचारिणी मानी ।  
राणी यमुनाबाई, स्त्रीमणि हे सर्व मंडळी मानी ॥ १ ॥  
दुःखविवर्जित राज्ञी, आली इकडे सवेग त्या उपरी ।  
त्या शुभसमयीं नगरी, शोभतसे राहुमुक्तचंद्रपरी ॥ २ ॥  
कृत्रिम पूर्णसमुद्रीं, सत्पथ करण्यास राज्यनौकेला ।  
मान्य प्रधान माधव, सहाय घेऊनि यत्नही केला ॥ ३ ॥  
या गायकवाडीची, कितिएक सुधारणा बरी झाली ।  
परिमार्जित राष्ट्राला, आली शोभा नवीच त्याकालीं ॥ ४ ॥  
अर्धद्वादशवर्षे, भाग्य समाधान सौख्य यांसहित ।  
सरळचि सरलीं समजा, सदय मनें साधिलें जनांसहित ॥ ५ ॥  
अप्रेम पोषणानें, युवराजा शीघ्र जाहला तरुण ।  
नृप दिसतो लोकांला, तो प्रातःकाळचा जसा अरुण ॥ ६ ॥  
बहु मान पावला तो, भेटुनि विहकटोरिया कुमाराला ।  
निज राज्यदर्शनानें, हर्षविला त्या महानुभावाला ॥ ७ ॥  
काशी प्रयाग दिल्ली, मथुरा वृंदावनादि यात्राही ।  
करुनि सुरक्षित आला, घेऊनि पूज्य प्रसिद्ध मुद्राही ॥ ८ ॥  
कावेरी नदितीरीं, शिवबंधूच्यां गृहों वधू होती ।  
प्रतिनिधि तिजला निवडी, अगाध रत्नाकरां जसे मोर्ती ॥ ९ ॥  
त्या प्रांतापासुनि ती, लक्ष्मी आणूनि यास वर केला ।  
रतिमदनतुल्य वधूवर, पाहुनि अत्यंत हर्ष यमुनेला ॥ १० ॥  
सुंदरि सुकुमारि सुता, तारा लग्नास योग्य ही झाली ।  
सांवतवाडी राजा, तिजला वरिला सहर्ष त्या कालीं ॥ ११ ॥

## प्रस्तावना.

‘ न पतंति पिता यस्मात् तत् अपत्यं ’ ह्यणजे ह्याध्यापासून पेत्याचें पतन होत नाही तें, अशी अपत्य या शब्दाची मूळ उपपत्ति आहे. तिला अनुसरून पुस्तकालांही जर अपत्य ह्यणतां येईल तर यापूर्वी, १ पहिले बाजीराव साहेब पेशवे, २ दादोजी कोंडदेव, ३ सुरस वाक्यरत्नावली, ४ संभाजी महाराज, ५ सुभद्राहरणं, ६ टिटवी, ७ लिक्लेअर चरित्र, ८ पानपतची मोहिम, ९ चितूर गडचावेढा अशीं मऊ अपत्यें झालीं, आणि प्रस्तुतचें चरित्र हें माझें दहावें अपत्य होय.

पहिल्या लहान मोठ्या मऊ अपत्यांची हकिकत त्या त्या पुस्तकांच्या प्रस्तावनेंत येऊन चुकलीच आहे. हें दहावें पुस्तक, बडोदें राज्याचे इंग्रजी वार्षिक रिपोर्ट, सन १८७५ पासून १८८१ पर्यंतचे; History of the Imperial Assemblage at Delhi 1877; His Royal Highness Prince of Wales' tour in India by Mr. Russell; Indian Magazine and Review No. 338; Rulers of Baroda by Mr. Elliot पावगीकृत भारतीय साम्राज्य; माने घराण्याकडून मिळालेले कांहीं कागदपत्र व माहिती; आणि बडोदें येथील कांहीं गृहस्थांकडून मिळालेली तोंडी माहिती, इ. साधनांच्या आधारे तयार केले आहे. रा. रा. दत्तात्रय बळवंत पारसनिसांणी प्रकाशकांच्या विनंतीवरून या चरित्राचा उपोद्घात लिहिला आहे. कालाहिल्या ह्यणण्याप्रमाणेंच हें शुद्ध चरित्र असून यांत कल्पनेचाभाग मुळांच नाही, सबब पारसनिसांचा उद्धार या चरित्राच्या संबधापुरता तरी अप्रासंगिक आहे. ही गोष्ट पुढें त्यांच्याही नजरेस येऊन चुकली आहे. पुस्तक समग्र वाचून पाहून विद्वन्मुगुटमणी ना. न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व रावबहादुर विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर; बडोदें राज्यांतील वाकबगार नायबसुभे यांनीं आपले अभिप्राय दिले आहेत, आणि बडोद्याचें ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मंडळींनीं ग्रंथाच्या प्रका-

घनाचें काम केलें आहे व महाराणी साहेबांची तसवीरही दिली आहे, याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

वरील माझी सर्व अपत्यें (पुस्तकें) विद्यादेवीच्या मंदिरांत मराठी भाषेच्या अभिवृद्धिसाठी यथामति व यथाशक्ति उद्योग करण्यांत गुंतलीं आहेत. विश्वविद्यालयांत मराठी भाषेचा प्रवेश होण्यासाठीं सर्वांबरोबर तींही झटत आहेत. ज्या दिवशीं तो प्रयत्न फलद्रूप होईल तो सुदीन, असो.

हें अठ्ठाविस खंडांचें मासाहेबांचें चरित्र लिहून त्यांचें सन्मान्य पुत्र श्रीमंत सयाजीराव महाराजसाहेब यांचे सेवेशीं रुजू केलें आहे. वर दर्शविलेल्या ग्रंथांपैकीं नंबर २ व ८ हे दोन ग्रंथ श्रीमंतांच्या पूर्ण कृपेस पात्र झाले आहेत. त्याच कृपादृष्टीचा ओघ या मातुश्री साहेबांच्या चरित्राकडेही वळेल अशी भरपूर उमेद आहे.

बडोदें, तारीख ३० }  
नव्हेंबर सन १९००. }

चरित्रकार.

## ना० न्यायनूति महादेव गोविंद रानडे, यांचा अभिप्राय.

‘श्रीमंत महाराणी जमनाबाई साहेब यांचें चरित्र’ या नांवाचें पुस्तक रा. सा. नागेशराव बापट यांनीं इकडे अभिप्रायाकरितां पाठविलें, तें समग्र वाचून पाहिलें, एकंदर खंडें २८ आहेत. खंड ६ यांत त्यांच्या शिक्षणाची जी माहिती दिली आहे, त्यावरून राजस्त्रियांना योग्य असेंच शिक्षण त्यांना मिळालें होतें, व हेंच त्यांना नांवारूपास येण्यास कारण झालें असें दिसतें. शिवाय ‘गृहिणी’ या नांवाला शोभविणारें त्यांचें वर्तन होतें. इतकेंच नाहीं, तर धर्मसंबंधीं बाबतींतही त्या फार पुढें होत्या. त्या भक्तिमान, श्रद्धालु व बहुश्रुत होत्या, असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं केलेल्या दानधर्माची माहिती सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. त्यांनीं खरें संसारसुख फार थोडे दिवस भोगिलें, व पुढें संकटाचे दिवस आले तरी न डगमगतां धैर्यानें व मुत्सद्दिपणानें त्यांतूनही मार्ग काढून पुढें मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यसुखाचा उपभोग घेण्यास त्या टिकाव धरून राहिल्या. तसेंच पुढें दत्तविधान झाल्यानंतर महाराज सयाजीराव व ताराबाई यांना शिक्षण देण्याचे कार्यां जी काळजी घेतली, तिच्या योगानेंच महाराजांच्या मनावर चांगला संस्कार होऊन उभयतां मातापुत्रांना सुखावह व भूषणावह झालें. याप्रमाणेंच उभयतां घृणिभावंडांचा विवाह, प्रिन्स आफ् वेल्स् यांची भेट, त्यांचे बडोद्यास आगमन, त्यावेळीं राणीसाहेबांनीं ठेविलेला बंदोबस्त प्रशंसनीय होता. एकंदरीत पुस्तक सर्वांनीं अवश्य वाचण्यासारखें झालें आहे. रा. सा. बापटांचे नेहमींचे पद्धतीप्रमाणें भाषा शुद्ध, सरळ, प्रौढ व सुबोध असून गोड आहे. पुस्तक सर्वांनीं त्यांत वेशेषकरून स्त्रियांनीं वाचावें असा इकडील अभिप्राय आहे.

खंडालाहिल, पेडर रोड, {  
त्रिई, ता. १६-११-१९००. }

महादेव गोविंद रानडे.

## रा. व. विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर बी. ए. बडोदे राज्यांतील नायवसुभे यांचा अभिप्राय.

श्री. महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे चरित्र:—हा लहानसा ग्रंथ रा. सा. नागेशराव बापट यांनी लिहिलेला आहे. रावसाहेब नागेशराव यांचा मराठी वाचकांशी पुष्कळ परिचय आहे, ह्याून त्यांच्या हल्लींच्या लहानशा कृतींतील भाषासौंदर्य, सुंदर व चटकदार वर्णनें वगैरेबद्दल फारसें वर्णन करण्याची जरूर नाही.

थोर पुरुषांची चरित्रे कशा पद्धतीनें लिहिलेलीं असावी व तीं तशीं कां असावी अशाबद्दल नियमन करणे हे सर्वास प्राह्य होणार नाही. मनुष्यमात्रांत जसे गुण असतात तसेच अवगुणही असतात. चरित्रलेखनाचे मुख्य दोन हेतू असतात. एक चरित्रनायकाचे जन्म-वृत्त लिहून ठेवल्यानें त्याचे स्मरण चिरस्थायी होतें, व दुसरे थोर पुरुषांच्या कृतीचा किंता पुढच्या पिढीच्या डोळ्यासमोर ठेवल्यानें अनुकरण करण्यास उदाहरण मिळून मनावर उत्तम संस्कार होतात. पहिल्या हेतूविषयीं येथे फारसें लिहिण्याची जरूर नाही. दुसरा हेतू प्रस्तुतचे चरित्रांत किती साध्य झाला आहे हे पहाणे राहते. थोर पुरुषांचे गुणवर्णन केल्यापासून जसा फायदा आहे तसेच त्यांचे अंगां जे दोष असतील, अगर त्यांचे हातून ज्या चुका अथवा प्रमाद घडले असतील त्यांचेही दिग्दर्शन होणे अत्यंत जरूरीचे आहे. अपरिचित प्रदेशांत प्रवास करणे असेल तर मार्गांत उतरण्याच्या उत्तम सोई कोठे कशा आहेत, रस्त्यांत पाणी, वाहनें, नेहमी लागणारे सामानसुमान वगैरे कोठें कसें मिळते हे सांगण्याची जशी जरूर आहे, तशीच कोठें वाट अवघड आहे, चोरांची भीति कोठें आहे, भयंकर अरण्य अथवा क्रूर पशूंचा उपद्रव कोठें होण्याचा संभव आहे, तीं टाळण्यास कसें वागलें पाहिजे वगैरे हकीकतही समजण्याची जरूर राहते. एकाच भागाचे वर्णन करून दुसऱ्या भागाबद्दल कांहींच न

सांगणें हें खऱ्या वाटाड्याचें काम नव्हें असें कितीएकांचें मत आहे. सांपण लिहिलेल्या चरित्रावर सदरहु आक्षेप उत्पन्न होण्यास जागा आहे ही गोष्ट चरित्र लेखकांच्या लक्षांतून गेली आहे असे नाही. त्यांनीं हा आक्षेप चरित्राचे शेवटीं पान १३० मध्ये नमूद करून त्याचा जबाबही दिला आहे त्याअर्थी त्याविषयीं येथें पुन्हा वाद उत्पन्न करण्यांत कांहीं दृशील नाही.

आतां चरित्रनाथिकेच्या अंगीं चरित्रलेखकांनीं जे जे गुण असल्याचें वर्णन केलें आहे तें किती अंशानें यथार्थ आहे येवढेंच पाहण्याचें राहें. या दृष्टीनें पाहतां चरित्रलेखकांनीं आपलें काम फारच सुंदर रीतीनें उत्तम प्रकारें बजाविलें आहे यांत संशय नाही. महाराणी, जमनाबाईसाहेब यांचे अंगचें थोर व अलौकिक गुणांविषयीं मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल, बडोद्यांतील गव्हर्नर जनरलचे एजंट सर रिचर्ड मीड व मेलवील, तसेच राजकार्यधुरंधर राजे सर टी. माधवराव बडोद्याचे दिवाण यांच्यासारख्या थोर पुरुषांनीं अनेकवेळा आपले विचार नमूद करून ठेवले आहेत, त्यापेक्षा विशेष मजबूत पुरावा शोधण्याची कांहीं जरूर आहे असें दिसत नाही.

श्री. महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे आयुष्यक्रमापैकीं बाल्यपण घजा केलें असतां बाकी कालाचे चार मुख्य भाग आहेत. पहिला भाग लग्नापासून श्री. खंडेराव महाराजांचा काल होईपर्यंत. या भागाविषयीं चरित्रकारांनीं कांहीं लिहिलेलें दिसत नाही.

दुसरा भाग संकटकाल. हा खंडेराव महाराजांचे मृत्युपासून श्री. जमनाबाईसाहेब पुन्हा बडोद्यास येईपर्यंतचा. प्रथम लहानपण असून पुढें ऐश्वर्य प्राप्त होणें ही ईश्वरी कृपा आहे, पण मनुष्यास प्रथम ऐश्वर्य असून पुढें संकटकाल येणें हें पूर्व पापाचें फल होय. अशा वेळां मनुष्याचे मनाची कशी स्थिति होते ती नुसत्या कल्पनेनें समजणें कठीण आहे. अनुभवाशिवाय या स्थितीचे खरें ज्ञान होणें अशक्य आहे. स्त्रीजाति, अल्पवय, राज्यवैभव भोगलेले, गरोदर





स्थिति, प्राणहानि होण्याची रात्रंदिवस भीति, अशा संकटांत दिवसाचे दिवस, महिन्याचे महिने, किंबहुना वर्षाची वर्षे काढणें हे लहानसान धैर्याचें व बुद्धिमत्तेचें लक्षण नव्हे. मातोश्री जमनाबाईसाहेब अशा संकटांतूनही पार पडून पुन्हा वैभवास चढल्या. यावरून त्यांचे दृढानिश्चयाचें व बुद्धिवैभवाचे जितकें वर्णन करावें तितकें थोडेंच. या कालांत त्यांना दुसऱ्या अनेक लोकांचें सहाय झालें असेल हें खरें आहे. पण उत्तम बुद्धिमान, दूरदर्शी मुत्सद्यास संग्रही राखण्यास तरी माणसांची परीक्षा लागते, व स्वतःचे अंगी तसले गुण असल्या-शिवाय चांगली माणसेंही संग्रही रहात नाहींत. श्री. छत्रपति शिवाजी महाराजांचे अंगी अलौकिक गुण होते याबद्दल कोणासही शंका नाहीं. यांचे संग्रहोर्जो माणसें होतो तोंही सर्व तशाच गुणांनी परिपूरित होतो. तेच संभाजी महाराज राज्यावर बसल्या बरोबर त्या माणसांस देशोधडी जाण्याची पाळी येऊन हलक्या माणसांचा संग्रह झाला. त्याचा परिणामही सुप्रसिद्धच आहे. तसेंच पुढें शाहू महाराजांचे कारकिर्दीत पुन्हा मुत्सदी व शूर लोकांचे हातो राज्यसूत्रें आलीं. तासूर्य, सलाकारांचे उत्तम मसलतीनें मासाहेब संकटकालांतून पार पडल्या ही गोष्ट मान्य केली, तथापि तसले उत्तम लोक संग्रही राखण्याइतकें शहाणपण, मानसिक स्थिरता, धूर्तता, निश्चय वगैरे मासाहेबांच्या आंगी होती ही लहानसहान गोष्ट आहे असें नाहीं. गुणी लोक संग्रही राहण्यास यजमानही गुणीच लागतो. असो. या कालांत ज्या ज्या मनुष्यांचा उपयोग मासाहेबास झाला असें चरित्रकारांनीं लिहिलें आहे त्यांत एका ठळक पुरुषाचा नामनिर्देश झालेला दिसत नाहीं. हा पुरुष आण्णासाहेब किंवे हा होय.

मासाहेबांच्या आयुष्यांतील तिसरा भाग.—पुन्हा राज्यप्राप्ती. आपत्तिकाल काढणें जितकें कठीण आहे, त्यापेक्षांही वैभवकालांत, मनाची समता राखून स्वैरवर्तनावर अंकुश राखणें आणि तारुण्य, सत्ता, संपत्ती इत्यादींचा मद चढूं न देतां अहंपणाचा त्याग करून सर्व क्रिया योग्य रितीनें करणें फार कठीण आहे; आणि असले प्राणी फारच विरळा सांपडतात. या कालांत श्री. महाराणी साहे-



बांच्या आंगचे सौजन्य, आप्तवर्गाविषयी, प्रेम, भूतदया, गुणिजनांचा सत्कार, राज्य कारभारांत योग्य सल्लामसलत व मदत करण्याची शैली, श्रीमंत महाराज साहेब यांचे शिक्षणाविषयी दक्षता वगैरे गुणांचा विकास झाला. एकंदर देशकाल स्थितीमुळे या गुणांचा पूर्ण विकास होण्यास अवकाश नव्हता त्यामुळे महाराणी जमनाबाई साहेब यांचे नांव अधिक चिरस्थायी होण्यास मार्गच नव्हता त्यास उपाय नाही. जर तसा अवकाश मिळता तर या राजस्त्रीच्या आंगचे लोकोत्तर गुण सर्वतोमुखी स्तुतीचा एक विषयच होऊन बसले असते यांत संशय नाही.

चवथा व शेवटला भाग पुनः संकटकाल.—या कालांत मासाहेबांची एकुलतीएक परमप्रिय कन्या वारली. त्यांची स्वतःची शरीर प्रकृती क्षीण झाली. तसेंच दुसन्या कांहीं कारणांनी त्यांची वृत्ति उदास होत चालली; आणि उत्तरोत्तर त्यांचे लक्ष पारलौकिक साधनाकडे वळत चालले. या कालांतही तसल्या स्थितीस अनु-रूप असाच वर्तनक्रम त्यांचे हातून झाला. तीर्थयात्रा, देवालये बांधणे, पूजाअर्चा, देवसेवा, अन्नसंतर्पण, भूतदया, दानधर्म वगैरे कृत्ये याकालीं मासाहेबांच्या हातून पुष्कळ झालीं त्यांचे वर्णन चरित्रकारांनी थोडक्यांत फार चटकदार केलेले आहे; व हीं सर्व घडोद्यांतील लोकांच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत अद्यापि उभी आहेत.

शेवटीं इतकेच म्हणणें बस आहे कीं चरित्रकारांनीं मासाहेबांचा जो गुणानुवाद गाईला आहे, त्यांत किंचितही अतिशयोक्तीचा भाग नाही इतकेच नव्हे तर जेवढें वर्णन त्यांनीं केले आहे त्यापेक्षां फारच अधिक स्तुतीस मासाहेब पात्र होत्या यांत संशय नाही. अशा उत्तम राजस्त्रीचे चरित्र रा. सा. नागेशराव यांनीं थोडक्यांत उत्तम शीतीनें लिहिलें यामुळे त्यांचे मराठी वाचकांवर फार उपकार झाले आहेत असें ह्मटले पाहिजे.

बडोदे,  
ता. १०-१२-१९००. }

विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर.

कै. श्रीमन्महाराणी जमनाबाई  
साहेब गायकवाड.



जन्म-शके १७७५.] [मृत्यु-शके १८२०.  
इ. स. १८५३. इ. स. १८९८.



# श्री. महाराणी जमनाबाई साहेब यांचें चरित्र.

खंड १.

रहिमतपूर.

श्री. महाराणी जमनाबाई साहेब, उर्फ मासाहेब, ह्या श्री. खंडेराव, उर्फ अप्पासाहेब महाराज, गायकवाड, यांचें तृतीय कुटुंब होय. त्यांचें जन्मस्थान रहिमतपूर, या गांवाची थोडीशी माहिती अगोदर एथें देतो.

रहिमतपूर गांव सातारा जिल्ह्यांत कोरेगांव तालुक्यांत आहे. एथील लोकवस्ती व घरांची संख्या साधारण बेताचीच आहे. हा पेठेचा गांव आहे. गांवाला एक बारमाहा वाहणारा ओढा आहे. त्याचें पाणी गोड आहे. ओढ्याच्या कांठाला एक श्रीराधाकृष्णाचें मंदिर आहे. हवापाणी बऱ्यापैकी आहे. नांवावरून पूर्वी मुसलमानी कारकिर्दीत, कोणी मुसलमान अधिकाऱ्याने तो गांव

वसविला असावा. छत्रपति शाहू महाराज यांच्या वेळेस रहिमतपुरास चांदीचें नाणें पाडण्याची एक टंकसाळ होती. हा गांव पूर्वी मिरजेचे पटवर्धन सरदार यांचे ताब्यांत होता. साताऱ्याच्या पूर्वेस सुमारे ६ कोंसावर हा गांव आहे. तेथे आतां रेलवे स्टेशन झालें आहे.

या गांवां माने या अडनांवाचें एक मराठ्यांचें प्राचीन घराणें आहे. पूर्वी हें सरदार घराणें विजापूर दरबाराच्या ताब्यांत होतें. पुढें महाराष्ट्रांत स्वराज्याची स्थापना झाल्यावर तें सातारकर छत्रपति यांचे अंकित झालें, व त्या गादीच्या मानकरी मंडळांत मोडूं लागलें.

या माने कुळांतील कित्येक पुरुषांनीं विजापूर दरबारासाठीं व पुढें मराठे शाहींतही तरवार चांगली गाजविली होती असें इतिहासावरून दिसून येतें.

कित्येकांनीं आपलीं राजनिष्ठा, शौर्य व क्षात्रतेज ढळूं दिलें नाहीं. पूर्वीपासून हें लष्करी पेशाचें घराणें असल्यामुळे अस्सल लष्करी तेज त्यांच्या अंगां झळकत होतें. त्यांच्याच जोरावर त्यांनीं रहिमतपूरचें पाटिलकीचें वतन मिळविलें. पुढें कालगतीनें महाराष्ट्रांतील इतर मराठ्यांचीं घराणां निस्तेज झालीं, त्याचप्रमाणें माने घराण्याचीही मूळची तेजस्विता नाहींशी झाली. पूर्वजांनीं आपल्या मर्दुमकीवर पाटिलकीसारखीं वतनें व जहागिरी मिळविल्या होत्या.

मासाहेबांचा पणजा—विठोजी, भजा—रामराव व पिता—विश्वासराव, ऊर्फ अप्पासाहेब, हे रहिमतपुरांत राहून वडिलोपार्जित पाटिलकीचें वतन खाऊन अभूनें दिवस काढीत

होते. अप्पासाहेबांच्या वेळेस हे माने घराणें मध्यम स्थिती-  
त होतें. मासाहेबांचा बाप अप्पासाहेब हा कष्करी बाण्याचा  
पुरुष होता. मासाहेबांची मातुश्री बजूबाई ह्या बडोद्याचे  
सरदार काळे या थोर घराण्यापैकी होत्या. त्या स्वरूपानें  
चांगल्या होत्या.

बजूबाईच्या पोटी चार अपत्ये झाली, तीं येणेंप्रमाणें:—

१ खाशीबाई.

१ आनंदराव, ऊर्फ अप्पासाहेब.

१ तान्हीबाई.

१ गणपतराव ऊर्फ तात्यासाहेब.

४

यांपैकी तिसरें अपत्य तान्हीबाई यांचा वृत्तांत या लेखांत  
दिला आहे.

तान्हीबाई हें त्यांचें लहानपणचें माहेरचें नांव. पुढें  
लिंगे झाल्यावर सासरचें नांव यमुनाबाई असें ठेविलें. गुज-  
राथी पद्धतीप्रमाणें 'य' चा 'ज' होऊन 'जमनाबाई'  
असें त्या नांवाचें रूपांतर झालें. नंतर त्या आश्रित जनाला  
व प्रजाजनाला मातृस्थानापन्न होऊन सर्व लोक त्यांना  
'मासाहेब, मासाहेब,' असें म्हणूं लागले. मासाहेबांचा जन्म  
रेहिमतपुरास शके १७७९ (इ. स. १८५३) सालीं श्रा-  
वण शुद्ध १० रोजीं झाला. त्यांची वडील बहीण खाशी-  
बाई बडोद्याचे हरपळे सरदार यांच्या घराण्यांत दिली आहे.

## खंड २.

## माहेरघर.

आतां मासाहेबांचा माहेरघरचा लहानपणचा थोडासा वृत्तांत मिळाला तो एथें सांगून ठेवितों, म्हणजे पूर्वी बाल्य-दर्शेंत घडलेल्या गोष्टींचा संस्कार पुढच्या रहाणीवर कसा घडतो, किंवा स्थित्यंतर व्हावयाचें असलें म्हणजे पुढें घडणाऱ्या गोष्टींचीं चिन्हें पूर्ववयांतच कशीं दिसूं लागतात, हें चांगलें लक्षांत येईल.

मासाहेबांच्या जन्मकालीं अप्पासाहेब माने हे रहिमतपुरचे पाटील होते, पाटीलकीच्या उत्पन्नाशिवाय त्यांचा कुणबाबा बराच मोठा होता. पाटस्थळ व मोटस्थळ बागाईत जमीन बरीच होती. घरच्या मळ्यांत भाजीपाला व फळफळावळही होत असे. रहिमतपुरास मान्यांचा तीनचौकी जुना वाडा आहे. त्यांना अकलकोट संस्थानांतून कांहीं रोकड नेमणूक मिळत आहे, असें समजतें.

हल्लीं गांवच्या पाटलाला पूर्वीच्या इतका अधिकार व प्रतिष्ठा नाही, व पूर्वी इतका कामाचा बोजाही त्याच्या अंगावर पडत नाही. सुमारे पाऊणशें वर्षांपूर्वी त्रिठोजी माने, रामराव माने व अप्पासाहेब माने पाटीलकी करीत होते त्यावेळीं पाटलाचा रुबाव मोठा होता. पाटील म्हणजे गांवचा छोटासा राजा, व गांवचे लोक ही त्याची प्रजा, असा त्यांचा परस्पर संबंध होता. गांवची देखरेख

पाटलाकडे असे. लहानसान गुन्ह्यांचा इनसाफ पंचांच्या विद्यमानें तोच करी. गांवच्या वसुलाची जबाबदारी त्याच्या शिरीं असे. गांवांत पाटलाचें वजन फार असे. प्रत्येक लहानमोठ्या बाबतींत गांवकरी त्याची सल्ला घेत, गांवकीचे तंटे, जातीच्या संबंधाचे बखेडे व गांवच्या दुसऱ्या भानगडी यांचा निकाल पंचाची सल्लामसलत घेऊन आपल्या घरीं, चावडींत, किंवा मारुतीच्या देवळांत वसून करावा लागे. राजकीय, सामाजिक व धर्मसंबंधीं कामांची तजवीज त्याला लावावी लागे. पूर्वीच्या धामधुर्माच्या वेळीं ही संघ-शक्ति व जूट गांवकरी लोकांच्या फार पध्यावर पडे. तिच्या जोरावर शत्रूंचे हल्ले सुद्धां निवारण करितां येत असत. गांवावर आलेलीं विघ्नें टळत. चिह्न खर्चातून पाटलाला आल्या-गेल्यांची बरदास्त ठेवावी लागे. ती नेमणूक खुटली तर त्यांची वर्दळ पाटलाला सोसावी लागे. गांवांतलीं देवालये, धर्मशाळा, तलाव, विहिरी व दुसरीं सार्वजनिक कामें, यांचा जीर्णोद्धार करण्यासाठीं वर्गणीनें पैसा जमा करून तीं पाटलाला अंगावर घेऊन करावीं लागत. गांवांत वाखा सुटला, किंवा दुसरी एकादी सात उद्भवली, अवर्षण पडलें, किंवा दुसरीं कांहीं दैविक अरिष्टे आलीं तर, होमहवन, बळी, वगैरेसाठीं पाटलालाच पुढाकार घ्यावा लागे. गांवची ग्रामसंस्था ही एक लहानशी राज्यसंस्थाच होय. या संस्थेचें काम चालविण्यासाठीं पाटलाच्या हाताखालीं सुतार, लोहार, गुरव, जोशी, सोनार, शिपी, तेली, तांबोळी, गोंधळी, रामोशी, महार, वगैरे अलोटदार व बलोटदार असत. ते पाटलाच्या ताब्यांत राहून वेळच्यावेळीं आपलीं



कामें करीत असत. लिहिण्याच्या कामासाठी पाटलाच्या हाता-  
खाली कुलकर्णी असतो. अशा व्यवस्थेच्या योगानें पाटील  
व कुलकर्णी यांच्या कुलांमध्ये कधीं कधीं राज्यकार्यधुरंधर,  
तेजस्वी, सत्ताधारी आणि पराक्रमी पुरुष व स्त्रिया निपजत.  
इतर जातींमध्येहो त्यांच्या त्यांच्या धंद्याप्रमाणें बुद्धि, कला,  
चातुर्य, इत्यादि गुणांनी युक्त असे कुशल कारागीर निपजत  
असत. ग्रामसंस्थेच्या नेमणुका वंशपरंपरेनें चालत, यामुळें  
त्या त्या वर्णांमध्ये आनुवंशिक गुण निरनिराळ्या प्रकारचे  
दिसून येत.

गांवकीचा इतका तपशील एथें देण्याचें कारण हें आहे  
कीं, मासाहेवांचा जन्म झाला त्या वेळेस अप्पासाहेब माने  
यांच्या वाड्यांत पाटीलकीचीं कामें कशीं चालत होती हें  
कळावें. त्या असजशा वाढीस लागल्या तसतशीं तीं कामें  
त्यांच्या नजरेत भरूं लागलीं. अनाथसंरक्षण, दुर्बलरक्षा,  
अतीतअभ्यागताचा समाचार, हीं कामें नित्य वडिलांच्या  
हातून वडत, तीं त्या आपल्या डोळ्यांनीं पहात.  
मोठेपणीं त्या थोर पदवीला पोहोचल्यावर तेंच वळण त्यांना  
लागलें. साधनें व संधि मिळाली झणजे कोणाचाही उपज  
त अंगस्वभाव दडून राहात नाहीं. देवब्राह्मणांच्या ठिकाणी  
भाक्ति, औदार्य, चातुर्य, वगैरे त्यांचे अंगचे गुण त्या माहेरी  
असतांनाच दिसूं लागले होते. त्या गुणांचा अंकुर पांचव्या  
साहव्या वर्षापासूनच दिसूं लागला. तोच पुढें वाढीस  
लागला.

## खंड ३

### कुंवारपण.



तान्हीवाई, ऊर्फ मासाहेब, यांच्या माहेरच्या गणगोतां-  
कडून त्यांच्या बाह्य दर्शेतल्या कांहीं गोष्टी कळल्या त्या  
भातां येथें नमूद करितों.

मासाहेब आपल्या मातुश्री व बहिणीप्रमाणेंच सुस्वरूप  
होत्या. किंबहुना त्यांच्याहून त्या कांकणभर अधिकच स्वरू-  
पवान होत्या. त्यांचें शरीर जन्मापासूनच जरा कृश व  
प्रकृति नाजूक होती. जीं माणसें जन्मतः कृश व नाजूक असता-  
त त्यांची बुद्धि तीव्र व मन निगृही असावयाचें, असा साधारण  
नियम आहे. त्या नियमास अनुसरून त्यांची चलाखबुद्धि व  
निग्रहीस्वभाव लहानपणापासूनच दिसूं लागला होता.

त्यांचा गोजिरवाणा चेहेरा, बालक्रीडा व बोबडे बोल  
ऐकून आईबाप व घरांतील सर्व मंडळीला मोठें कौतुक  
वाटे. त्यांच्या लीला पाहून सर्वांना आनंद होत असे.

मासाहेबांचा औदार्यगुण त्यांच्या पांचव्या सहाव्या वर्षा-  
पासूनच दृष्टीस पडूं लागला होता. कोणाच्याही दाराशीं  
कोणी भणंगभिकार आलें तर त्याला मूठ पसा धान्य किंवा  
पीठ घालण्याची चाल आहे. त्याप्रमाणें मान्यांच्या घरींही  
भिकान्यांना भिक्षा घालीत. गोसावी, बैरागी, साधु-  
संत, लुला, पांगळा, कोणी दाराशीं येऊन ओरडूं लागला,  
म्हणजे त्याला पाहून मासाहेबांचें मन द्रवे. मग घरांत धान्य,

किंवा पीठ, जें हातास लागेल तें, त्याच्या झोळींत त्या टाकींत. भिकाऱ्यांचीं मुलें उघडीं नागडीं पाहिळीं, म्हणजे आपलीं साडी, चोळी, परकर, जें हातीं लागेल तें त्यांस देत. ' भिक्षा थोडी घालावी, घरांतलें चिरगुटपांघरूण कोणाका देऊं नये, हात अखडून धर्म करावा ' असें घरांतले लोक त्यांना सांगत. ती खोड टाकण्यासाठीं कित्येक वेळां त्यांनीं आपल्या आईबापांच्या हातचा मारही खाल्ला, तरी त्यांची ती खोड कमी झाली नाही. घरचे लोक रागें भरतात म्हणून त्यांचा डोळा चुकवून चिपटें मापटें धान्य किंवा पीठ, भिक्षेकऱ्याच्या पदरांत टाकून त्याला लागलेंच जा म्हणून खुणेनें सांगत. ही त्यांची भूतदया व देवनिष्ठा शेवटपर्यंत कायम होती.

मान्यांच्या वाड्यांत बरोबरींच्या मुली खेळावयाला आल्या म्हणजे त्या बाव्हलाबाव्हलींचे खेळ खेळत. त्यांत ह्या राजाची राणी होऊन दुसऱ्या पोराना आपलीं कामें करावयास लावीत. आईकडून भातुकलीचे पदार्थ मागून घेऊन आपण भाजीपाला चिरून देत, व मुलींना पाणी भरण्याला व स्वयंपाक करावयास लावीत.

मान्यांच्या वाड्यांत एक गांवठी शाळा होती. तेथेंच मासाहेब धुळाक्षर व बाराखड्या शिकल्या. मोडी व बालबोध अक्षरांची त्यांना थोडथोडी ओळख झाली. त्यांची स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळे पंतोजीनें कांहीं शिकविलें तरी ते त्या जलद ग्रहण करीत.

औंधचे संस्थानीक पंत प्रतिनिधि यांचे हत्ती रहिमतपुरावरून सातान्याकडे कधीं कधीं जात येत असत. तेव्हां त्यांनीं हत्ती पाहिले होते. शिवाय, बडोद्याचे काळे सरदार हे त्यांचे अजोळघर. तेथें आपल्या मातुश्रीबरोबर त्या कधीं कधीं अजोळीं जात, तेव्हां त्यांना हत्तीवर बसण्याचा

प्रसंग येई, व घोडेही नजरेस पडत. त्यांना हत्ती घो-  
ड्यावर बसण्याची फार हौस असे. रहिमतपुरास घोडे मिळत;  
पण, हत्ती बसावयास कोठून मिळणार? मग त्या आपली  
हत्तीची हौस अशी पुरवून घेत कीं, वाड्याच्या मार्गील चौकांत  
एक तुळसीवृंदावन आहे. त्याला लागून एक उंच ओंटा  
आहे. त्याजवर चिरगुटाची घडी टाकून तिची त्या झूल  
करीत. काळ्या फडक्याची एक सोंड करून त्याला  
लावीत, आणि आपण त्याजवर बसून आपल्या माणसांना  
माहूताचें काम करावयास लावीत. हें त्यांचे गजांत—  
लक्ष्मीचें भावी चिन्ह आधींच दिसूं लागलें.

रहिमतपुरगाथी एक श्राराधाकृष्णाचें मंदिर आहे. तेथें  
विष्णूबाबा या नांवाचा एक साधु होता. त्याच्या व  
देवाच्या दर्शनास गांवचे लोक जात असत. मासाहेवांची  
मातुश्री बजुबाई आपलीं मुलेंबाळें घेऊन कधीं कधीं  
देवदर्शनास व त्या साधुपुरुषाच्या भेटीस जात. त्या-  
वेळेस तान्हीबाईचें वय सरासरी सातआठ वर्षांचें होतें.  
बजुबाई आपल्या मुलांना त्यांच्या पायांवर घालून बोवांशीं बोलत  
बसल्या म्हणजे तान्हीबाईची शांतवृत्ति, आनंदी स्वभाव व  
मोहक बालभाषण ऐकून ते बजुबाईला म्हणत—‘ ही तुमची  
मुलगी मोठी भाग्यवान निघेल. ही एकाद्या राजाची राणी हो-  
ईल.’ हीं त्यांच्या मुखांतून निघालेलीं वाक्ये पुढें अक्षरशः खरीं  
ठरलीं. तान्हीबाई सकाळीं मळ्यांत जाऊन तुळशी फुलें गोळा  
करून आणीत, आणि घरीं आल्यावर तीं परडींत घालून श्रीरा-  
धाकृष्णाच्या पूजेसाठीं विष्णू महाराजांना नेऊन देत असत.

## खंड ४.

## लग्न.

मान्यांच्या घराचा खटला मोठा होता. गुरेंढोरे पुष्कळ होती. शेतावर जाणारी गडीमाणसेही पांच पंचवीस होती. तरी बजूबाईला घरची कित्येक कामे स्वतः करावी लागत. त्या कामी मासाहेबही मातुश्रीला करवेल तितकी मदत करीत. याप्रमाणे त्यांची निरलस व निरभिमान वृत्ति त्यांच्या लहानपणीच दिसू लागली होती.

पुढे बजूबाई तान्हीबाईला बरोबर घेऊन आपल्या माहेरी बडोद्यास काळे यांजकडे गेल्या. त्यावेळेस तान्हीबाईचे वय सरासरी तेरा चौदा वर्षांचे होते. तेथे गेल्यावर काळे सरदार यांजकडून मान्यांच्या मुलीला वर पाहण्याचा उद्योग चालू होता.

त्या समयी बडोद्यास खंडेराव महाराज गायकवाड हे विधुर स्थितीत होते. अंबाबाईसाहेब व सावित्रीबाईसाहेब ही त्यांची दोन कुटुंबे होती. अंबाबाईसाहेब शिरक्यांची कन्या, व सावित्रीबाईसाहेब पोवारांच्या घराण्यापैकी होत्या. सावित्रीबाईसाहेब प्रथम वारल्या. नंतर अंबाबाईसाहेब संवत् १९२० (सन १८६९) साली मृत्यू पावल्या. दोघी स्त्रियांच्या पोटी पुत्रसंतान नव्हते. खंडेराव महाराज पुढे वर्ष दीडवर्ष विधुरावस्थेतच होते. दरम्यान मोहिते, कदम, वगैरे आपापल्या मुलीसाठी खटपट करीत होते; पण, त्या मुली त्यांना पसंत पडल्या नाहींत. चांगली सुरेख, सुस्व-

भावी, कुलीन व हुशार वधु मिळाली तरच पुन्हां लग्न करावयाचें, नाहींतर करावयाचें नाहीं, असा त्यांचा संकल्प होता. त्यांची मातुश्री चिमणाबाईसाहेब त्यावेळेस हयात होत्या. त्या व भाऊशिंघांची मातुश्री, या दोघी बायांचा लग्नावद्दल त्यांना तगादा लागला. तेव्हां मुळगी सुरेख असल्यास लग्न करतो असें महाराजांनीं कबूल केतें.

काले सरदार यांच्या घरीं रहिमतपुरकर अप्पासाहेब माने यांची उपवर झालेली सुस्वरूप कन्या आहे असें त्यांना कळलें. ती रूपानें चांगली; पण, उफाड्याची नव्हती. वयानें जरा लहान म्हणून ती करावी न करावी अशा विचारांत ते होते; परंतु, शेवटीं तिच्याबरोबरच लग्न करण्याचा त्यांचा निश्चय झाला.

पण, त्या वर्षीं लग्नाचे मुहूर्त नव्हते, सबब पुढील सालच्या वैशाखमासापर्यंत लग्न लांबणीवर टाकावें लागलें. लग्नाचा निश्चय झाल्यावर अप्पासाहेब माने रहिमतपुराहून आपली कुटुंबाचीं माणसें घेऊन बडोद्यास आले. त्यांना राहण्यासाठीं सरकारांतून नजरपागेची जागा खालीं करून देण्यांत आली. तेथें ते सर्व माणसांना घेऊन राहिले. त्यांच्या खर्चासाठीं सरकारांतून दरमहा रुपये ९०० चालूं झाले. एक वर्षपर्यंत रहिमतपुरचे पाटील माने यांना लग्न घटकेची वाट पाहात बसावें लागलें.

शेवटीं मान्यांच्या आनंदाचा दिवस आला. खंडेराव महाराजांचा हा तिसरा संबंध, सबब चालीप्रमाणें प्रथम अर्क विवाह होऊन नंतर संवत् १९२१ (सन १८६६) च्या

साली, वैशाख शुद्ध १२ शुक्रवार, या दिवशी संध्याकार्ये गोरज मुहूर्तावर नजरपागेच्या लग्नमंडपांत वधुवरांचें लग्न लागलें. लग्न समारंभ १८ दिवस चालू होता. विठ्ठल मंदिरांत ब्राह्मण भोजनें झालीं. इतर जातींचींही अन्न संतर्पणें झालीं. शिष्ट संभावना झाल्या. कैक ब्राह्मणांना, शालजोड्या, धोलजोडे व शेलापागोटीं देऊन सत्कार झाले. अतसबाजी पुष्कळ सुटली. समारंभ मोठा प्रेक्षणीय झाला. या लग्नाप्रतीत्यर्थ अजमासें चार लक्ष रुपये खर्च झाला. याप्रमाणें माने पाटील यांची मुलगी महाराणीपद पावली. मासाहेवांचें सासरचें नांव यमुनाबाई (जमनाबाई) ठेविलें. त्यांच्या दिमतीला कैक दास दासी राहूं लागल्या.

मासाहेवांचा वर्ण अगदीं गोरापान होता असें म्हणतां येणार नाही. डोळे मोठे व पाणीदार होते. कपाळ रुंद व तेजस्वी होते. नाक सरळ व बांधा मध्यम उंच होता. अंगानें सडपातळ होत्या. चेहेऱ्यावर राजतेज असल्यामुळे सुंदर सुंदर स्त्रियांतही त्या ठळक दिसत. स्वभाव शांत होता, तसाच तल्लखही होता. मन फार मोकळें व सदय होते. भाषण चतुर व समजूत उत्तम होती. सारांश, मासाहेवांचे गुण, खंडेराव महाराजांचें प्रेम जडेल असेंच होते. महाराज गादीवर बसून सुमारे १० वर्षे झालीं होती, त्यांचें वय त्यासमयीं चाळीशीच्या वराला पोचलें होतें.

आतां खंडेराव महाराजांचा थोडासा वृत्तांत पुढील खंडांत सांगण्यांत येईल.

[ ११ ]

खंड ५.

खंडेराव महाराज.

खंडेराव महाराजांचे शरीर पिळदार व तेजस्वी होते. त्यांचे हात लांब व दंड फिरलेले होते. चेहेरा जरा उग्र व कपाळ मोठे होते. रंग गोरा, डोळे मोठे व दृष्टी तीव्र होती. दाढी व भिशांचे केंस मधून मधून पांढरे होऊं लागले होते. पोशाक साधा करीत. चड्डी वजा सफेत मांडचोळणा, मलमलीचा सदरा व डोकीला दिल्लीशाई सफेत टोपी, किंवा कानटोपी, अशा साध्या व स्वच्छ पोषाकानें ते चौरंगावर बसत. थंडीच्या वेळेस छिटाची दुलई पांघरीत. गादी—लोढाच्या बैठकीवर ते फारसे बसत नव्हते. सणावारीं व मोठ्या स्वारीच्या दिवशीं मात्र ते गळ्यांत हिरे पांचूचा कंठा घालीत, व भपकेदार जामानिमा करीत. ते कधीं हत्तीवर व कधीं घोड्यावर बसून वाघ, रानडुकर, वगैरे जनावरांची शिकार करीत. उन्हाच्यावेळेस जंगलांत शिकारीला फिरत तेव्हां ते छत्रीचीही गरज बाळगीत नसत. एकदां ते जंगलांत शिकारीला गेले असतां त्यांच्या अंगावर एक वाघ चालून आला. तेव्हां घोडा पुढें व वाघ मार्गे असें झालें. इतक्यांत रस्त्यावर एक मोठें झाड लागलें. त्याची फांदी धरून ते चटदिशीं उलटी उडीमारून झाडाच्या खांदीवर जाऊन बसले, ह्मणूनच त्यांचा बचाव झाला. त्यांचें शरीर तालिमबाजीनें कसलेलें होतें. ती कसरत



त्यावेळेस त्यांच्या उपयोगी पडली. पुनः अशा रीतीने वाघावर चालून जाण्याचे धाडस करून नये अशी रेषिडंटाने त्यांस सल्ला दिली. महाराजांना तालिमबाजीचा शोक फार होता. ते कधी कधी स्वतः मल्लांबरोबर कुस्त्या धरीत.

फौजखात्याकडेही त्यांची नजर चांगली होती. त्यांनी कांहीं पायदळ पलटणे व घोड्यांचे रिसाले चांगले तयार लेश ठेविले होते. त्यांचा फेरफटका व कवाडतीचे काम पाहून पागांतील स्वारांस व अम्मलदारांस कधी कधी मंदील, दुपेटे, सोन्याची कडी, कंठ्या, वगैरे बक्षीस देत. अषाढी एकादशी, अनंतचतुर्दशी व दसरा या दिवशी त्यांच्या स्वाग्या मोठ्या थाटाने निघत.

ते दिसण्यांत उग्र होते, तरी मनाचे फार कनवाळू होते. त्यांच्या औदार्याची कीर्ति चोहीकडे फांकली होती. ते सत्यप्रिय व निर्व्यसनी होते. ते मद्याला कधी शिवले नाहीत. मद्यपी व लबाड लोक त्यांच्या समोर जाण्याला भीत असत. आपली प्रजा आनंदांत व सुखांत असावी अशी त्यांची नेहेमी इच्छा असे. दुष्काळाच्या वर्षी लाखों रुपयांचा दानधर्म करून त्यांनी लोकांचे प्राण वांचविले. कैक देवस्थानांकडे त्यांनी लाखो रुपयांच्या नवीन नेमणुका व वर्षासने बांधून दिली. सर्व खात्यांच्या कामदारांना त्यांचा मोठा वचक असे. औदार्य, शौर्य, भूतदया वगैरे कैक चांगले चांगले गुण त्यांच्या अंगी वसत होते.

मकरपुण्याचा वाडा त्यांनी बांधविला. चांदीच्या दोन ताफां त्यांनी ओतविल्या. त्या अद्यापि दसरा, वगैरेच्या स्वाग्यापुढे घालवितात. मुंबईस गोन्या खलाशी लोकांसाठी इंग्रज सर-

काराने वराका बांधविल्या. त्या कामाकडे महाराजांनी दोन लाख रुपये दिले. मुंबईस विक्टोरिया राणीचा पुतळा उभा केला आहे. त्या कामाकडे त्यांनी एक लक्ष ऐंशी हजार रुपये रोख दिले.

सन १८५७ च्या बंडाच्या साली खंडेराव महाराजांनी दोस्त इंग्रजसरकाराला पैशाची व फौजेची उत्तम मदत केली, व राज्यांत कोठेही गडबड होऊ न देतां शांतता राखली. हे उपकार स्मरून सरकाराने त्यांना मोर्चले धरण्याचा अधिकार दिला. 'जी. सी. एस्. आय्' हा मानास्पद किताब दिला. गायकवाडांना तीन लाख रुपये इंग्रजसरकारांत खंडणी घावी लागे, ती माफ झाली. गायकवाडांचे घराण्यांत औरस संतती नसल्यास दत्तक घेण्याची सनद तारीख ११ मार्च सन १८६२ साली राणीसरकाराकडून मिळाली. ही सनद मिळाल्यावर पुढे चार वर्षांनी मासाहेबांचे लग्न झाले.

बडोदे राज्यांत हिंदुधर्माप्रमाणे दानधर्म चालू होताच. शिवाय, खंडेराव महाराजांच्या वेळेस मुसलमानी धर्मालाही विशेष उत्तेजन मिळाले.

खंडेराव महाराजांनी पैमाषखाते सुरू करून राज्याचा वसूल वाढविला. मुंबईहून अमदाबादेकडे बडोदे राज्यांतून आगगाडीचा रस्ता चालू झाला, त्या कामाला लागणारी जमीन देऊन साह्य केले. पोलिसखाते त्यांच्याच वेळेस स्थापन झाले.

## खंड ६.

## शिक्षण वगैरे.

लग्न होऊन मासाहेव जरा वयांत आल्यावर त्यांचे सौ-  
जन्य, सौकुमार्य, सुस्वभाव व विनय पाहून खंडेराव महाराजांचे  
प्रेम वाढत गेले. महाराजांनी मासाहेबांना शिक्षण देण्याचीही  
तजवीज ठेविली. माहेरी धुळाक्षर, बाराखड्या, वगैरे शिकल्या  
होत्या. पुढे कांहीं संस्कृत, व मराठी लिहिणे आणि वाचणे  
यांचा अभ्यास केला. रुपावली, समाश्वक्र व स्तोत्रे  
शिकल्या. गणीत, जमाखर्चाची माहिती, मोडी व बालबोध  
वाचन आणि लेखन, यांत त्या बऱ्याच प्रवीण झाल्या.  
मोडीचा पडला कागद त्या घडाघड वाचीत. आलेले  
कागद वाचून स्वतः उत्तरे लिहित, अगर कारकुनाकडून  
लिहवून सही करीत. त्यांनी लिहिलेलीं कांहीं पत्रे मिळाली,  
त्यांवरून त्यांचे मोडी अक्षर बरेच वळणदार होते,  
असे दिसले. छापील पोथ्या, पुस्तके व वर्तमानपत्रे  
त्या स्वतः अस्खलित वाचीत, किंवा दुसऱ्यांकडून वाचवीत.  
त्यांना प्राकृत पोथ्या सार्थ कळत होत्या. गायन व कशी-  
द्यांचे कामही त्या शिकल्या होत्या. त्यांचे स्पष्ट वाचन,  
अक्षर व कशीद्यांचे काम, पाहून महाराजांना फार संतोष  
वाटे. त्यांना घोड्यावरही चांगले बसतां येत होते.

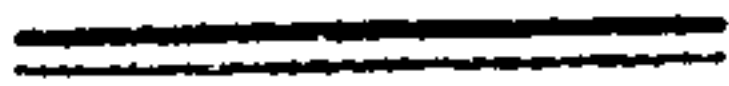
राजस्त्रियांना शोभणारे गुण त्यांच्यांत होतेच. शिवाय,  
गृहिणी या शब्दाचीही सार्थकता त्यांकडून झाली होती.

महाराजांना आवडणारे खाण्याचे पदार्थ स्वतः आपल्या हाताने कधी कधी करण्याची त्यांना हीस असे. स्वतः केलेले पदार्थ महाराजसाहेबांना त्या स्वतः वाढीत. आचारी स्वयंपाक करून लागला ह्मणजे जवळ बसून त्याजकडून पदार्थ करवीत. अशी त्यांची टापटीप, दक्षता, मर्यादा व हीस असे.

नित्य कथा कीर्तन, पुराणश्रवण, पूजाअर्चा, दानधर्म, यांत त्यांचा बराच वेळ जात असे.

खंडेराव महाराजांपाशी दोन उत्तम जातिवंत कुत्रे होते. त्यांपैकी एकाचे नांव मोत्या व दुसऱ्याचे नांव जड्या होते. त्या कुत्र्यांच्या शुश्रुषेकरितां व खुराकीसाठीं दरमहा बरीच मोठी नेमणूक होती. मोत्या कुत्रा मासाहेबांना फार आवडे. तो महाराजांनी त्यांना दिला होता. त्या कुत्र्याला त्यांचा लळा फार असे. या मोत्या कुत्र्याच्या स्वामिनिष्ठेविषयी थोंडीशी हकीकत आहे ती पुढे सांगण्यांत येईल.

खंडेराव महाराजांचे मासाहेबांवरोवर लग्न झाल्यावर त्यांनी एक सोन्याची अंबारी करविली. त्या अंबारींत बसून मासाहेब नागपंचमीच्या दिवशी नागाच्या पुजेला जात असत.



## खंड ७.

## संकटाचे दिवस.

खंडेराव महाराजांच्या औदार्याच्या अनेक भाख्याइका लोकांच्या तोंडों आहेत. त्या सर्व एथें देण्यास अवकाश नाही. त्या गोष्टी मासाहेबांच्या नजरेपुढें वरचेवर घडत होत्या; यामुळे, तें वळण त्यांमाही लागत चाललें होतें.

पतिपत्नित्वाचा संबंध दीर्घकालपर्यंत भोगावयास मिळवा अशी सर्व दंपत्यांची इच्छा असते, व तदनुरूप सर्वत्र उद्योग चालूं असतो; पण, तसें घडून येणें मात्र कोणाच्या स्वाधीन नसतें. या राजदंपत्यांचें प्रेम दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर होतें; पण, तो सौख्याचा काल फार दिवस टिकला नाही. पांच सहा वर्षे गेलीं न गेलीं तोंच त्या सौख्याला खो आला. तारीख २८ नोवेंबर, सन १८७०, ( संवत् १९२१, मार्गशीर्ष शु. ६ ) यादिवशी मकरपुण्याच्या राजमहालांत खंडेराव महाराज एकाएकी कैलासवासी झाले. त्यांचा कुलस्वामी श्री खंडेराय याचा जयंतीचा दिवस चंपाषष्ठी; त्याच दिवशीं त्यांना मरण आलें. त्यावेळेस खंडेरावांची उमर सुमारे ४५ वर्षांची होती, आणि मासाहेबांचें वय विसाच्या आंतच होतें. अशा अल्पवयांत त्यांजवर हा दारुण प्रसंग ओढवला. एका इंग्लिश कवीनें ह्मटलें आहे कीं, मनुष्यप्राणी हा घड्याळांतल्या आंदोलकासारखा आहे, त्याच्या एका बाजूला सुख आणि दुसऱ्या बाजूला दुःख आहे, आंतील यंत्र चालूं असे-

पर्यंत ती त्याला आळीपाळीने भोगावी लागतात, तीं टाळण्याचें कोणाच्या हातीं नाहीं. या ह्मणण्याची सत्यता घडोघडो सर्वांच्या अनुभवास येते,

खंडेराव महाराजांना पुत्रसंतान नसल्यामुळें गादीचा वारसा त्यांचे कनिष्ठ बंधु महारराव महाराज यांजकडे आला. सबब इंग्रजसरकारच्या संमतीनें ते लागलेंच राज्यकारभार पाहूं लागले. त्यावेळेस बडोद्यास कर्नल वारसाहेब रेसिडेंट होते.

मासाहेबांना त्यावेळेस कांहीं दिवस गेले होते. सुमारे दोन महिन्यांच्या त्या गरोदर होत्या. सहा महिने गर्भाला होईपर्यंत त्या राजवाड्यांतच होत्या. त्यांना पुत्र होता तर गादीचा हक्क महारराव महाराजांना मिळण्यासारखा नव्हता. खंडेराव महाराज व महारराव महाराज या उभयतांमध्ये वैमनस्य होतें, यामुळें मासाहेबांच्या जीवाला अपाय होण्याची भीति होती. गरोदरस्थितींत वाड्यांत त्यांना पुष्कळ संकटें भोगावीं लागलीं. विरुद्ध पक्षाकडून, विषप्रयोग, गर्भपात प्रयोग, इत्यादि भयंकर प्रयोगांचे यत्न चालूं होते. त्या मुळीं गरोदरच नाहींत अशाही कड्या रेसिडेंटापर्यंत गेल्या. दुसरेही कित्येक भलभलते आरोप व नीच कुभांडांचीं कृष्णकारस्थानें बाहेर पडूं लागलीं, तेव्हां मासाहेबांच्या खास तैनातीला मनुष्यें होती त्यांचाही भरंवसा वाटेना. अशा प्रसंगीं पैशाच्या लालचीनें मागचा पुढचा विचार न करितां कोण कसें वर्तन करील याचा नेम राहत नसतो. खरें पाहिलें तर पैसा हा मातीचेंच सद्दखे भावंड आहे. त्याला बोलतां येत नाहीं व चालतां येत नाहीं.

त्याला बुद्धि नाही, ज्ञान नाही, कांहीं नाही. तरी तो आपला अंमल पृथ्वीवर किती गाजवितो पाहा ! त्याची सत्ता सर्वत्र ईश्वरासारखी चालते. आतां सर्व व्यक्ति त्याला भुलणाऱ्या आहेत. असें नाही. त्याला लाथ मारणाऱ्याही कांहीं विभूति आढळतात; पण, अशा सत्यनिष्ठ विभूति फार विरळा. तशी कांहीं स्वामिनिष्ठ माणसें मासाहेबांच्या सन्निध होती, ह्मणूनच त्यांचा निभाव लागला. आतां त्या कृष्ण-कारस्थानांची सगळी हकीकत कळल्यापासून कोणाचा कांहीं फायदा नाही व विषयांतर होतें, सबब तीं येथे गाळून टाकितों. त्यावेळेस मासाहेबांच्या जिवाला जपणारा एक मुक्ता प्राणी होता. तो मार्गे सांगितलेला मोत्या कुत्रा होय. तो त्यांना सोडून एक पळभरही एकीकडे राहत नसे.

त्याची मासाहेबांना रात्रंदिवस करमणूक असे. तो त्यांच्या पासून कधीही दूर रहात नसे. खंडेराव महाराज कै. झाल्यावर त्यांचा मुक्ताम सुमारे चार महिने राजवाड्यांतच होता. मल्हारराव महाराज राज्यकारभार पाहू लागले होते. मासाहेबांच्या गर्भाला सहामहिने झाले होते. रात्री त्यांच्या निजावयाच्या पळगाजवळ मोत्या कुत्र्याचा खडा पाहारा असे. तो सर्व रात्र भर जागा असे. रात्री दिवाणखान्यांत कोणाची चाहूल लागली की, तो मोठ्याने गुरगुरून भुंकू लागे. अनोळखी मनुष्य पळगाकडे येऊं लागला की, तो त्याच्या अंगावर वाघासारखा धावे. झोंपेत मासाहेबांचा हात, किंवा पाय उघडा पडलेला दिसला की, त्याजवर तो तोंडानें हळूच पांघरूण घाली. हात

किंवा पाय पलंगाखालीं घसरलेला पाहिला कीं, तो तो हळूच तोंडानें वर उचलून ठेवी. मांजरें आपलीं पिलें तोंडांत धरून कशीं नेतात हें सर्वानां पाहिलेंच आहे. तशीच माया कुत्र्याच्या जातीलाही असते. मोत्या कुत्रा आपल्या धनीनीची चाकरी इतक्या शिताफीनें करी कीं, मासाहेवांना ती कळूं देत नसे, व त्यांची झोंपमोडही होत नसे. त्याची धनीण त्याच्या अंगावरून ममतेनें हात फिरवी, अंजारून गोंजारून मोत्या, मोत्या करी, त्याचे मुके घेई, व वेळच्या वेळेस त्याच्या पोटाला भाकर घाली, एवढेच उपकार स्मरून तो आपली लांब जीभ बाहेर काढून आपल्या धनीणीपार्शीं शेंपूट हालवीत बसे. संकटकाळीं त्यानें आपल्या धनीनीची अशी इमानें इतवारें नोकरी बजाविली. चालत्याकाळीं गोंडा घोळणारीं माणसें पुष्कळ असतात; पण, अशीं एकनिष्ठ सेवा करणारीं माणसें थोडोंच सांपडतील. हा इमानी कुत्रा मासाहेवांजवळ पुण्यासही कांहीं दिवस होता. पुढें त्यानें त्यांच्या पायांजवळच देह ठेविला. ही मोत्या कुत्र्याची गोष्ट मासाहेवांच्या सन्निध रहाणाऱ्या एका गृहस्थाकडून कळली.

मासाहेब गरोदर असतांना कापांत जाऊन राहिल्या होत्या. त्यासमयीं त्यांचे चुकते दौलतराव काका माने मुंबई-कडे होते. त्यांच्या मार्फत मुंबई सरकाराशी त्यांचा खासगी पत्रव्यवहार चालू होता. त्यापैकीं त्यांचीं स्वदस्तुरचीं दोन अस्सल पत्रे मिळालीं तीं याखालीं देतोः—

श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री दौलतराव काकासाहेब माने,  
वडिलांचे सेवेशीं.

वाळके जमनाबाईसाहेब गायकवाड बडोदकर, कृतानेक दंडवत विज्ञापना ता. जेष्ठ शु० १४ शके १७९३ पावेतो मुक्काम बडोदे येथें यथास्थित असो विशेष—इकडील मजकुराचें पत्र तारीख २७ माहे मेचे पोस्टवेड डाकमार्गे पाठविल्लें आहे. तें पावून मजकूर सविस्तर कळला असेल. त्याचा जबाब कांहीं न आल्याकारणांनीं पुन्हां या पत्राबरोबर आमचे सहीची यादी पाठविली आहे, ती तुम्ही समक्ष नामदार गव्हरनरसाहेब बहादुर यांस द्यावी, आणि तोंडी मजकूर खाली लिहिल्याप्रमाणें कलमवार कळवावा, तो येणेंप्रमाणें:—

- १ मेहेरबान कोळसाहेब यांस आमचेकडील सर्व हकीकतीचे कलमांची माहिती असून त्यांस अधिकार नसल्याकारणांनीं त्यांच्यांनीं कांहीं कमी जास्त करवत नाहीं.
- १ तारीख २७ माहे मे रोजीं मातोश्री आईची प्रकृति बिघडली म्हणून शहरांत गेल्या. त्याच रोजीं महारराव यांस खोटी खबर लागली, तेव्हां त्यांची स्वारी फार जलदीनें येत असतां रस्त्यांत चार मनुष्ये फार जखमी झालीं. तीं वांचतील असें वांटत नाहीं, तेव्हां त्या समयास कोठें तुफान होईल तें सांगवत नाहीं.
- १ हल्लीं महारराव राज्यावर असून लोकांस देणग्या व इनाम पालख्या वगैरे देण्याचें स्वाधीन असल्यानें,



अधिकारामुळें प्राणांत नुकसानीचे भीतीनें राहिलें पाहिजे. तो बनावटीचा प्रकार उभा करण्यास मनुष्ये अनुकूल असून चालू आहे. आमचेवरही कोणी गरभार बायका उभ्या करून कांहीं खोटें तुफान आणावें असे त्यांचे इलाज चालले आहेत, आणि मेहेरवान रेसिडेंटसाहेब सर्व गोष्टी त्यांच्या कबूल करितात. वरील कारणाने आम्ही निराधार असल्यानें आमचें कांहीं चालत नाही.

या सर्व हकीकती आपण नामदार गव्हर्नरसाहेब यांस तोंडीं जाहीर कराव्या. आतां आमच्या ह्या सर्व हकीकती खऱ्या आहेत, परंतु महारराव राज्यावर असल्यामुळें आमच्या खोऱ्या करून दाखवितील, व त्यांच्या बनावटी खोऱ्या त्या खऱ्या करून दाखवितील. तथापि चांगले हुशार व भरंवसेदार मनुष्याकडून बारीकरीतीनें तपास कराल तर सर्व खात्री होऊं शकेल.

आम्हांपाशीं कोणी रेसिडेन्सीचें वाकबगार मनुष्य नाही. साधारण आहेत. त्यांजला व आमचे बंधूवरसुद्धां मेहेरवान रेसिडेंटसाहेब खप्पा होतात. त्यापासून त्यांचीं मनें बेआदबीचे कारणांनीं दुखवून गेलीं आहेत. त्यांचे समोर जाण्यास कोणी हिंमत धरीत नाहीत. बेहिमतीनें गेल्यापासून नुकसान होतें. याजकरितां नामदारसाहेबांची आज्ञा घेऊन तूर्त काम चालविण्याकरितां राजश्री वामनराव मोरेश्वर सोहनी पुण्यास शनिवारचे वाड्याजवळ राहतात त्यांस अगर आपले भरंवशाचा कोणी हुशार इंग्रजी व मराठी चांगले जाणणारा असा

पाठविण्याची लवकर तजवीज करावी, व त्याजला रेसिडेंटसाहेब यांणी कामकाजांत वागविण्यास हरकत करूं नये अशा बंदोबस्तासह पाठवून द्यावा.

१ इकडील आमचे सर्व उपाय थकल्यामुळें सर्व आमची हिंमत गेली, परंतु आपण नामदारसाहेबांपाशीं माफी मागून तोंडीं अर्ज करून लवकर खुलासे कराळ. इकडेस लक्ष लागून राहिलें आहे. इनसाफी राज्यांत या हकीकती एकदम खऱ्या मानण्यास अडचण पडावयाची, परंतु महारराव आल्यापासून आजपर्यंत केलेलीं कामें मनांत आणिल्यानें विशेष खात्री होईल.

१ पूर्वी आपल्यास आणावयाकरितां इकडेन रावजी केशव सांभारे यांस पाठविला, असें असून त्या आदावतीमुळें त्याजवर खोटी तकरार चालून रेसिडेंटसाहेब यांणी महारराव यांचे स्वाधीन करून दिला. त्याजवर सर्व खोटें झाले. ते सर्व कागदपत्र तयार बनावटीचे केले आहेत. आतां या कारणानें मजला बडोदें येथील कोणी मनुष्य जीवाच्या भीतीस्तव अनुकूल होत नाहींत, व हल्लीं मजजवळ आहेत तेही बेदील झाले आहेत. या ठिकाणीं केवळ मोंगलाई झाली आहे. बाजकरितां सदर रावजी यास लवकर सोडण्याची तजवीज आपले अंगावर न येतां करावी. यापासून आपला लौकिक होणार आहे. याचप्रमाणें अजम बाकरअल्ली मीरसाहेब यांचाही प्रकार आहे. तसाच हरी वैद्य माहोलीकर यांचाही प्रकार सर्व आपल्यास कळलाच आहे.

येणेंप्रमाणें सात कलनी मजकूर ध्यानांत आणून याचा तोंडी बंदोवस्त नामदारसाहेबांकडून करून घ्यावा. दिवस गत होऊं नये. विशेष लिहून कळविलें पाहिजे असें नाही. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

### जमनाबाईसाहेब गायकवाड.

यादी मेहरबान गव्हरनरसाहेब बहादुर, जंजीरें मुंबई, यांजकडे जमनाबाईसाहेब राणी, संस्थान बडोदे, यांजकडून लिहून जाते एसाजे—पूर्वीं आमचे तर्फेनें सर्व मजकूर सरका-  
रास जाहिर केल्यावरून सरकारांनीं विचार करून आम्हांस कापांत आणून ठेऊन बंदोवस्त केला. त्यावरून महाररा-  
वदादासाहेब यांणीं आपल्या तर्फेनें राधाबाई व रेवूबाई यांस ठेविल्या आहेत, असें असून इल्लीं दादासाहेब स्वतः फौजेसुद्धां तोफा, वगैरे सरंजान घेऊन आम्ही ज्या बागेत आहोंत त्याच्या खाडीच्या पलीकडे अदमासे दहा हातांवर राहिले आहेत. हे आम्हांस फार त्रासदायक आहे, कारण इंग्रजसरकारांनीं सर्व बंदोवस्त ठेऊन त्यांचे भवंशाच्या राधा-  
बाई व रेवूबाई असा हरदूकडील पक्का बंदोवस्त असून पुन्हां स्वतः फौजेसहित येऊन राहतात. हे लोकांत अप-  
कीर्तीस कारण होऊन लोकांत उपहास होण्याची गोष्ट आहे, व बाळंतपणाचे वेळेस अशा तजबिजी कधींच झाल्या नाहींत, आणि दादासाहेब तोफा व लष्कर घेऊन राहिले, तेव्हां त्यांचे मनांत येथे राहून काय कर्तव्य आहे हे समजत नाही; याजकरितां सरकारांनीं याचा अवश्य विचार करून बंदोवस्त झाला पाहिजे. नाहीपेक्षां महाराज

येथें राहिल्यानें कोणता घात व काय तुफान होईल हें समजत नाहीं. याजकरितां मजकुर हा सरकारांस कळविता आहे. याबद्दल सत्वर तजवीज करणें साहेबांकडे आहे. ता. १ माहे जुलै सन १८७१ रोजी बडोद्याहून रवाना झाली आहे. आषाढ शु० १४ शके १९२७.

### जमनावाडिसाहेब गायकवाड.

या पत्रांवरून मासाहेब गरोदर स्थितीत असतांना किती संकटांत होत्या हें चांगलें कळून येईल, असो.

मासाहेबांना कंवठ फार आवडे. गर्भारपणीं एकदां एकानें एक इरसाल पिकलेलें कंवठ आणून नजर केलें. तें नारळाएवढें मोठें होतें. तें वरून संबंध दिसत असून फूटल्याची निशाणी नव्हती. त्यावेळेस जवळ एक भरवंशाचा मनुष्य बसला होता. त्याला त्या कंवठाचा संशय आला. फोडून पाहिलें तों खरोखरच त्यांत विषप्रयोग झाला होता असें दिसून आलें. तेव्हांपासून त्यांच्या जिवाला अपाय करण्याचे इलाज चालू असल्याची खातरी झाली. यापुढें राजवाड्यांत राहणें सुरक्षित नाही, धोक्याचें आहे, असें समजून ही गोष्ट रेसिडेंटाच्या कानावर घालून त्या कापाच्या हद्दींत रेसिडेंटाच्या आश्रयाखाली सन १८७१ च्या मार्च महिन्यांत जाऊन राहिल्या. कापांत पूर्ण मास भरतांच, संवत् १९२८ आषाढ वद्य ६ (तारीख ५ जुलै १८७१) या दिवशीं, प्रातःकालीं, मासाहेब प्रसूत झाल्या; पण, इच्छित्याप्रमाणें त्यांस पुत्र न होतां कन्या झाली. त्या कन्येचें नांव ताराबाबा असें ठेविलें. पुत्र होता तर खंडेराव

महाराजांच्या मार्गे तोच गादीचा वारस झाला असता; पण, तसा योग घडून न आल्यामुळे, महाररावांना गादीचा पुरा अधिकार मिळाला.

अशा स्थितीत यापुढे बडोद्यास राहून आपला निभाव लागावयाचा नाही, बडोद्यापासून दोन पावलें दूर राहावें, असा विचार करून, ताराबाबाला सुमारे ६ महिने झाल्यावर रेसिडेन्टाच्या संमतीने तिला बरोबर घेऊन त्या पुण्यास जाऊन राहिल्या. पुण्यास चालत्या झाल्या त्यावेळेस त्यांच्या अंगावर होता तेवढाच दागदागिना त्यांजपाशीं राहिला. दुसरें चडजवाहीर त्यांस कांहीं मिळालें नाहीं. त्यांना लाख रुपये स्त्रीधनाबद्दल महारराव देण्यास तयार झाले होते; पण, ते त्यांनीं घेतले नाहींत. पुण्याचा चालू खर्च पुरा पाडण्यासाठीं त्यांना सावकाराचें घर बघावें लागलें. शेवटीं एजंटमार्फत पत्रव्यवहार चालून त्यांना सालींना छत्तीस हजार रुपये बडोद्याच्या खजिन्यांतून मिळावें असे ठरलें. पुण्यास गेल्यावर इंदूरचेमहाराज तुकोजीराव होळकर मासाहेबांचा चांगला परामर्ष घेत होते.

तिकडे गेल्यावर पुनः आपले पाय बडोद्याला लागतील, पुनः आपल्या वंशाकडे राज्याधिकार येईल, असें मासाहेबांच्या स्वप्नांही आलें नसेल; पण, ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें. तें कोणाला आधीं कळत नाहीं. पुण्यास त्यांना सुमारे चार वर्षे मोठ्या कष्टांत काढावीं लागलीं. तेथे त्यांना ताराबाबाशिवाय करमणुकीला दुसरें साधन नव्हतें. वडील अप्पासाहेब माने व मातुश्री बजूबाई हीं

अगोदरच मरण पावलीं होतीं. खुलते दौलतराव काका, माने  
 चाळासाहेब घाटगे, आण्णासाहेब व तात्यासाहेब माने हे दोघे  
 बंधू व दुसरीं चाकरमाणसें, इतकींच कायतीं त्यांच्याजबळ  
 होतीं. वडील बंधु आण्णासाहेब बरेच प्रौढ होते. धाकटे  
 तात्यासाहेब माने अद्यापि वयांत आले नव्हते. दासदासींचा  
 भरण बडोद्यांतच राहिला. कांहीं बाळमैत्रिणी होत्या  
 त्यासुद्धां बरोबर नेतां आल्या नाहींत. अशा स्थितींत पु-  
 ण्यांत गद्यांच्या बाड्यांत राहून मासाहेब दिवस लोटीत  
 होत्या. ताराबाबा मत्तुश्रीध्या सौंदर्याची हुबेहुब प्रतिमा  
 होती. ती अंगापिछानें बरीच गुटगुटीत होती. पुण्यास  
 जाऊन राहिल्यावर मासाहेबांना बडोदें रात्रांदिवस डो-  
 ळ्यापुढें दिसत होतें. स्वग्राम, स्वजन, व स्वकीय, यांमध्ये  
 जो मोहकपणा असतो तो सांगतां येत नाहीं. तो बडोदें  
 सोडल्यापासून बऱ्याच अंशीं नाहींसा झाल्यानें त्यांच्या  
 मनाला वारंवार दुःख होत असे.

खंड ८.

‘ एथें जें जें वाढें तितुकें मोडें ।  
साचें त्याचा वेच घडे ॥ ’

पुणें मुक्कामी ताराबाबाला मांडीवर घेऊन व थोंपटून थोंपटून मासाहेब निजवीत असतील, व ती झोंपीं गेल्यावर तिच्या मुखाकडे पाहून त्यांच्या मनांत आपल्या गतवैभवाचे विचार उभे राहात असतील, त्यावेळचें त्यांचें चित्र एका कवीच्या कवनांत चांगलें वठलें आहे, तें असें:—

‘ बालकाचें पाहे मुख ।  
केवळ चित्सुखाचें निजसुख ।  
कैवल्य प्राप्तीचा जो हरिख ।  
त्याहून संतोष पावली ॥ १ ॥  
हनुवटी धरुनि पाहे वदन ।  
क्षणक्षणां गल्लुस्पर्शन ।  
सप्रेम उचलोनि दे चुंबन ।  
कलभाषिणी रंजविते ॥ २ ॥  
कज्जलें माखले नेत्र पुशी ।  
कुंतल, कुंची, टोपी, सरसी ।  
करुनि आलिगी हृदयेशी ।  
चुंबी वदनासी क्षणक्षणां ॥ ३ ॥ ’

ही सहृदय रचना चतुर चितान्यालासुद्धां हुबेहुब चितारतां येणार नाही, असो.

ताराबाबाचे गोजिरवाणें मुख, बोबडें बोल व बाललीला पाहून मासाहेबांना हर्षवायु होत असेल. कन्या सरासरी साडेचार वर्षांची होऊन चांगली चालूं बोलूं लागली होती.

आतां पुण्याकडचें वर्तमान एकीकडे ठेवून मासाहेबांचे गाय पुनः बडोद्याला कसे लागले, हें कळण्यासाठीं महारराव महाराजांची थोडीशी हकीकत अगोदर सांगतां.

थोरले सयाजीराव महाराज यांचे तिसरे चिरंजीव महारराव महाराज, खंडेराव महाराजांच्या मार्गे, सन् १८७१ सालीं, गादीचे मालक झाले. ते उतावळ्या स्वभावाचे; पण, साधे भोळे व भाबडे होते. औदार्य गुणांत गणपतराव महाराज व खंडेराव महाराज यांना ते मार्गे सारण्यासारखे होते. त्यांना छक्के पंजे व राजकीय डाव पेंच माहीत नव्हते. तें शिक्षण त्यांना कधींच मिळालें नव्हते. कोण कांहीं सांगेल तेंच खरें मानून चालणारे होते. ते गादीनशीत झाल्यावर राज्यांत घोटाळे झाले. स्वार्थसाधु लोक त्यांच्या सभोवतीं गोळा झाले. निकट सहवासानें त्यांच्यावर त्यांचा पगडा बसला. राज्यकारभार पाहणाऱ्या बारभाईवर कोणाचा दाब राहिला नाहीं. हीच व्यवस्था त्यांना घातुक झाली. इंग्रजसरकाराकडे त्यांचे बोभाटे जाऊं लागले. हळकट लोक दूर करून चांगला हुशार पुरुष दिवाणाच्या जागीं नेमून त्याच्या धोरणानें व साह्यानें राज्यकारभार चालवावा, अशा तिकडून सूचना झाल्या. शेवटीं सुधारणा करण्यासाठीं सार्वभौम सरकारानें त्यांना अठरा महिन्यांची मुदत दिली. सरकारानें कधीं गोंजारून, कधीं धमकी देऊन, कधीं तारीफ करून, कधीं दरडावून, कधीं रागें भरून लिहिलेल्या खलित्यांवर खळीते एजेंट् मार्फत पाठविले, तरी त्या सूचनांकडे त्यांनीं द्यावें तसें लक्ष दिलें नाहीं. युक्तीनें, प्रयुक्तीनें व शिताफीनें इंग्रजसरकारच्या सूचना



अमलांत न आणण्याचा क्रम कारभारी मंडळीने घालू ठेविला. ते बोलण्यांत व लिहिण्यांत मात्र गोड शब्दांची योजना करीत. आपल्या सूचनांप्रमाणें सर्व सुधारणा चालू केल्या आहेत, लवकरच सर्व घोटाळे नाहीसे होतील, असे जबाब पाठवून इंग्रजसरकारचे मन नरम पाडण्याचे इलाज चालले होते. पुढें महारराव महाराजांचा व कर्नल फेयरचा जम बरोबर बसेना. नंतर कर्नल फेयर बदलून सर लुईस पेलि हे स्पेशल कमिशनर होऊन आले. त्यांनी तारीख ३० नोवेंबर सन १८७४ रोजी बडोदे राज्याचा चार्ज घेतला. नंतर त्याच साली विषप्रयोगाचे प्रकरण उपस्थित झाले. विषारी सरबत कर्नल फेयरच्या पोटांत शिरले. या कृत्यांत महारराव महाराजांचें अंग असावें असा संशय येऊन त्यांना कापात नेऊन प्रतिबंधांत ठेविले, व गायकवाडांच्या राज्यावर इंग्रजसरकारची जति बसली. या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारानें एक जंगी कमिशन नेमले. त्याची साद्यंत हकीकत कळविण्याची ही जागा नाही. विषप्रयोगाचा आरोप महाररावांवर शाबीत झाला नाही. ते त्या आरोपांतून अगदी मुक्त झाले, तरी एकंदरीनें ते राज्याधिकार चालविण्यास लायक नाहींत असे ठरवून, त्यांना कायमचे पदच्युत केले. त्यांच्या औरस वंशाकडे सुद्धा गादीचा हक्क न ठेवतां त्यांना ता. २२ एप्रिल १८७५ रोजी बडोद्याहून अचानक उचलून मद्रासेस नेऊन ठेविले. महाररावां वें चार वर्षांचें शिराळ-शेती राज्य संपले. नंतर सर लुईस पेलि जाऊन सर रिचर्ड मीड ता. १० एप्रिल १८७५ रोजी एजंट होऊन आले.

खंडेराव महाराजांनीं सन् १८५७ च्या बंडाच्या साली इंग्रजसरकाराला उत्तम मदत केली होती, व कांहीं चळवळ न करतां त्यांनीं दोस्तीचें नातें कायम ठेविलें, ह्मणून सन् १८६२ सालीं त्यांना राणीसरकाराकडून एक सवद मिळाली, तींत त्यांना दत्तक घेण्याची परवानगी दिली होती. गादी रिकामी पडल्यावर सार्वभौमसरकाराला त्या सनदेचें स्मरण झालें.

महाराणी जमनाबाईसाहेब त्यावेळीं पुण्यास राहात होत्या. त्यांच्या मांडीवर मुलगा दत्तक देऊन बडोद्याचें राज्य चालवावें, असा विलायतसरकार व हिंदुस्थानसरकार यांचा विचार ठरला. मग तिकडून सूचना मिळतांच मासाहेब पुण्याहून ता. ३ मे १८७५ रोजी बडोद्यास येऊन त्यांनीं मोठ्या समारंभानें राजवाड्यांत प्रवेश केला. होळकर सरकारचे दिवाण सर टी. माधवराव यांस इंग्रजसरकारानें मागून घेऊन सगळ्या बडोदें राज्याची कुळमुसत्यारी देऊन त्यांना दिवाण नेमिलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं दिवाणगिरीचा चार्ज तारीख १० मे १८७५ रोजी घेतला. दिवाणगिरीचीं वस्त्रें तारीख १६ मे १८७५ रोजी मिळाली. नंतर दत्तकाची निवड करण्याचें नाजूक काम मासाहेबांकडे आलें. बडोद्यास गायकवाडांच्या वंशापैकी कांहीं कुमार होते, शिवाय कांहीं कुमार नाशिक, खानदेश, बगैरे जिल्ह्यांतही होते. पुढें दूरवर दृष्टी पोंचवून मुलगा निवडण्याचें अवघड काम त्यांनीं किती धूर्ततेनें, धोरणानें व कुशलतेनें पार पाडलें, हें आतां पुढच्या खंडांत सांगूं.

[ ३३ ]

खंड ९.

दत्तविधान.

खानदेश जिल्ह्यापैकी कवळणें गांवीं काशीराव दादा गायकवाड रहात होते. ते त्यावेळेस गरीब स्थितीत होते. त्यांना आनंदराव, गोपाळराव व संपतराव असे तिघे मुलगे होते. त्यांना मासाहेवांनी पाहण्यासाठी एजंटसाहेबांच्या मार्फत बडोद्यास बोलाविलें. तुम्ही 'बडोद्यास कशाला आला आहां?' असे तिघांना एका थोर गृहस्थानें विचारलें. त्याला थोरले आनंदराव यांनीं काहींच उत्तर दिलें नाहीं. संपतराव झणाले, मला माहीत नाहीं. मधले गोपाळराव यांनीं चटदिशीं उत्तर दिलें—मी राजा होण्यासाठीं आलों आहे. हाच मुलगा सर्वांमध्ये चऊख व धर्तें दिसला. त्याच्या तोंडांतून जीं अक्षरें निघालीं तींच पुढें खरी ठरलीं. मासाहेब व सर रिचर्ड मीड् यांना तोच मुलगा पसंत पडला. त्याचें वय त्यावेळेस सुमारे १३ वर्षांचें होतें. या मुलाला मासाहेबांनीं तीन वेळां पहावयास बोलविलें होतें. नंतर गोपाळरावालाच मांडीवर घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

मुलाची निवड झाल्यावर दत्तविधान रीतीप्रमाणें होऊन तारीख २७ मे १८७५, गुरुवार, या दिवशीं मोठ्या समारंभानें पद्मभिषेक झाला. मुलाचें नांव गोपाळराव होतें तें बदलून 'सयाजीराव' असें ठेविले. महारराव महाराज यांस मद्रासेकडे नेल्यावर बडोदेंराज्यांत बरीच अस्वस्थता

झाली होती ती राज्याभिषेक झाल्यावर नाहीशी झाली. आता गायकवाडांच्या गादीवर बसलेल्या पुरुषांचा व काशीराव दादा गायकवाड यांच्या वंशाचा थोडासा इतिहास देतो-

गायकवाड घराण्याचा वंशवृक्ष बडोदा 'ग्याझेटियर' व 'रूलर्स ऑफ बडोदा' या पुस्तकांत दिला आहे. शिवाय, एक वंशवृक्ष ऐन्याच्या चौकटीत बसवून श्री सयाजी लायब्ररीत मधल्या दिवाणखान्यांत लावून ठेविता आहे. तो पाहिला असतां या जुन्या वृक्षाची काशीराव शाखा अलीकडे खंडेराव शाखेत भिसळून जाऊन तिला नवीन पालवी फुटून जोमांत येत चालल्याचें दिसून येईल.

पिलाजीराव गायकवाडांचे पुत्र प्रतापराव, यांचे वंशज कालगतीने कवळारणे गावी रहात होते. त्यांचेच वंशिक काशीराव दादा हे होत. गायकवाडांच्या गादीवर आजपर्यंत-

- |                        |                         |
|------------------------|-------------------------|
| १ दमाजी. ( पहिला )     | २ पिलाजी.               |
| ३ दमाजी. ( दुसरा )     | ४ गोविंदराव. ( पहिला )  |
| ५ सयाजीराव. ( पहिला )  | ६ फत्तेसिंग. ( पहिला )  |
| ७ मानाजी.              | ८ गोविंदराव. ( दुसरा )  |
| ९ आनंदराव.             | १० फत्तेसिंग. ( दुसरा ) |
| ११ सयाजीराव. ( दुसरा ) | १२ गणपतराव.             |
| १३ खंडेराव.            | १४ महारराव.             |

१५ सयाजीराव ( तिसरा ).

असे पंधरा पुरुष बसले. प्रस्तुतचे सयाजीराव हे पंधरावे पुरुष आहेत. पहिले दमाजीराव गायकवाड यांस शाहू

राजानें, सन् १७२१ सालीं, 'समशेरबहादर' हा किताब दिला. गायकवाड सरकारची गादी स्थापन होऊन आजच्या मित्तीला सुमारे १८० वर्षे झालीं. सयाजीराव या नांवाचे यापूर्वी दोन पुरुष होऊन गेले. पहिले सयाजीराव यांनीं सन् १७७१ ते १७७८ पर्यंत सात वर्षे राज्य केलें. त्यांना सन् १७७१ सालीं 'सेनाखासखेल' हा किताब सातारच्या राजाकडून मिळाला. तेव्हांपासून त्यांच्या नांवाला 'सेनाखासखेल समशेर बहादर' हा किताब कागदोपत्रीं लागूं लागला. दुसरे सयाजीराव, ह्यणजे प्रस्तुतच्या महाराजांचे आज्ञे, यांनीं सन् १८१९ ते १८४७ पर्यंत २८ वर्षे मोठ्या नेकीनें राज्य केलें; आणि मासाहेबांनीं दत्तक घेतलेले तिसरे सयाजीराव महाराज हल्लीं राज्य करीत आहेत. याप्रमाणें 'सयाजी' हें नांव धारण करणारे आजपर्यंत तीन पुरुष गादीवर बसले.

दत्तविधानाच्या वेळेस सर रिचर्ड मीड हे एजंट, गव्हर्नर जनरल, होते. ते जाऊन ता. १६ नोव्हेंबर १८७९ मे रोजी मि. मेलव्हिल् साहेब एजंट होऊन आले.

पुढे थोडक्याच दिवसांनीं विलायतच्या विक्टोरिया-राणी यांचे ज्येष्ठ पुत्र प्रिन्स ऑफ वेल्स मुंबईस येणार असें वर्तमान कळलें, तेव्हां जमनाबाई साहेब त्यांच्या भेटीसाठीं मोठा लवाजमा बरोबर घेऊन आपल्या पुत्रासह तारीख २४ ऑक्टोबर १८७९ रोजी बडोद्याहून मुंबईस गेल्याबरोबर दिवाण सर टी. माधवराव, वगैरे बडे बडे कामदार, दरकदार, सरदार व मानकरी मंडळही नेले होते. या मुंबईच्या स्वारीची हकीकत, सर टी नीं आपल्या वार्षिक

रिपोर्ट्स दिली आहे. बरोबरच्या कांहीं दरकदार वगैरे लोकांनी वापूर्वी मुंबई शहर मुळीच पाहिलें नव्हतें. त्यांनी तें गजबजलेलें व माणसांनी फुललेलें शहर पाहून ते आश्चर्याने चकित झाले. एकदां मासाहेब जाहजांत वसून मुंबई जवळचीं घारापुरीचीं कोंरीव लेणीं पाहावयास गेल्या. त्या वेळेस दरकदार व मानकरी मंडळीही बरोबर होती. तीं लेणीं यापूर्वी त्यांनीं कधीं पाहिलीं नव्हतीं. तीं कशासाठी, कोणीं केलीं, हें त्यांस कळेंना. त्या लेण्यांचें शिल्पपाटव पाहून सर्वांची मती गुंग होऊन गेली. वेखळ व कान्हेरीचीं अद्भुत लेणीं ते पाहाते तर किती आश्चर्यांत बुडाले असते कोण जाणे ? तेथील भव्य व विशाल सभामंडप व स्थूल शिलास्तंभ फारच वर्णनीय व प्रेक्षणीय आहेत. असो.

मासाहेब व सयाजीराव महाराज मुंबईचे कारखाने, इमारती व बागवगीचे पहावयास निघाले ह्याणजे दरकदार, वगैरे मंडळी बरोबर असावयाचीच. शहरांतील उंच उंच हवेल्या, सुंदर इमारती, जागोजागचे चित्र विचित्र व रमणीय बाग, विस्तीर्ण व स्वच्छ रस्ते, कापडाच्या गिरण्या, लोखंडाचे व आगगाडीचे अवाढव्य कारखाने, घोडे जोडलेल्या भांषणाच्या ऑमनीबस् गाड्या, सुशोभित दुकाने व त्यांतील पदार्थांची उत्कृष्ट मांडणी, रस्त्यानें जात येत असलेल्या गाड्या घोड्यांची गर्दी, धंदे व उद्योग, प्रकार पाहून त्यावेळीं सर्वांना मोठें आश्चर्य व धन्यता वाटली.

[ १७ ]

खंड १०.

## युवराज प्रिन्स ऑफ वेल्स.

प्रिन्ससाहेबांच्या भेटीसाठी मासाहेब मुंबईस गेल्याचे मार्गे कळविले. त्यांचा मुक्काम मलबार हिल्स एका विस्तीर्ण बंगल्यांत होता. ही मुंबई सुमारे १०० वर्षांपूर्वी कोणाला विशेष माहित नाही असे एक लहानसे बेट होते. ते पोर्तुगीझ लोकांनी व्यापाराकरिता पेशव्यांकडून मागून घेतले होते. पुढे ते पोर्तुगाल देशच्या राजाने आपल्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळेस आपला जांबई इंग्लंडचा राजा याला आंदण दिले होते. नंतर इंग्रज राष्ट्राच्या कारकीर्दीत ते नांवारूपाळ आले. अशी मुंबईची पूर्व पीठिका आहे. कोणाची मुंबई, कोणाला, कोण आंदण देतो; याचा विचार केला ह्मणजे मन चकित होते. गुलिस्तानचा कर्ता शेखसादी याने ह्मटले आहे की—

‘दुनियेकी मज्जा हरदम चली है, अफसोस यही है के, एक दिन हम न ही है.’

(ह्मणजे दुनयेतील मज्जा नेहमी चालूच आहेत; पण, दुःखाची गोष्ट एवढीच की आत्मी मात्र एक दिवस नाहीसे होणार, ) असो.

युवराजांच्या स्वागतासाठी कलकत्याचे ठाटसाहेबही मुंबईस आले होते. त्यांच्या व मासाहेब आणि सयाजीराव यांच्या तेथे प्रथमच मुलाकती झाल्या. पुढे तारीख ९ नोव्हें-

वर १८७५ रोजी युवराज मुंबईस येऊन दाखल झाले. त्यांच्या व सयाजीरावांच्या शिरस्त्याप्रमाणे भेटी व परत भेटी झाल्या. परस्परांचे आगत स्वागत चांगल्या प्रकारचे झाले. तो समारंभ मोठा भव्य व प्रेक्षणीय होता. प्रिन्स साहेबांच्या आगमनानिमित्त मुंबई शहरांत अप्रतिम रोषनाई झाली. आतसबाजीचे कामही अजब रीतीचे सुटले. मुंबईस मासाहेबांचा पंचवीस दिवस मुकाम होता, तोंपर्यंत मुंबईच्या गव्हरनरांनी त्यांचा व वरोवरच्या मानकरी मंडळींचा मान मरातव फार चांगला ठेविला होता.

मुंबईस प्रिन्स साहेबांना बडा खाना झाला. त्या वेळेस ते झणाले—' हिंदुस्थान देश पाहण्याचे माझ्या मनांत फार वर्षांपासून होते, ते स्वप्न आज खरे ठरले.'

तारीख १० नवंबर रोजी प्रिन्स साहेब गायकवाडांच्या भेटीस त्यांच्या मुक्कामी आले होते. बैठकीची जागा वरच्या मजल्यावर केली होती. भेटीची वेळ संध्याकाळची असल्यामुळे रोषनाई उत्तम प्रकारची करण्यांत आली होती. सयाजीरावांशी वरचे भाषण झाल्यावर त्यांनी मासाहेबांची ही निराळी भेट घेतली. त्यांजकडे कांहीं वेळ बसून प्रिन्स साहेब परळच्या बंगल्यावर परत गेले.

मुंबईस राजेरजवाडे आले होते, त्याचे नजर नजराणे तारीख १७ नवंबर १८७५ रोजी झाले. जरीचे, रेशमाचे, व सुताचे मौल्यवान कपडे, मौल्यवान हत्यारे, जडजवाहीर, सोने, रुपें व दुसऱ्या धातूंचे कलाकुशलतेचे पदार्थ, सलवारा, कट्यारी, सतरंज्या, वगैरे नजराणे कोल्हापुरचे महाराज, कच्छचे राव, हैद्राबादचे निजामसाहेब इत्यादि

राजेळोकांनी केले. कित्येकांनी प्रिन्स साहेबांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या नांवाने इस्पितळे, वगैरे इमारती बांधण्यासाठी कांहीं रकमा निराळ्या काढून ठेविल्या.

गायकवाडांनी मद्रास येथे बनविलेली एक चांदीची सुरेख चाहादाणी व रेशमाने गुंफलेल्या ढाला नजर केल्या. मासाहेबांनी आपल्या जवाहीर खान्यापैकी दोन जुने अलंकार युवराजांच्या पत्नीस देण्याकरितां नजर केले. एक मौल्यवान मोत्यांचा हार, ( यांतील मोत्यांचा रंग व घाट फारच वर्णनीय असून त्यांत हिरेही जडलेले होते ) दुसरा दागीना स्त्रियांनी गळ्यांत घालण्याचा जडावाचा कंठा; हे दोन्ही अलंकार गायकवाड घराण्यांतील बऱ्याच राण्यांनी वापरले होते. प्रिन्स साहेबांना एकंदर ४०० हून अधिक नजराणे आले.

पुढे प्रिन्स साहेबांची स्वारी बडोद्यास येण्याचे ठरले; यामुळे, मासाहेबांना फारच समाधान वाटले. मग त्या तारीख १८ नोव्हेंबर रोजी बडोद्यास परत आल्या. दुसऱ्याच दिवशी, झणजे तारीख १९ नोव्हेंबर रोजी, प्रिन्स साहेब युरोपियन् मंडळीसह बडोद्यास आले. स्टेशनावर मासाहेबांनी आपले चिरंजीव सयाजीराव महाराज, सर टी. माधवराव, दरकदार, सरदार, मानकरी, मुलकी व लष्करी अधिकारी सामोरे पाठविले होते. मि. मेलव्हिल् साहेब एजंटही स्टेशनावर हाजर होते. त्या सर्वांचे आदरातिथ्य मासाहेबांनी सर टी. कडून उत्तम प्रकारचे करविले. प्रिन्स साहेबांकरिता राजवाड्यांत मोठा दरबार भरविला. सयाजीराव महाराज सामोरे जाऊन प्रिन्स साहेबांना वरच्या दिवाणखान्यांत



घेऊन गेले. तेथें सर्वांचे नजराणे झाले. हार, तुरे, गजरे, पानसुपारी झाली. नंतर प्रिन्ससाहेब मासाहेब वसल्या होत्या त्या दिवाणखान्यांत त्यांच्या भेटीस गेले. तेथें क्षेम-कुशलतेचें भाषण होऊन प्रिन्ससाहेब आपल्या मुक्कामावर गेले. ही बडोद्यांत मासाहेबांची व त्यांची पहिली भेट झाली.

दुसरी भेट झाली तिजबदल रसेलसाहेबांनी युवराजांच्या प्रवास वर्णनांत हकीकत दिली आहे ती अशी:—

‘जमनाबाईसाहेबांचें लावण्य अप्रतिम आहे. त्यांचें वय तेविशींच्या आंतच आहे. त्यांचा हासतमुख चेहरा असून डोळे पाणीदार आहेत. हातापायांची ठेवण सुरेख आहे. बोटांत अंगठ्या घातल्या होत्या. पायांत सोन्याचे तोडे व जोडवी होती. त्यांच्या भारानें चालतांना त्यांना बरेच श्रम होत असतील. प्रिन्ससाहेबांची व त्यांची भेट झाली त्यावेळेस पडदा नव्हता, व तोंडावर बुरखाही नव्हता. खुल्या रीतीने कोंचाच्या बैठकीवर त्या बसल्या होत्या. अंगावर एक बारीक शाल होती. ती त्या वरचेवर सांवरून घेत होत्या. ताराबाबाला त्यांनी आपल्या मांडीवर घेतलें होतें. तिजकडे बोट करून त्या ह्मणाल्या—‘ही माझी तारा पुरुषाच्या जन्माला आली असती तर आज तीच गायकवाडांच्या गादीची वारस झाली असती. मुंबई शहर पाहून मला फार आनंद झाला. आमचें बडोदें आपल्याला आवडेल अशी आशा करितें. आपल्या शिकारीचा बंदोबस्त करून ठेविला आहे.’

इतकें भाषण झाल्यावर युवराज मासाहेबांचा निरोप घेऊन साठमारीचे खेळ पाहण्यासाठी अगडाकडे निघून गेले. ही मासाहेबांची व त्यांची बडोद्यास दुसरी भेट झाली.

तारीख २१ नोव्हेंबर रोजी रात्री मोतीबाग बंगल्यांत प्रिन्ससाहेबांना बडा खाना झाला. नंतर मंडळीसह ते राजवाड्यांत मासाहेबांच्या भेटीस गेले. खंडेराव महाराजांनी एक घागरी पलटण तयार केली होती. ती पलटण सलामी-करितां राजवाड्यापुढे उभी केली होती. सलामी होऊन वर गेल्यावर तेथेही कॉफीची व फळाहाराची तजवीज ठेविली होती. फळाहार झाल्यावर नाच, रंग, जलतरंग, गायन, वगैरे समारंभ झाला. दारूकामही फार चांगले सुटले. तोंपर्यंत रात्रीचे अकरा वाजण्याचा सुमार झाला होता. नंतर प्रिन्ससाहेब मासाहेबांच्या दिवाणखान्यांत भेटीस गेले. तेव्हां ते मासाहेबांना ह्मणाले—‘आपल्या आगतस्वागताने मी फार खुष झालो. बडोद्याच्या पाहुणचाराचे मला निरंतर स्मरण राहिले. अगडांतील साठमान्यांचे खेळ पाहून मला फार संतोष झाला’ वगैरे भाषण ऐकून मासाहेब खुष झाल्या. नंतर प्रिन्ससाहेबांना पोंहोचविण्याकरितां त्या खालच्या मजल्यापर्यंत गेल्या होत्या. ही त्यांची व प्रिन्ससाहेबांची बडोद्यास तिसरी भेट झाली.

याप्रमाणे मेजवान्या, नाच, भातसबाज्या, दरवार, भाषणे, शिकार, वगैरे आगतस्वागताचे सर्व शिष्टाचार व पाहुणचार घेऊन पांच दिवसांनी, ह्मणजे तारीख २३ नोव्हेंबर रोजी, युवराज प्रिन्स ऑफ वेल्स यांची स्वारी रात्रीच्या गाडीने मुंबईकडे चालती झाली. ही माहिती प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचे ‘प्रवासवर्णन’ या नावाच्या पुस्तकांतून घेतली आहे.

## खंड ११.

## दिल्लीचा बडा दरबार.

सयाजीराव महाराजांचे दत्तविधान होताच राठ्यक-  
ल्याला आवश्यक शिक्षण देण्याचा बोजा मासाहेब व त्यांचे  
दिवान सर टी. माधवराव यांच्या शिरीं पडला. पुत्राच्या  
शिक्षणाची योग्य व्यवस्था लावून राज्यकारभार सुयंत्र चा-  
लण्याच्या कामीं दिवाणास योग्य सल्लामसलत देण्याचा  
भारही मासाहेबांवर पडला; पण, हीं दोन्हीं कामे त्यांनीं  
सुरेख रीतीनें पार पाडलीं,

मि. ईलीअट्साहेब यांची योजना राजपुत्राच्या शिक्ष-  
णाच्या कामावर झाली. त्यांच्या देखरेखीखालीं सयाजीराव  
यांचा मराठी, इंग्रजी व गुजराथी भाषांचा अभ्यास झाला.  
त्यांची बुद्धि तरतरीत असल्यामुळे सर्व विषयांत लवकरच  
त्यांना बरीच प्रवीणता येत चालली. तरुण गायकवाडांच्या  
शिक्षणाविषयीं लिहितांना सर टी. माधवराव व त्या वेळचे  
एजंट्साहेब यांनीं आपल्या सन् १८७५-७६ च्या रिपोर्टांत  
मासाहेबांच्या दक्षतेविषयीं असें लिहून ठेविलें आहे:-

सर टी. माधवराव ह्मणतात-‘महाराजांच्या शिक्षणासंब-  
धानें महाराणी जमनाबाईसाहेब अत्यंत काळजी घेतात.  
त्यांना फार भूषणावह आहे. त्यांच्या शिक्षणाच्या ज्या सोई  
त्यांनीं करून दिल्या, त्याहून जास्त चांगल्या सोई कोण-  
त्याही देशी संस्थानांत आढळावयाच्या नाहींत. महाराणी

साहेब फार बुद्धिमान व धोरणी असल्यामुळे बडोद्याच्या भावी राज्यकर्त्याला चांगले शिक्षण देणे अत्यंत महत्वाचे आहे, हे त्या पूर्णपणे जाणून आहेत, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट होय.' पुनः ते दुसरे ठिकाणी ह्मणतात—'तरुण गायकवाडांच्या शारीरिक व नैतिक शिक्षणावर महाराणीसाहेबांची देखरेख पूर्ववत् चांगली आहे. तसेच कारभारी मंडळीला कारभाराचे काम सुयंत्रणेने चालविण्यास त्यांचे चांगले पाठबळ आहे. हल्ली त्यांच्या देखरेखीखाली जी खाती आहेत त्यांच्या खर्चाचा प्रश्न त्यांच्या पुढे आलेला आहे. अशा वेळी त्यांच्याहातून शहाणपणाने योग्य काटकसर होईल अशी आत्मास उमेद आहे.'

राज्यकारभारांत नवीन शिस्त घालून देण्याच्या कामी साहेबांनी सर टी. माधवराव यांस जी मदत केली तिजबद्दल त्यांनी पुढे लिहिल्याप्रमाणे उल्लेख केला आहे—'आमच्या कारभारांतल तत्वे आणि त्यांची अंमलबजावणी महाराणीसाहेबांस पसंत पडल्यामुळे आत्माला मोठी उमेद आली आहे. त्यांची बुद्धिमता, शहाणपण आणि सौजन्य कोणत्याही देशी संस्थानिक राजाला, किंवा राणीला शोभण्यासारखी आहेत.'

मि. मेल्बिहल्साहेब, एजंट् गव्हर्नर जनरल्, सी. आय्. ई., यांनी हिंदुस्थान सरकारास सन् १८७५-७६ सालचा वार्षिक रिपोर्ट केला. त्यांत त्यांनी ह्मटले आहे कीं—'महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे शहाणपण, प्रेमळ विचार, आणि साह्यतत्परता, या गुणांची राज्यकारभारांत अत्यंत मदत झाली आहे. त्यांच्या सह्यामसलतीकरितां

त्यांच्या पुढे नेलेल्या कामांचा योग्य दृष्टीने विचार करण्यांत त्या नेहमी तत्परता दाखवितात.'

सर टी. माधवराव राज्यकारभार पाहू लागले त्यावेळेस राज्यव्यवस्थेत बरेच घोटाळे होते, ते मोडून टाकून त्यांचे काम सुरळीत चालण्याच्या बाबतीत मासाहेबांकडून दिवाणास जी मदत मिळत गेली त्यासंबंधाने सर टी. नी असे लिहून ठेविले आहे.—'राज्यकारभारांत योग्य फेरफार करण्याच्या कामी महाराणीसाहेबांकडून आह्मांस पूर्ववत् साहाय्य मिळत आहे. राज्यकारभारांत सुधारणा झाली तर पुढे राज्याचे हित होणार आहे, ही गोष्ट त्यांच्या शहाणपणा-मुळे व सदसद्विवेकबुद्धिमुळे त्यांना कळून चुकली आहे. त्या निगृही व धोरणी असल्यामुळे त्यांचे आप्त, स्वकीय, मित्र, किंवा नोकर, यांना राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्यास फावत नाही. तरुण गायकवाडांच्या शिरावर पुढे जी जबाबदारी पडणार आहे ती नीटपणे वजाविण्यास ते तयार राहतील अशा तऱ्हेचे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे, हे नेहमी मासाहेबांच्या हृदयांत घोळत असते. तसेच श्रेष्ठ प्रेरक शक्तीचा राज्यकारभारांत जरी कदाचित् योग्य उपयोग झाला नाही, तरी राज्यरूपी यंत्राची रचना सर्व गोष्टी पुढे सुरळित चालतील अशा घाटाची करून ठेविण्या-विषयी त्यांची उत्कट इच्छा आहे.'

अशा रीतीने बडोद्याचा राज्यकारभार चालत असता, सन् १८७७ च्या जानेवारीच्या पहिले तारखेस विलायतच्या महाराणी विक्टोरिया ह्या दिल्ली येथे हिंदुस्थानच्या सार्वभौम बादशाहिणीचा किताब धारण करणार, त्या समयी ह्या दर-

बारास पुत्रासह यावें, अशा मतलबाचा खलिता हिंदुस्थान सरकारांकडून मासाहेबांना आला. त्यावरून मासाहेब, तरुण गायकवाड सयाजीराव महाराज व कन्या ताराबाबा यांना बरोबर घेऊन, तारीख ७ डिसेंबर १८७६ रोजी बडोद्याहून दिल्लीस जाण्याकरितां निघाल्या. समागमें मे. एजंट् गव्हर्नर जनरल मि. मेल्बिल्लसाहेब, सर टी. माधवराव व राज्यांतील मोठमोठे सरदार, दरकदार, मानकरी व अधिकारी होते. या स्वारीबरोबर मोठाच लवाजमा घेतला होता. एकंदर १०७६ माणसे, १७२ घोडे, १० हत्ती, शिवाय उंट व बैलही पुष्कळ होते. तारीख १४ डिसेंबर रोजी मासाहेबांची स्वारी दिल्लीस पोहोचली. तारीख २९ डिसेंबर रोजी कलकत्याच्या लाटसाहेबांनी तरुण गायकवाडाच्या छावणींत जाऊन परत भेट दिली. जातांना त्यांनी मासाहेबांचीही भेट घेतली.

तारीख १ जानेवारी १८७७ रोजी दिल्लीस टोलेजंग दरबार झाला. सर्व राजेरजवाड्यांसमक्ष सयाजीराव महाराज यांना विलायतच्या महाराणीसाहेबांनी लाटसाहेबांच्या हस्ते 'फर्जेदे-खास-दौलते-इंग्लिशिभा' हा किताब व एक बावटा नजर केला.

तारीख २ जानेवारी १८७७ रोजी ताराबाबाला समागमें घेऊन मासाहेबांनी व्हाइसरायांच्या पत्नि लेडी लिटन् यांची भेट घेतली, व त्यांनीही दुसऱ्या दिवशीं मासाहेबांना परत भेट दिली.

दरबाराला आलेल्या सर्व राजेरजवाड्यांचे व राजस्त्रियांचे फोटोग्राफ् घेण्यांत आले. त्याचप्रमाणें मासाहेब व राजकन्या

तारावावा. यांचे फोटोग्राफ\* घेण्यांत आले. ते पुढे सचित्र 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूस' या पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झाले

\* आतां एकोणीसावें शतक संपत आलें आहे. या शतकांत पुष्कळच अघटित गोष्टी घडल्या. हिंदुस्थानांत इंग्रजांचे सार्वभौम राज्य स्थापित झालें, त्याबरोबरच युरोप खंडांत पुष्कळ नवीन नवीन शोध लागून त्यांचा आपल्यास इकडे फायदा होऊं लागला आहे. या शंभर वर्षांच्या अवकाशांत एकंदर महत्वाचे शोध लागले ते खाली लिहिल्याप्रमाणें.

( १ ) च्छायालेखन कला, (फोटोग्राफ.)

( २ ) वाफेचें यंत्र, (भागगाज्या.)

( ३ ) एक्स किरणें, (क्षणजे सूर्याचे किरण पाडून कातडीवर पहिलेले चट्टे वगैरे रोग बरे करण्याची कला, फक्त १०-२० मिनिटेंपर्यंत एक्स किरण पाडल्याने रोगाची जागा बरी होते.)

( ४ ) तारायंत्र, (टेलिग्राफ.)

( ५ ) ध्वनिवाहक यंत्र, (टेलिफोन.)

( ६ ) विद्युत्प्रकाश, (इलेक्ट्रिक लाइट.)

( ७ ) ध्वनिलेखन यंत्र, (फोनोग्राफ.)

( ८ ) शिवण्याचें यंत्र.

( ९ ) धुराचे व राऊ ऑइलचे दिवे.

( १० ) दुर्भोण, (दूरचे पदार्थ व ग्रहमालेंतील ग्रह पाहण्याचें दूरदर्शक यंत्र.)

( ११ ) लोखंडाचे दोन चाकी व तीन चाकी घोडे, (वायुसिकल वगैरे.)

या शिवाय लहानसान यंत्रें पुष्कळच झाली आहेत. तीं येथें लिहिलीं नाहींत. आतां येत्या विसाव्या शतकांत बुद्धिसामर्थ्यानें तिकडे भाणखी काय काय नवीन विलक्षण शोध लागतात न कळे.

होते. त्यावेळेस हिंदुस्थानांतील सर्व राजकुळांतील स्त्रियां-  
मध्ये मासाहेब फार रूपवान आहेत असें सर्वांना कळलें.  
मासाहेबांचें वय तेवीस वर्षांहून अधिक नव्हतें व तारा-  
बाबाला सहावें सरून सातवें वर्ष लागलें होतें. यापूर्वी त्या  
पडद्यांत असल्यामुळें फारशा वाहेरच्या लोकांच्या दृष्टीस  
पडत नसत. नजीक असणाऱ्या लोकांच्या मात्र दृष्टीस  
पडत; यामुळें, त्यांच्या सौंदर्याची दूरच्या लोकांना फारशी  
कल्पना करता आली नव्हती.

पुढें, दिल्लीहून निघाल्यावर मासाहेब आग्रयास गेल्या.  
तेथून मथुरा, गोकुळ, वृंदावन, हीं पुराणप्रसिद्ध क्षेत्रें पाहून  
त्या प्रयागास गेल्या. तेथें तीन दिवस मुक्काम करून  
तीर्थविधी व दानधर्म साखून काशीस गेल्या. काशी क्षेत्रांत  
दहा दिवस वास करून तेथेंही त्यांनीं आपल्या नांवलौकि-  
काप्रमाणें दानधर्म पुष्कळ केला. विद्वान् ब्राह्मणांची संभा-  
वना केली. याप्रमाणें उत्तरेकडची यात्रा संपवून त्या तारीख  
९ फेब्रुवारी १८७७ रोजी बडोद्यास येऊन पोहोचल्या.





## खंड १२.

## ' क्रीन ऑफ इंडिया '

मासाहेबांना (क्रीन ऑफ इंडिया) हिंदुस्थानचा मुगुट-मणि हा किताब विलायतच्या राणीसरकारानें ता. ६ जुलई १८७८ रोजी बडोद्यास एजंट्साहेबांच्या मार्फत दिला. त्या समारंभाची हकीकत सर टी. माधवराव यांनी आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत दिली आहे, तिचा सारांश असा.

सर टी. हणतात—'तारीख ६ जुलई सन १८७८ रोजी आकाश अगदीं निरभ्र होतें. तिसऱ्या प्रहरीं नजरबागेच्या वाड्याजवळ फौजेचे लोक उभे केले होते. रस्त्यांत प्रेक्षकांची गर्दी झाली होती. राजवाड्यांत दरबारचा दिवाणखाना सरकारी कामदार व नोकर यांनीं गच्च भरून गेला होता. दिवाणखान्याच्या मागच्या अंगाला महाराणी जमनाबाईसाहेब बसल्या होत्या. त्यांजपाशीं मेल्बिहल्साहेबांची पत्नी लेडी मेल्बिहल् व कापांतील इतर युरोपियन् स्त्रिया बसल्या होत्या. मि. मेल्बिहल्साहेब एजंट व कापांतील इतर युरोपियन् गृहस्थ यांच्या गाड्या लहरीपूर दरवाजा जवळ येऊन पोहोचल्या. तेथे दिवाणांनीं सर्वांचें स्वागत केलें. तेथून मंडळी हत्तीवर आरोहण करून राजवाड्याजवळ येऊन पोहोचतांच तोफांची सलामी झाली. ब्यांड बाजा वाजत होता. महाराजसाहेब सामोरे जाऊन एजंट्साहेबांस दिवाण-

खान्यांत घेऊन गेले. नंतर असिस्टंट् एजंट्साहेब लाट्साहेबांचा खलिता व किताबाचा चांद घेऊन आले. त्यांना महाराजसाहेब व एजंट्साहेब सामोरे जाऊन महाराणी जमनाबाईसाहेब यांजकडे घेऊन गेले. तेथे गेल्यावर मेल्व्हिल् साहेबांनी लेडी मेल्व्हिल् यांच्या हातून राणीसरकारचा चांद मासाहेबांना अर्पण केला. त्यासमयीं राणीसरकारच्या खलित्याचें भाषांतर सर टी. माधवराव यांनीं वाचून दाखविलें. त्याबद्दल मासाहेबांनीं राणीसरकारचे आभार मानिले. त्यावेळेस पुनः तोफांची सरबत्ती झाली. सर्व मंडळीं मग थोरल्या दिवाणखान्यांत आल्यावर मेल्व्हिल् साहेबांनीं उभे राहून आलेला खलिता दरबारांत वाचून दाखविला. त्यावेळीं सर्व मंडळी उभी राहिली होती. खलीत्याचा सारांश मराठींत काजी शहाबुद्दीन यांनीं सर्वांना कळविला. मंतर महाराजसाहेबांनीं इंग्रजींत थोडेसें भाषण केलें, तें असें:-

‘ मेल्व्हिल् व इतर गृहस्थ हो, आजचा आह्वाला मोठा सुदिन प्राप्त झाला आहे. माझ्या परमपूज्य प्रिय मातुश्रीसाहेबांना आज जें सन्मानचिन्ह मिळालें आहे तें एक मोठें बहुमोल भूषण आहे, असें आमच्या घराण्यांत नेहेमीं मानिलें जाईल. गेल्या तीन वर्षांत आह्वाला जीं मानचिन्हे मिळालीं त्यांच्या योगानें आह्मी राणीसरकारच्या प्रेम्माशानें पूर्वीपेक्षां अधिक बद्ध झालों आहों. ज्या ज्या वेळेस जरूर लागेल त्या त्या वेळेस दयाळु महाराणी व्हिक्टोरिया यांची सेवा परमभक्तीनें करण्यास आह्मी तयार आहों.’

इतकें झाल्यावर पानसुपारी, अत्तर गुलाब होऊन दर-  
बार बरखास्त झाला. त्याच रात्री मोतीबागबंगल्यांत युरो-  
पियन लोकांचा वडाखाना झाला. त्यावेळेस मेल्बिह्ल  
साहेबांनी मासाहेबांचे फार फार आभार मानिले. नंतर सर  
टी. नी मासाहेबांच्या वतीने भाषण केलें तें असें:—

‘मेल्बिह्लसाहेब, इतर सद्गृहस्थहो, आपण सर्वांनी  
महाराणी जमनाबाई साहेबांचें क्षेमकुशल चितिलें त्याजब-  
दल आभार मानण्याचें काम मजकडे आलें यार्चें  
मला फार भूषण वाटत आहे. महाराणी साहेबांचें अंतःक-  
रण अत्यंत संस्कारक्षम असून आपल्या ममताळूपणाचा  
त्यांच्या मनावर संस्कार झाल्याशिवाय राहणार नाही.  
दुर्दैवानें महाराणीसाहेबांना सौख्य पर्वतावरून दुःख  
गर्तेत एकदम कसे फेंकून दिले होते, हें आपल्यास  
विदीतच आहे. त्यांचा छळ करणाऱ्या अन्याय मूर्खाला  
कालगतीनें शासन मिळून त्या पूर्ववत् उच्च पदाला पाव-  
ल्या. या गोष्टीला तीन वर्षे झालीं. ज्या राजवाड्यांतून त्या  
निराशायुक्त अंतःकरणानें निघून गेल्या होत्या त्याच  
राजवाड्यांत त्यांनीं ज्या दिवशीं मोठ्या समारंभानें पुनः प्र-  
वेश केला, ती दिवस अद्याप मला चांगला स्मरतो. ती प्रभा-  
तकालची अति रमणीय व शांत वेळा मला आठवते. त्या  
दिवशीं मोठ्या पहाटेस अंतरिक्षांत मला एक विलक्षण  
व क्वचित् दृष्टीस पडणारा असा देखावा दिसला.  
तो देखावा मी मोठ्या उत्कंठेनें पहात राहिलों. त्या

मनोरम देखाव्यांत महाराणीसाहेबांच्या दैवदुर्विलसिताचें प्रतिबिंब पडलेलें मला दिसलें. नीलवर्ण व निरभ्र आकाशांत शुक्राची चांदणी आपल्या अत्यंत उज्वळ तेजानें चमकत होती. ती चंद्रबिंबाच्या आड जाऊन ग्रस्त झाली. तेव्हां आकाश निष्प्रभ व उदास दिसूं लागलें; पण, ही भयाण स्थिति फार वेळ टिकली नाहीं. थोड्याच अवकाशांत ती ग्रस्त झालेली शुक्राची चांदणी तेजहीन चंद्रबिंबांतून बाहेर पडून पूर्ववत् प्रकाशमान दिसूं लागली. ती जशी चंद्रबिंबांतून मुक्त झाली, तशीच आमच्या महाराणीसाहेब राजकीय ग्रहणांतून मुक्त होऊन ब्रिटिश् सरकाराविषयी कृतज्ञता बुद्धि ठेवून हल्लीं आपला काळ आनंदांत घालवीत आहेत. त्यांना एकामागून एक आनंदाचा दिवस येत आहे, व सन्मानावर सन्मान मिळत आहेत. आजच्या त्यांच्या सवर्गीय आणि प्रौढप्रताप सार्वभौम राज्यकर्तीकडून त्यांना 'क्रौन ऑफ इंडिया' या किताबाचा अत्यंत श्रेष्ठ मान मिळून त्या मानाचा अलंकार वंशपरंपरेनें होत असलेल्या रत्नोपचयाबरोबर राणीसाहेबांच्या गळ्यांत चमकत राहिल. आज मिळालेल्या मानानें त्यांच्या अलंकरणविधीची परिपूर्णता झाली, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. हें भूषण मासाहेब चिरकाल धारण करोत.'

हें सर टॉ. चें अलंकारिक भाषण किती सुंदर आहे पहा! या भाषणांत मासाहेबांचें स्थित्यंतर कसें झालें होतें, आणि पुढें सार्वभौम चक्रवर्तिनीकडून त्यांचा कसा बहुमान होत गेला, याचे त्यांनीं हुबेहुब चित्र उभें केलें आहे.

पुढें त्याच सालीं इंग्रजसरकाराला आफगाणिस्थानच्या अमीराशीं लढण्याचा प्रसंग येऊन चोहीकडून सरहद्दीवर फौजा रवाना होऊं लागल्या, तेव्हां जो प्रसंग इंग्रजसरकारावर तोच आपल्यावर असें समजून मासाहेबांनीं एजंट मार्फत कलकत्याचे लाटसाहेब यांजकडे एक खलिता पाठविला, त्यांत कापांतील पलटणें सरहद्दीकडे पाठविण्याची जरूर असल्यास पाठवावी. इकडे कापांतील तिजोरी व रेसिडेन्सीचा बंदोबस्त आमच्या लोकांकडून ठेऊं, असें मोठ्या आदरानें लिहिलें होतें. ही मासाहेबांची राजनिष्ठा व प्रेम पाहून तिकडून उत्तर आलें कीं, आपल्या सुचनेबद्दल आशीं आभारी आहों, जरूर लागल्यास आपल्यास कळवूं.



## खंड १३.

## गुणांची पारख.

मासाहेबांच्या शरीरसौंदर्याप्रमाणेच त्यांचा सुस्वभाव, शिक्षण, भाषण, धूर्तता, विनय, दयालुत्व, पोक्त समजूत व तीव्र बुद्धि हे चित्ताकर्षक गुण होते. अशीं गुणी मनुष्येही कदाचित् पुष्कळ असतील; पण, ज्यांना परगुणांची खरी पारख आहे अशीं मनुष्ये फार थोडीं आढळतात. गुणांची पारख जेथे चांगली असते तेथे गुणी मनुष्याच्या गुणांची बूजही चांगली होते. सर टी. माधवराव हा एक अलौकिक बुद्धिमान पुरुष होता. याचे अंगवर्चस्व व बुद्धिवर्चस्व समसमान होते. त्या वेळेस हिंदुस्थानांत नेटिव लोकांमध्ये सर सालरजंग, सर दिनकरराव राजवाडे, सर जंग बहादूर व सर टी. माधवराव हे साडेतीन शाहाण्यांत गणले गेले होते. अशा असाधारण मनुष्यांपैकी एका पुरुषाच्या हाती बडोद्याचा राज्यकारभार इंप्रज-सरकाराने सोंपला होता. त्यांच्या गुणांची पारख मासाहेबांनी घरोघर केली होती. सर टी. नाही गुणांची पारख चांगली होती. त्यांनी आपल्या हाताखाली चांगलीं गुणी मनुष्ये निवडून घेतलीं होती, व मासाहेबांच्या गुणांविषयी त्यांनी कैक ठिकाणी व कैक प्रसंगीं स्तुतिपर लेख व भाषणे केलीं, तीं योग्यस्थळीं वाचण्यांत येतील. आतां त्यावेळेस ते दिवाणगिरीवर असल्यामुळे तीं कदाचित् विशेष वजनदार मानली जाणार नाहींत; पण, दिवाणगिरी सोडून गेल्यावर

पुढें सुमारे चार वर्षांनीं, ह्यणजे सन १८८४ सालीं, त्यांनीं विजयानगर येथें मुलांच्या शाळेंत बक्षीससमारंभाच्या वेळीं सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें जें सुंदर भाषण केलें तें विविध-ज्ञानविस्ताराचें पुस्तक १६ अंक ७ यांत प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांतील मासाहेबांच्या संबंधाचा जेवढा भाग आहे ते वढ्याचाच उतारा या खालीं देतो—

‘बडोदें राज्याच्या श्री. महाराणी जमनावार्डिसाहेब, प्रसु-  
तच्या महाराजांच्या मातुश्री, यांचीच गोष्ट ऐका. त्या  
महाराणीसाहेबांचें नांव घेतलें कीं, बडोदें संस्थानांत  
माझ्या आयुष्याच्या जो काळ गेला त्या काळांत  
घडलेल्या अनेक गोष्टींची आठवण होऊन चित्तास आरहाद  
व समाधान झाल्यावांचून नाहींच रहात. त्यांजला वारंवार  
भेटून अनेक विषयांवर त्यांजपाशीं पुष्कळ वेळपावेतो  
मोकळेपणानें संभाषण करण्याचे पुष्कळ प्रसंग माझ्या अधि-  
काराच्या संबंधानें मला नेहमीं येत. त्यांची ती नैसर्गिक  
तीव्र बुद्धि व त्यांनीं संपादन केलेलें अनेक विषयांचें ज्ञान,  
त्यांची पोक्त समजूत, त्यांचें चातुर्य, त्यांचा उत्तम स्वभाव,  
त्यांचे पराकारांचे कोमल अंतःकरण आणि त्यांचें विनय-  
संपन्न वर्तन, हीं पाहून माझ्या मनांत त्यांच्या विषयीं अति-  
शय प्रेम व पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाली. त्या तेथील राज-  
घराण्यांत प्रमुख आहेत, व महाराजांच्या अज्ञानावस्थेंत  
मी संस्थानचा कारभार पहात होतो. त्यावेळीं जर त्या  
माझ्या कृतीस मान देऊन माझें साह्य न करत्या, तर तेथें  
काम करणें मला पुष्कळच जड जातें, असो. त्या महाराणी-  
साहेबांस एकुलतें एक कन्यारत्न आहे. खरोखरच ती मुलगी

मोठी मनोरम आहे. फारच सुंदर व सुबुद्ध आहे. त्या राज-  
कन्येचें नांव तारा ! किती सार्थ नांव आहे पहा ! तारा  
क्षणजे नक्षत्र ! आणि खरोखरच त्या राजघराण्यांत तारा-  
वाई केवळ नक्षत्रासारख्याच आहेत. असो, आतां पहा  
काय प्रकार घडला तो ! मातुश्री स्वतः सुशिक्षित असल्या-  
मुळें कन्येच्या शिक्षणाकडे अगदीं लहानपणापासूनच  
त्यांचें लक्ष्य लागलें, व त्यांहीं मोठ्या आस्थेनें त्या कामास  
उपक्रम केला. ह्या कामाविषयीं क्षणजे बाहेरून कोणी  
तिऱ्हाइत ससेनें किंवा सामोपचारानें त्यांजला कांहीं सांगा-  
वयास गेलें होतें असें मुळांच नाहीं. स्वयमेव अंतःपुरा-  
पासूनच त्याका आरंभ झाला. अशा अल्पवयांत देखील  
तारावाईच्या अभ्यासाचा झपाटा कसा चालका होता  
क्षणाळ ! मला तर ती त्वरा पाहून मोठा वमत्कार वाटला,  
व फार आनंदही झाला. अशा कन्येविषयीं मातेला मोठी  
धन्यता वाटणें साहजिक आहे. महाराणीसाहेबहीं तशाच  
अभिमानानें मधून मधून मला व गव्हरमर जनरल साहे-  
बांचे एजंट यांजला राजकन्येची परीक्षा घेण्याकरतां बोल-  
वार्चे, तेव्हां फार दिवस लोटले नाहींत तोंच आह्मांस असें  
वाटूं लागलें कीं, पायाशुद्ध शिक्षणाविषयीं कन्या आईपेक्षां  
कांकणभर सरस होणार ! धर्म करण्याची बुद्धि, विनय,  
मर्यादा, सहनशीलपणा, आदिकरून जे अति थोर व अगत्याचे  
सद्गुण आमच्या स्त्रियांच्या अंगीं स्वभावतः वास करतात,  
त्यापैकीं एकालाही धक्का न लागूं देण्याविषयीं फारच खबर-  
दारी ठेविली पाहिजे.'



आर्षोच स्त्री शिक्षणासारखा सुंदर विषय, आणि त्यांत सर टी. माधवरावासारखे श्रीमंत, प्रसिद्ध विद्वान, राज्य कारणापट्ट व स्वतः अनुभविक भाषण करणारे, तेव्हां 'आर्षोच सोन्याचें, वरी जडावाचें, लेणें श्रीमंताचें शोभिवंत' ही उक्ति मासाहेब व दिवाणसाहेब या दोघानांही सारखाच लागू पडते. ते दिवाणगिरींवर असतांना त्यांनीं मासाहेबांचे गोडवे गाईले आहेत, तेथें कदाचित् 'ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी' ही म्हण लागू करतां येईल; पण, दिवाणगिरी सोडून घरीं बसल्यावर त्यांच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघालीं आहेत, तेव्हां त्यांची पारख मासाहेबांविषयी कशी होती हें ध्यानांत येईल.

मासाहेबांना गुणीजनाच्या गुणांची पारख चांगली असल्यामुळें त्यांनीं मान डोलविली म्हणजे हाजिरी देणाराळ मूठभर मास आल्यासारखें होई. त्यांना स्वतःला चांगले गातां येत नव्हतें व वादनकरलेंतही विशेष प्रवीणता नव्हती, तरी रागदारीचें ज्ञान त्यांना चांगलें असल्यामुळें, गायन-वादन-पटूंचा सन्मान त्यांजकडून चांगला होत असे. एकदां म्हैसुराकडची एक उत्तम गाणारी स्त्री आली होती. ती दोन्ही डोळ्यांनीं अंध होती; पस्तु, तिच्या अंगीं गाण्याचा गुण उत्तम होता. तिचें श्री तारकेश्वरीं मासाहेबांपुढें एकदां गाणें झालें. त्या मजलसीला दरकदार व कित्येक चांगले चांगले गवईही हाजर होते. तिचें गाणें मासाहेबांनीं कान देऊन ऐकिलें. तिचें गायन-कला-नैपुण्य पाहून मासाहेब फार खुष झाल्या. तिला शाबासकी दिल्यानें तिचें गाणें अधिकच खुलत गेले. कां नाहीं खुलणार ? रोकड विदागी-

पेक्षा गुणांची पारख होऊन जी शाबासकी मिळते तिची किंमत अधिक मानली जाते. श्रोत्यांकडून टाळ्यांचा गजर जास्त झाला की, सभेत उभा राहून भाषण करणारा वक्ता, किंवा हरिदास याला दोन जास्त मजेदार गोष्टी सांगावयास हरूप येतो. पदार्थ चांगले झाले आहेत असे म्हटले की, आपण नको नको म्हणत असतां स्वयंपाक करणारा आचारी आग्रहाने जास्त दोन जिलब्या आपल्या पानांत आणून टाकतो. तसेच गवयाला शाबासकी मिळाली की, तो दोन ताना अधिक मारतो. ही माणसांची कृति झाली; पण, मुक्या जनावरालासुद्धां शाबासकी आवडते. पाठीवर बसलेल्या स्वाराने पुढ्यावर थाप मारून, जरा लगामीचा इशारा करण्याबरोबर घोडा वेगाने धावू लागतो ! असो.

त्या गाणारणीला त्यांनीं एक उंची शालू व रोकड रकम देऊन तिची विदागी केली. अशा रीतीने शास्त्री, दशप्रंथी, गवई, अष्टावधानी, बहुरूपी, खेळकरी, नाटककार, तमाशेवाले, वगैरे सर्व प्रकारचा गुणी-जन केव्हां केव्हां येऊन मासाहेबांपुढे हजिरी देत असे. त्याला त्याच्या गुणाप्रमाणे विदागी देऊन पाठवणी करित. कित्येकांना त्यांच्या गुणाबद्दल आपल्या सहीचे दाखलेही देत.

गुजरार्थेत प्रतिवर्षी नवरात्रांत देवीच्या नांवाने रचलेले गर्भे आळोआळी बायकांचे मेळे जमून चांदण्यांत घेरे बेऊन तालसुरावर सुस्वर झणण्याची चाल आहे. तीच चाल बडोद्यासही चालू आहे. तसले गर्भे सरकारी कन्याशाळांतही गायक मास्तरांकडून मुलींना शिकविले जातात. सरकारांत गर्भे रचणाराकडून गर्भ्यांची पुस्तके तयार करवून ठेविली

आहेत. दरसाल नवरात्राचे दिवस आले ह्यणजे मासाहेव गर्भे गाणाऱ्या स्त्रियांना मुद्दाम बोलावून त्यांजकडून गर्भे गाववीत असत, व कांहीं गर्भे त्यांनी स्वतः तोंडपाठ केले होते. ते स्त्रीसमानामध्ये त्या कधी कधी गळ्यावर ह्यणत असत, असे समजते.

त्यांना लोंकरीचे, जरीचे, रेशमाचे, विणकरीचे आणि कशीद्याचे कामही येत होते. लोंकरीचे विणलेले कपडे, कबजे, टोप्या, गळपट्टे, वगैरे त्या तयार करीत. ते जिनस मग आपल्या आप्तस्वकीयांना व नोकरांस त्या देऊन टाकीत.

श्रोता बहुश्रुत व रसिक असला ह्यणजे वक्त्याने आपले काम फार जपून करावे लागते. एकदां एक घांटा खालचा हरदास बडोद्यास आला होता. त्याचे श्री तारकेश्वरी कीर्तन झाले. मासाहेव कीर्तन श्रवणास नेहमीप्रमाणे पडद्याच्या आंत बसल्या होत्या. बुवांनी कीर्तनारंभी अध्यात्म निरूपण विशेष न करतां भाकड कथांचे गुन्हाळ चालविले, ते कांहीं केल्या आटपेना, तेव्हां त्या जवळच्या एका जाणत्या गृहस्थाला किंचित् हंसून ह्यणाऱ्या—‘बुवा कां लेक्कर देण्याला उभे राहिले आहेत, की कथा करीत आहेत’ हे त्याचे मार्मिक शब्द लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत.



[ ५९ ]

खंड १४.

ताराबाबाचें लग्न.

दत्तविधान झाल्यावर मासाहेबांची सहा वर्षे महाराजांच्या व ताराबाबाच्या संवर्धनांत व सन्मार्ग-शिक्षण देण्यांत गेलीं. त्यासमयीं एका प्रसंगीं एक थोर गृहस्थ महाराजांच्या संबंधानें ह्मणाला- 'त्यांना चांगल्या तऱ्हेचें शिक्षण मिळत असून त्यांजवर मासाहेबांच्या तोडीची देखरेख ठेवणारी थोर स्त्री दुसऱ्या कोणत्याही रजवाड्यांत सांपडणार नाही.' शिक्षणालयाच्या बाहेर तरुण महाराजांचा बहुतेक वेळ मासाहेबांच्या सहवासांत जात होता. कोणताही दुर्गुण त्यांना लागूं नये ह्मणून मासाहेब फार काळजी घेत असत. सर टी. माधवराव व त्यांचे सहयोगी यांनीं राज्यकारभारांत ज्या सुधारणा चालविल्या होत्या त्यांत त्यांनीं कधीही ढवळाढवळ केली नाही. पक्षाभिमानी, कारस्थानी, खुषामती व महत्वाकांक्षी मसलतगारांना त्यांनीं आपल्याजवळ कधी थारा दिला नाही.

महाराजांना सत्रावें संपून अठरावें वर्ष लागलें, व ताराबाबांना आठ सरून नववें वर्ष लागलें, तेव्हां दोघांच्या लग्नांचा विचार मासाहेबांच्या मनांत घोळूं लागला.

महाराजांचा अभ्यासक्रम संतोषकारक चालला होता. ताराबाबांचा इंग्रजीचा व मराठीचा अभ्यासही ठीक चालला होता. त्यांना घोड्यावर बरेंच चांगलें बसतां येऊं

लागलें होतें. स्वरूपानें त्या आपल्या मातुश्रीच्या प्रति-  
बिंबच होत्या. त्यांची वरयोजना सांवतवाडीचे राजेबहादर  
रघुनाथराव बाबासाहेब सरदेसाई यांच्याशी झाली. तंजा-  
वरच्या राजघराण्यातील कन्येबरोबर महाराजांचा विवाह  
करण्याचें नक्की ठरलें. जामात व स्नुषा कशी मिळतात  
त्याबद्दल मासाहेबांना मोठी काळजी होती, ती दूर होऊन  
त्यांचा जीव भांड्यांत पडल्यासारखा झाला.

दोन्ही लग्नसमारंभांची पूर्वव्यवस्था मासाहेब व दिवाण  
सर टी. माधवराव यांजकडेच मुख्यत्वानें होती. वधुवरांचे  
रास कूट, गण-मैत्री, एकनाड, वगैरे बाबतीत दोर्हीकडच्या  
ज्योतिषांमध्ये बराच वादविवाद झाला. कांहीं केल्या  
त्यांचें एक मत होईना. शेवटी, शुभाशुभ ग्रह, लग्नकुंडल्या  
व राशिकुंडल्या पातड्यांतल्यापातड्यांत राहून उपाध्येनावा  
व जोशीबावा यांनीं लग्नाचे मुहूर्त काढून दिले.

या लग्नसमारंभांच्या पूर्वीची व नंतरची हकीकत सर  
टी. माधवराव यांनीं आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत चटक-  
दार भाषेनें दिली आहे. ती हकीकत व त्या समयीं हा-  
जर असलेले लोक यांजकडून माहिती मिळाली त्यांच्या  
आधारानें समारंभाचा सारांश येथें देतो.

बडोदें शहरांतील रस्ते व सरकारी इमारती दुहस्त  
केल्या. राजमार्गांच्या नाक्यानाक्यांवर कमानी उभ्याकरून  
शृंगारल्या होत्या.

सांवतवाडीचे राजेबहादर व तंजावरच्या राणीसाहेब  
भापभापला संजाम घेऊन बडोद्यास दाखल झाल्या.  
शिवाय, राजपिंपळ्याचे ठाकूरसाहेब, कोरहापुरच्या राणी-

साहेब, मुंबईचे कमँडर-इन्-चीफ्साहेब, मुंबईचे हायकोर्टाचे जज्ज, बडे बडे कामदार व इतर थोर गृहस्थ मासाहेबांध्या आमंत्रणावरून लग्नसमारंभ साजरा करण्याकरितां बडोद्यास आले होते.

ताराबाबांचें लग्न राजेबहादूर यांजबरोबर तारीख ३१ डिसेंबर सन १८७९ रोजी नजरपागेंत मोठ्या समारंभानें झालें. जी ताराबाबा नऊ वर्षेपर्यंत मासाहेबानीं प्राणांपलीकडे जतनकरून ठेविली होती आणि जी केवळ त्यांच्या पंचप्राणांची अंशभूत होती त्या प्रिय कन्येचा देह, किंबहुना जीवित्वाचें साफल्य, दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां मासाहेबांना काय घाटलें असेल याची कल्पना करा. कन्यादानाच्या वेळेस मातापितरांच्या मनाची, विशेषतः मातेच्या मनाची स्थिति कशी होत असते हें सांगावयास नकोच. त्यावेळेस डोक्यांतून अश्रु गळाले नाहींत अशीं मातापितरें कोठें आढळतील कीं नाहीं याची शंका आहे. मुक्या जनावरांची तुटातूट झाली तर त्यांना सुद्धां वियोग जन्य दुःख सहन होत नाहीं. त्यांना तें तोंडानें व्यक्त करून दाखवितां आलें नाहीं, तरी त्यांच्या हालचालीवरून तें स्पष्ट कळतें, असो.

ताराबाबांचें लग्न झाल्यावर पुढें सातव्याच दिवशीं महाराज साहेबांचें लग्न लागलें. त्याची हकीकत आतां पुढच्या खंडांत देऊं.

[ १२ ]

खंड १५.

## सयाजीरावमहाराज यांचा विवाह.

तारीख ६ जानेवारी सन १८८० या दिवशी सयाजीराव यांचे लग्न तंजावरची राजकन्या चिमणाबाई साहेब यांजबरोबर नजरपागेत मोठ्या थाटाने झाले. वधूच्या वयाला पंधरावे सडून सोळावे वर्ष लागले होते.

रात्री दारूकाम पुष्कळ सुटले. रंगारंगांच्या चंद्रज्योती, तारे, बाण व हवया सुटल्या. मोठमोठ्या फुलबाजांतून तेजःपुंज फुलांच्या माळा गळाल्या. त्यांचा प्रकाश पडून जिकडे तिकडे लख दिसत होते. त्यांच्या तेजापुढे मशालींचा प्रकाश फिका पडला होता. हजारों तारे बाण आकाशांत सोंसावत जाऊन फाड फाड आवाज होऊन त्यांतील निळे, पारवे, हिरवे, पिंपळे व लाल गोळे यांची वृष्टि झाली. तो मनोरंजक देखावा पाहण्यासाठी हजारों लोकांचे डोळे आकाशाकडे लागून राहिले होते.

वाड्यांत अंतःपुरांतही दिव्यांचा चकचकाट होता. हंड्या शुंबरांची आरास केली होती. चांदीच्या समया तेवत होत्या. सुवासिक पुष्पांच्या माळा कमानीसारख्या कटकट विल्या होत्या. दास दासी अळंकार भूषणे घालून फिरत होत्या.

मुख्य मुख्य मानकरणी बाया भरगच्ची पोषाक करून व दागीने घालून मासाहेबांच्या भोवती बसव्या होत्या.

त्यांचे हिरव्या, पिंबळ्या, तांबड्या, काळ्या, जांभळ्या, पो-  
पटी, वगैरे रंगांचे उंची रेशमी शालू व हिऱ्या मो-  
त्यांचे दागीने दीपप्रकाशांत चकाकत होते. वारांगनांचे  
नाश्वरंग चालू होते. फुलांचा, गुळावपाण्याचा, अत्तरांचा  
व उटण्यांचा घमघमाट; दिव्यांचा प्रकाश; हिरा, माणिक,  
मोती व सोने यांची चकाकी; व स्त्रियांच्या नेत्रांचे तेज;  
या सर्व तेजांची व सुगंधांची तेथे एकच गर्दी झाली होती,  
त्यांतच लग्नाच्या वेळची सुस्वर व मधुर गाणी चालू होती.

लग्नमंडपांत कुलदेवतांच्या पूजाअर्चा होत होत्या. एक-  
दा वधु व वर भग्नीपुढे हात जोडून लग्नाविधीत गुंतले होते.  
एकदां वधूला बाया शृंगारीत होत्या. एकदां सुवर्णकल-  
शांतील पाण्याने वधूकडच्या बाया वराचे पाय धुवीत  
होत्या. लग्नाची घटका भरण्याबरोबर उपाध्ये, जोशी  
व इतर मंडळी यांनी मंगलाष्टके ल्हणून वधुवरांच्या मस्त-  
कांवर मंत्राक्षता टाकल्या. दोन्ही लग्ने शिरस्त्र्याप्रमाणे नज-  
रपार्शेत लागली. मासाहेबांच्या मनोदयामुरूप दोन्ही लग्न-  
समारंभ यथ्यसांग शेवटास गेले.

राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांचे फोटोग्राफ घेण्याकरिता  
मुंबईहून मुद्दाम एक फोटोग्राफर भाणविला होता. त्याज-  
कडून सर्वांचे फोटो घेवविले.

लग्नमंडपाच्या व राजवाड्यांतील अंतःपुराच्या बाहेर बडोदे  
शहरांत तारीख १९ डिसेंबर १८७९ पासून तारीख १६ जा-  
नवारी १८८० पर्यंत एक महिनाभर रोज नवे नवे समा-  
रंभ चालू होते. भेटीच्या, परत भेटीच्या व दरबारच्या स्वाऱ्या  
परचेपर शहरांत फिरत होत्या. केव्हां केव्हां तोफांच्या सला.



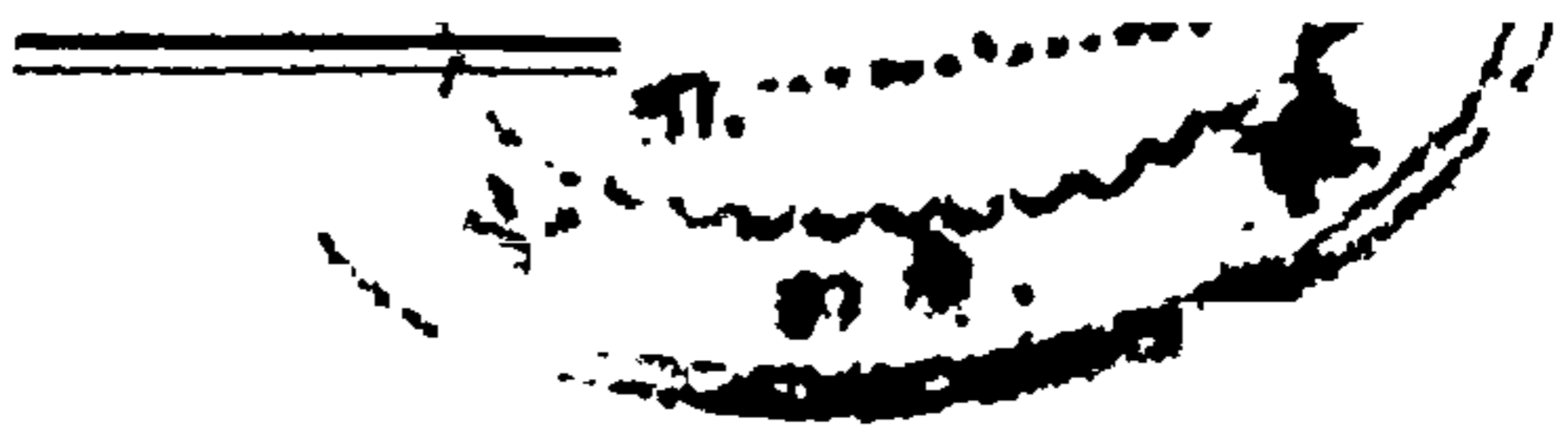
म्या होत होत्या. शृंगारलेले हस्ती, घोडे, गाड्या, पालख्या व मेणे जेथे तेथे दिसत होते. देशी वाजंत्री व परदेशी व्यांडबाजे वाजत होते. पलटणी शिपाई व पोलिसचे शिपाई राजरस्त्यावर बंदोबस्तासाठी व शोभंकरिता उभे केले होते. रात्री रोपनाई व चिराकदाने, वारांगनाचे नाचरंग, मेजवान्या, आतसबाज्या व भिरवणुकी जात होत्या. दिवसां अगडांतल्या साठमाच्या, शेतकीची प्रदर्शने, सार्वजनिक बागेंतले नामातऱ्हेचे तमाशे व खेळ आणि वाराशाच्या मैदानांत लष्करी लोकांच्या परेडी, रव्या व कवायती मधून मधून होत होत्या. शहरच्या लोकांना व बाहेरच्या पाहुण्यांना हा संध महिना मोठ्या थाटाचा, मजेचा व आनंदाचा गेला.

तारीख १२ जानेवारी १८८० या दिवशी लक्ष्मी-विलास राजवाड्याच्या पायाचा दगड वसविण्याचा विधि मि. मेल्बिहलसाहेबांच्या हाताने झाला. त्याच रात्री मोतीबागेत युरोपियन पाहुण्यांचा बडा खाना व बडा नाच झाला. त्या मंडळीत युरोपियन स्त्रियाही पुष्कळ होत्या. त्यासमयी मेल्बिहलसाहेब झगले—‘महाराज साहेबांची वर्तणूक आजपर्यंत चोख राहिली याचें कारण मासाहेब होत, व त्याजबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. राजवाड्यांत त्यांची नजर महाराजसाहेबांच्या वर्तणुकीवर नसती तर त्यांना वाईट गुण लागल्यावांचून राहतेना. त्यांना कोणताही वाईट गुण लागला नाही, हे त्यांच्या दक्षतेचें व काळजीचें फळ होय.’

नंतर महाराजसाहेवांनी भाषण केलें तें असें:—‘आपलें स्वागत करण्याला मासाहेबांची मला आज्ञा ज्ञाली आहे. मासाहेबांच्या संबधानें जें आपण ह्मणाला त्याबद्दल त्या आपल्या फार आभारी आहेत’

यानंतर मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांनी वरेंच मोठें भाषण केलें. तें सर्व देण्याचें हें स्थळ नाहीं. शेवटीं ते ह्मणाले—‘मासाहेबांच्या आदरातिथ्यानें बडोद्यास आलेल्या सर्व युरोपियन स्त्रिया व पुरुष खुप ज्ञाले आहेत. सर्वांच्या मुखांतून मासाहेबांचे गुणानुवाद ऐकूं येतात. पूर्वीचे इतिहास पाहिले तर कैक राजघराण्यांतील राण्या व कन्या मुत्सद्दीपणांत व लढायांच्या मसलती करण्यांतही पुढारी होत्या. त्या केवळ आपल्याला जनानखान्यांतच कोडून घेऊन राहत नसत. प्रस्तुतच्या शांततेच्या वेळीं त्या गुणांचें कारण राहिलें नाहीं; परंतु, पूर्वी प्रसिद्धीस आलेल्या स्त्रियांच्या अंगीं मुत्सद्दीपणा, वगैरे जे गुण होते ते मासाहेबांच्या अंगींही वसत आहेत. त्यांच्याच योग्यतेच्या त्या आहेत’ इत्यादि भाषण झाल्यावर उत्तम प्रकारची चातसवाजी सुटली व युरोपियनलोकांचा बडा नाच झाला.

ताराबाबा व महाराजसाहेब यांच्या लग्नाप्रीत्यर्थ लाखो रुपये खर्च झाले. असा मोठा समारंभ बडोद्यांत झाला नव्हता.



खंड १६.

स्फुट.

या खंडाळा स्फुट हा मथाळा दिला, यार्चे कारण असें आहे कीं, मासाहेबांच्या संबंदाची जितकी माहिती मिळाली तितकी त्यांच्या चरित्रांत अवश्य आली पाहिजे. त्यांचे आत्मस्वकीय, मानकरी, माहेरचीं माणसें, आश्रित, मैत्रिणी व सन्निध असणारे सेवक यांजकडून हीं साधनें मिळावयाचीं, झणून आह्मी मधुमक्षिकेची मधुकरवृत्ति स्वीकारली. फुळांतला एक एक मधुबिंदु जमा करून तीं आपलें संचयानें काम करिते, तशीं ज्यांकडून जी थोडीबहुत माहिती मिळाली ती व पुस्तकांत मिळालेली दिली आहे. 'थेंबें थेंबें तळें साचें' प्रयत्न करितां करितां संग्रह होत गेला त्याचा निरनिराळ्या खंडांत उपयोग केला. बाकी राहिलेल्या गोष्टींमा या खंडांत जागा दिली आहे.

( क )

मासाहेबांना आपली स्तुति केलेली आवडत नसे. एक चांगला सुशिक्षित गृहस्थ एकदां त्यांच्या समोर त्यांच्या स्तुतिस्तोत्राचा धूप जाळीत बसला. बराच वेळ गेल्यानंतर त्या त्याला रागाने झणाल्या—'शास्त्रीबोवा, तुझाला दुसरा कांहीं उद्योग नाही कीं काय? मजपुढें माझ्या नांवाचा धूप जाळीत बसला आहां, यापेक्षां श्री तारकेश्वरासन्निध पोथी-पुराण वाचून त्याचे गुणानुवाद गाल तर त्यांत तुमचें व माझे दोघांचेही कल्याण आहे. मी जिवंत असे पर्यंत

मला तुमची मुखस्तुति नको. माझ्या पश्चात् मला कोणी काहीं झणो. त्याची मी पर्वा करीत नाही.'

( ख )

मासाहेबांच्या कारकीर्दीत बडोद्यास कर्नल बार पासून मि. मलेव्हिल् पर्यंत पांच एजंट होऊन गेले. या एजंट पंचकाच्या नांवांवरून बडोद्याच्या लोकांनी एक श्लेषार्थसूचक गद्यरचना केली, ती अशी:—'कर्नल बारने बार उडविला, कर्नल फेयरने फिरविले, सर पेळीने पिरगळून टाकले, सर मीडने मिटविले, आणि मि. मेलव्हिलने मिळवून घेतले.' ही भाष्याइका अद्यापि पुष्कळ लोकांच्या तोंडां आहे. बार कसला उडविला? फिरविले काय? पिरगळले काय? मिटविले काय? आणि मिळवून घेतले काय? याचा गूढार्थ बडोद्याची स्थित्यंतरे ज्यांनी पाहिली होती त्यांच्या लक्षांत ती सहज येण्यासारखी आहेत.

( ग )

मासाहेबांनी पुष्कळ पोथ्यापुराणे ऐकिली होती. त्यावरून त्यांची अशी समजूत झाली होती की, संपूर्ण जग हे एक प्रचंड नाटक आहे. त्याचा सूत्रधार परमेश्वर आहे. शकडच्या नाटकांत कोणी राजा होतो, कोणी राणी बनते, कोणी दिवाण होतो, कोणी चोपदार बनतो, कोणी अपराधी बनून न्यायासनापुढे हात जोडून उभा राहतो, अशी रंगभूमीवर नाना तऱ्हेची सांगे येतात. ती सूत्रधाराच्या आज्ञेत असतात. खेळ आटपला की, ती पडद्याच्या भांत जातात. असे आपण प्रचारांतले नाटकांत पाहतो. तशी

सर्व माणसें देवाच्या घरचीं नाटकपात्रें आहेत. ऐहिक व्यापार संपला कीं, जड देह येथेंच ठेवून लिंगदेहाच्या रूपानें जगाच्या सूत्रधाराकडे जाऊन घेतलेल्या सोंगाची झडती द्यावी लागते. सोंग पडद्याच्या आड गेलें कीं, त्याला आपल्या वस्त्राभरणांचा हिशेब द्यावा लागतो. त्याचप्रमाणें जीवात्म्याला पापपुण्याची झडती द्यावी लागते. त्याच्या कर्माप्रमाणें त्याला फळें भोगावीं लागतात, असें आपली हिंदु शास्त्रें सांगतात. त्यांजवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा होता. त्यांनीं आपल्या महाराणी पदाचा अत्याचार कधीं केला नाहीं. त्या सदासर्वदा सर्वांशीं निरभिमान वृत्तीनें राहत असत.



## राज्याधिकार सोंपला.

ताराबाबांचे व महाराजांचे लग्न झाल्यावर महाराजांना राज्याधिकार मिळावा असे मासाहेबांच्या मनांत आले. महाराजांना अठरावे सरून एकुणीसावे वर्ष लागले होते. त्यांचा इंग्रजी, मराठी व गुजराती भाषांचा अभ्यास बराच चांगला झाला होता. मुखत्यारी देण्याची गोष्ट त्यांनी एजंट-साहेबांच्या कानावर घातली. एजंटसाहेबांची संमति मिळून तिकडून हिंदुस्थान सरकाराकडे लिहून गेले. त्यांनी महाराणी सरकारची परवानगी घेऊन सयाजीराव महाराजांस राज्याचा अधिकार देण्याचे मंजूर केले.

तारीख २८ डिसेंबर १८८१ या दिवशी बडोद्यास मोठा दरबार भरून मुंबईचे गव्हर्नर यांच्या हातून महाराज साहेबांस राज्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला. राज्याधिकार स्वाधीन झाल्यावर महाराजसाहेबांनी दरबारांत भाषण केले, ते असे:—

‘आज मिर्चीपासून बडोदे राज्याचा अधिकार आर्ही आपल्या हातीं घेतला आहे.

आमची प्रजा सुखी रहावी व दिवसेंदिवस तिच्या सुखाची वृद्धि व्हावी अशी आमची अंतःकरणापासून इच्छा आहे.

हा आमचा हेतु सिद्धीस नेण्याच्या कामी आमचे सर्व कामदार, दरकदार व प्रजा अत्यंत राजनिष्ठेने आमच्याशी वर्तून ठेवतील असा आर्हो भरंवसा ठेवितो.

आज आरंभलेले कार्य ईश्वरकृपेने सफल होवो.'

हे शब्द लक्षांत ठेवून राज्यकारभाराचे धोरण सुमारे अठरा वर्षांपासून त्यांनी चालू ठेविले आहे.

अधिकार-दान-समारंभ झाल्यावर कर्नल मीड् यांस मा-साहेबांनी एक पत्र लिहिले त्यांत त्यांनी कळविले की 'हिंदु-स्थान सरकाराने मेहेरबान होऊन चिरंजीव बाळासाहेब (सयाजीराव) यांस बडोदे गादीचा अधिकार दिला. हा सुयोग लवकर पहावा अशी माझी इच्छा होती ती आज पूर्ण झाली आहे.'

एकंदरीने विचार केला तर महाराजांचे सादृश्य बऱ्याच अंशी अकबर बादशाहाशी जुळते. अकबर आपल्या वयाच्या तेराव्या वर्षी दिल्लीच्या गादीवर बसला. सयाजीरावही तेराव्या वर्षीच बडोद्याच्या गादीचे मालक झाले. अकबराने एकुणी-साव्या वर्षी बादशाईचा कारभार आपल्या शिरी घेतला. त्याच वयांत महाराजसाहेबांस बडोदे राज्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला. अकबराने जाहीरनामा प्रसिद्ध करून आपल्या प्रजेला आश्वासन दिले. तसेच महाराजांनीही राज्याधिकार मिळाला त्या दिवशीं भर दरबारांत आपल्या प्रजेस लेखी व तोंडी आश्वासन दिले. यापुढे मासाहेबांच्या मार्गे सयाजीरावांची कीर्ति अकबराप्रमाणे चिरंकाळ राहो अशी गायकवांडा प्रजेची इच्छा आहे ती परमेश्वर

परिपूर्ण करो; व मासाहेबांनी बांधून दिलेल्या नवीन 'लक्ष्मी-विलास' राजवाड्यांत महाराजसाहेब, त्यांच्या राणीसाहेब व अपत्ये सुखाने नांदोत.

लक्ष्मीविलास राजवाड्याचे सगळे काम दगडी आहे. आंत मासाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणे राजकुटुंबाला लागणाऱ्या सर्व सोई करून दिल्या आहेत. असा उत्तम वाडा सगळ्या हिंदुस्थानांत कोठेही नाही, असे ह्मणतात. वाड्याच्या पायाचा दगड बसविण्याचा समारंभ तारीख १२ जानेवारी १८८० साली मि. मेलव्हिल् साहेबांच्या हाताने झाला. त्या वेळेस ते ह्मणाले—या राजवाड्यांत कोणकोणत्या सोई असल्या पाहिजेत याजबद्दल अगोदर मासाहेबांची सल्ला घेऊन नकाशा तयार केला. तो त्यांनी पसंत केल्यावर वाड्याच्या कामाला सुरवात करण्यांत आली. त्यांत एक मोठा दरबार हॉल केला आहे. त्याची लांबी ९३ फूट व रुंदी ५४ फूट ठेविली आहे. त्याच्या खालच्या व घरच्या मजल्यावर मिळून एक हजार मनुष्ये बसू शकतील, एवढा मोठा हॉल केला आहे. या वाड्याकडे अजमासे वीस लाख रुपये खर्च झाला आहे.

सर टी. माधवराव यांनी मासाहेबांचे नजरेखाली सुमारे साडेसहा वर्षे दिवाणगिरीचे काम केले. बाप व गुरु यांना पुत्र व शिष्य यांजकडून पराभव झालेला आवडतो, असे ह्मणतात. सर टी. नां साम्राज्य चालविण्याचा अभ्यास झालेला. मुखत्यारी मिळेपर्यंत ते महाराजांना वेळेची किंमत पढवीत होते; परंतु, उतारबयाच्या कारणाने राज्यकारभाराची कामे वेळच्यावेळेस न सठली तर उलट आप-



ह्याला वेळेची किंमत आपल्या शिष्याकडून पढवून घेण्याचा प्रसंग येईल, असा दूरवर विचार करून लवकरच दिवाणगिरी सोडून ते आपल्या देशां चालते झाले.

सर टी. माधवराव दिवाणगिरी सोडून गेले तरी महत्वाच्या कामां सल्ला-मसलत विचारण्याला महाराजांच्या शिरीं मासाहेबांचे छत्र होतेंच. एका ग्रंथकर्त्यानें ह्मटलें आहे कीं, राजा व उत्तम वागवान यांचीं कामें वग्याच अंशीं सारखीं असतात. वागवान आपलीं कामें अशीं करितो कीं;—पडलेल्या झाडांचे तो पुनः प्रतिरोपण करतो. झाडावरचीं फळे, पानें व फुले झाडाला धक्का न लावितां हलक्या हातानें उतरून घेतो. लहान झाडे व रोपें यांना खताचें व पाण्याचें पोषण देऊन वाढीला लावितो. काटेरी झाडे उगवलीं असतील तीं उपटून टाकतो. भोंवतालच्या कुंपणाची वरचेवर मरामत करतो. झाडांची गरदी झाली असेल तेशून कांहीं झाडे काढून दूर दूर लावतो, जीं झाडे उंच वाढलीं असतील त्यांना छाटून खची करतो. जीं जमिनीला टेकलीं असतील त्यांना टेके देऊन उभीं राहतील असें करतो. औषधी झाडे कायम ठेवून त्यांच्या मुळ्या, पानें व सालीं युक्तीनें काढून घेऊन त्यांची औषधांच्या कामां योजना करतो. वठलेलीं झाडे असतात तीं तोडून इमारतीच्या कामाकडे लावितो, इत्यादि, इत्यादि. याचप्रमाणें महाराजांनीं आपल्या राज्यकारभाराचें धोरण ठेविलें आहे. सुशिक्षित राजानें आपलीं कामें ज्या धोरणानें करावीं लागतात त्याच दिशेनें राज्यव्यवस्था चालूं आहे.

## खंड १८.

## श्री तारकेश्वर.

मासाहेवांची श्रीशंकराच्या ठिकाणी अनन्य भक्ति होती. त्यांनी बडोदे शहराच्या मध्य भागी सुरसागर तलावाच्या काठी मोठ्या खर्चाने एक श्रीशंकराचे सुरम्य देवालय बांधले आहे. त्याजकडे सुमारे लाख दीड लाख रुपये खर्च झाला असावा. हे शिवालय त्यांचे एक उत्तम स्मारकच होऊन राहिले आहे. प्रिय कन्या ताराबाबा इचे नांव त्या देवाला दिले आहे. श्रीतारकेश्वर या नांवाने हे देवालय प्रसिद्ध असून मोठे भव्य व पाहण्या लायक आहे. बडोदे शहराला ते ललामभूत झाले आहे.

मासाहेवांनी श्री द्वारका मठाचे शंकराचार्य राजराजेश्वरानंद स्वामी यांचा अनुग्रह घेतला होता. त्यांच्याच हातून त्यांनी सन १८८६ च्या सुमारास श्री तारकेश्वराची स्थापना केली. त्यांनी श्रीला एक मौल्यवान मुक्तलग मुगूट, एक मौल्यवान भरगची पालखी व बहुमोल अंकुश भूषणे व भरगची पोषाक अर्पण केले आहेत. अलीकडे मासाहेवांची वस्ती बहुतदाखून याच मंदिरांत भसे; यामुळे, या देवालयाला सर्वकाळ मोठी रमणीयता आली होती. गवयांचे गाणे, हरिदासाचे कथाकीर्तन, पुराण, पुजाअर्चा, अन्नसंतर्पण, अभिषेक, नैवेद्य, वगैरे प्रकार चालू होते. श्रीशंकराची मूर्ति पालखीत बसवून

मंदिरांतून संध्याकाळीं बाहेर निघाली लग्गजे दारूका सुटत होतें.

मासाहेब पक्षप्रदोष, महाशिवरात्र, महाएकादशा वा दिवशीं उपोषणें करीत. श्रीतारकेश्वरमंदिरांत प्रदोषाच्या दिवशीं व सोमवारी, प्रदोषकाळीं, स्नान करून पांढरीं वस्त्रें परिधान करून कपाळाला भस्म लावून गळ्यांत व हातांत रुद्राक्षमाला धारण करून श्रीशंकरापुढें त्या ध्यानस्थ होऊन बसत, तेव्हां ह्या कोणी तपस्विनी आहेत असें वाटे. त्यांच्या कंठांतील मुक्ताहारपेक्षां दया, दाक्षिण्य, औदार्य, ईश्वरभक्ति, इत्यादि गुणांनीं त्यांच्या शरीराला अधिक शोभा दिसे. मंदिरांतील हंड्या शुंबरांची व दीपावलींची रोषनाई; गायन, भजन व कीर्तन यांचे आलाप; सुगंधी पुष्पांच्या व पल्लवांच्या लटकणाऱ्या माळा; केळींचीं मखरें; मंत्रपुष्पाचा गजर; सूरसनयांचे मंजुळ आवाज; देवदर्शनासाठीं आलेल्या लोकांची दाटी; हे सर्व देखावे वडोबांतील पुष्कळ लोकांच्या स्मरणांतून पुष्कळ दिवस नाहींसे होणार नाहींत.

एकदां तारकेश्वरीं भोजनास पंक्ति बसविल्या होत्या. त्यांचें वाढप बरोबर झालें आहे कीं नाहीं, हें त्यांनीं स्वतः जाऊन पाहिलें, तों पुढच्या पंक्तीला सर्व पदार्थ बरोबर वाढले असून दुसऱ्या बाजूच्या किरकोळ पंक्तीला पंक्तिप्रपंच केलेला दिसला, तेव्हां ज्याची कसूर होती त्याला त्यांनीं दंड केला आणि सर्वांना सारखें वाढप होईपर्यंत त्या तेवून हालत्या नाहींत. अशी त्यांची सर्वांविषयीं सारखी नजर होती. मासाहेब कैलासवासी झाल्याचें वर्तमान

शहरांत कळलें तेव्हां त्यांचें प्रेम भाठवून 'गेली आमची अन्नदाती मातुश्री' असे लोकांच्या तोंडून उद्गार निघाले.

शरीराप्रमाणेच मासाहेबांचें अंतःकरणही फार कोमल होतें. कोणी दीन, अनाथ, पंगू, थोटा, व्याधिग्रस्त मनुष्य दृष्टीस पडला म्हणजे त्याचा त्यांना कळवळा येत असे. तो कळवळा त्यांच्या मुखांतून दुःखानें ओलें चिंब झालेल्या शब्दांच्या रूपानें बाहेर पडे, इतकेंच नाहीं; पण, त्यांचें साह्य करण्यास त्यांचें मन द्रवन धर्म करण्यासाठीं हातांचीं बोटें शिवशिवूं लागत. अनाथाचा समाचार घेऊन त्याला वाटेला लावीत. त्यांचं भूतदया पुष्कळांना माहीत आहे. भूतदयेच्या व उदारपणाच्या गोष्टी सांगायला व ऐकायला सोप्या असतात; पण, स्वतः करण्याची पाळी आली म्हणजे फार कठीण जातें. अहल्याबाईसारखीं जीं असाधारण उदार माणसें आपल्याकडे होऊन गेलीं, त्यांचा औदार्य हा गुण उपजतच स्वभाव हांता. मात्र त्याला सतत अभ्यासानें पुष्टि आली होती. जोंपर्यंत पदराला खार लागत नाहीं तोंपर्यंतच औदार्यबुद्धीचे प्रवाह वाहतात; परंतु स्वतः देण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते प्रवाह आटून जाऊन त्यांचे उगमही नाहींसे होतात !

मासाहेब सयाजीराव महाराजांना 'वाळा, वाळा' म्हणत. वाळासाहेब मातुश्रीसाहेबांच्या दानधर्माच्या भाड कधीं झाले नाहींत. त्या मागतील तो पैसा ते त्यांना उदार हस्तानें पुरवीत असत. मासाहेबांच्या हातखर्चासाठीं सालीं-ना पन्नास हजार रुपये मिळत होते. शिवाय इतर कच्चा खर्च चालत होता. हिंदुधर्माप्रमाणें त्यांची देव-ब्राह्मणांच्या ठि-

काणीं निष्ठा फार असे, यामुळे दानदक्षिणा, भोजने, पूजा अर्चा, अभिषेक, अनुष्ठाने यांत त्यांचा श्रीतारकेश्वरमंदिरांत पैशाचा सर्व व्यय व कालक्षेप होत होता. व्रते, वैकल्ये, उपोषणे, दानधर्म, धर्मश्रद्धा व पूज्यबुद्धि ही पूर्वापार चालत आलेली पद्धत त्यांच्या हाडामासांत खिळून गेली होती. तोच अभ्यास दृढ होऊन त्यांच्या हातून नित्य दानधर्म घडत होता, व तोच क्रम त्यांच्या हयातीपर्यंत चालू राहिला.



## खंड १९.

## गोकर्ण यात्रा.

सन १८७७ सालीं मासाहेव दिल्लीच्या दरवारास गेल्या होत्या. तेथून परत येतांना त्यांनीं काशी, प्रयाग, वगैरे उत्तर हिंदुस्तानच्या तीर्थयात्रा केल्या. पुढे श्रीरामेश्वर व गोकर्ण महाबलेश्वरच्या यात्राही करण्याचा त्यांचा मानस होता. श्रीरामेश्वरयात्रेचा योग घडून आला नाही; पण, सन १८९६च्या सालीं त्यांनीं गोकर्ण महाबलेश्वरची यात्रा केली. प्रथम त्या रेल्वेमार्गानें गोव्याच्या हद्दीतील मार्भे गांव स्टेशनावर उतरल्या. तेथून पुढे आगबोटोंत बसून जलमार्गानें गोकर्णास जाऊन पोहोचल्या. या गोकर्ण क्षेत्राविषयीं स्कंध पुराणांपैकीं ब्रह्मोत्तरखंडांत विस्तारपूर्वक वर्णन दिलें आहे तें मासाहेबांनीं ऐकिलें होतें. त्या नेहमीं शिवलीलामृत वाचीत असत. त्यांत श्रीधरांनीं गोकर्णाचें महात्म्य व माहिती अशी दिली आहे:—

‘ गौतम ह्यणे परम पवित्र ।  
 भूकैलास गोकर्ण क्षेत्र ।  
 तेथूनि मीं आलों अपार ।  
 महिमा तेथीचा न वर्णवे ॥ १ ॥  
 त्या गोकर्णाचें शिवदर्शन ।  
 ब्रह्मादिकां दुर्लभ जाण ।  
 तेथें इंदिरासहित जनार्दन ।  
 तप गहन आचरित ॥ २ ॥

तें अंति उत्तमस्थान ।  
 तेजोमय प्रकाशगहन ।  
 नानावृक्ष लागले सघन ।  
 कैलासभुवन प्रत्यक्ष ॥ ३ ॥  
 वरकड क्षेत्रीं लक्ष वरुपें जाण ।  
 तप आचरलें निर्वाण ।  
 गोकर्णी एक दिन ।  
 होय प्रसन्न सदाशिव ॥ ४ ॥  
 अमावास्या, संक्रांत, सोमवार ।  
 प्रदोष, पर्वकाल, शिववासर ।  
 समुद्रस्नान करितां समग्र ।  
 फळ होय सकळ तीर्थांचें ॥ ५ ॥  
 रावण कुंभकर्ण विभीषण ।  
 त्यांहीं पूर्वीं केलें तेथें अनुष्ठान ।  
 तें निर्वाणलिंग दशाननें जाण ।  
 कैलासाह्नि आणिलें ॥ ६ ॥  
 लिंग उपदितां डळमळे कुंभिनी ।  
 महाबळ दशमुख पाहे उपटोनी ।  
 परी न उपटे तया लागुनी ।  
 अखंड अभंग जाहलें ॥ ७ ॥  
 गुप्त झाला गजानन ।  
 गाई पृथ्वीत जाती लपोन ।  
 रावणें एक गाईचा कर्ण ।  
 धावोनिया धरियेला ॥ ८ ॥  
 तो ही न उपटे तयालागून ।  
 मग तेथेंच केलें लिंगपूजन ।  
 गोकर्ण महाबलेश्वर तेथून ।  
 नाम जाण पाडियेलें ॥ ९ ॥

है वर्णम वाचूम गोकर्णमहाबळेश्वराचें दर्शन कर्षी होईल असें त्यांना झालें होतें. या वर्णनावरून हें देव-स्थान फार प्राचीन, लणजे रामावताराच्या अगोदरपासून प्रसिद्ध होतें, असें अनुमान निघतें.

मासाहेब गोकर्णास जाऊन पोहोचल्या ब्यावेळेस माघ वद्य १४ ची महाशिवरात्रीची पर्वणी नजिक येऊन पोहोचली होती. जळदीपा प्रवास करून ती संधि त्यांनी साधली. गोकर्णास त्यांचा मुक्काम तारिख १३ पासून तारिख २५ फेब्रुवारी १८९६ पर्यंत तेरा दिवस होता. या आबकाशांत त्यांनी तेथें पुष्कळ दानधर्म केला. शिवरात्रीच्या दिवशी त्यांनी श्री महाबळेश्वराची महापूजा करविली. रात्री पूजा झाल्यावर सांप्रदायाप्रमाणें वाजत गाजत श्रीचा रथ मोठ्या समारंभानें निघाला. रथापुढें ब्राह्मणांचा वेद-घोष व बारांगनांचें नृत्य होत होतें.

मासाहेवांनी सोन्यारुप्याची एक शालुंका करबूम श्री शंकराला अर्पण केली. शिवरात्रीच्या पारण्याला मुक्तद्वार मिष्टान्न भोजन घालून ब्रह्मवृंद तृप्त केला, व इतर अनाथ, पंगु, दरिद्री, साधुसंत, वगैरे यांसही मिष्टान्न भोजन घालून सर्व वर्णांस संतृप्त केलें. श्रीला नंदादीप व पूजा नैवेद्यासह त्यांनी वर्षासन बांधून दिलें. त्याप्रमाणें दरसाल त्यांसकडून देवस्थानाकडे रक्कम जात होती. स्वारीचा मुक्काम गोकर्णास होता तोंपर्यंत रोज अन्नसंतर्पण चालू होतें.

ही गोकर्णाची यात्रा फार कष्टप्रद आहे असें त्यांना पूर्वीच कळलें होतें. तरी श्री शंकराच्या ठिकाणी त्यांची



अत्यंत निष्ठा असल्यामुळे वाटेत शरीराला कितीही कष्ट सोसावे लागले तरी ते त्यांनी शांतवृत्तीने सहन केले. क्यासल्रॉकपासून गोव्यापर्यंत पोर्तुगीज सरकारची हद्द आहे. मार्गात दाट जंगल लागले. कांहीं ठिकाणी भयंकर किरि झाडी होती. दुतर्फा गगनचुंबी वक्ष लागून गेले होते. कोठे कोठे सूर्याने किरण आंत शिरण्यालाही फट नव्हती. अशा भयंकर अरण्यांतून लहान मोठ्या नद्या वहात होत्या. आसमंतात हिरवीगार दाट छाया असल्यामुळे ते सर्व अरण्य शांत वनश्रीचे निवांत स्थान बनून राहिले होते. त्या वनभूमीचे अप्रतिम सौंदर्य पाहून मासाहेबांना पराकाष्ठेचा आनंद वाटला. तिचे नानातऱ्हेचे पोषाक पाहून त्या फार चकित झाल्या. त्यांनी बाणभट्टाची कादंबरी, सुब्रंधुची वासवदत्ता, गीतगोविंद, धर्मेष्टी काव्ये व कादंबऱ्या वाचल्या होत्या. त्यांचे स्मरण होऊन त्या आपल्या बरोबरच्या मंडळीला ह्मणाल्या—‘कादंबरीकारांनी आपल्या पुस्तकांत जीं अरण्यांचीं वर्णने दिलीं आहेत तीं खरी असल्याची प्रचीती आज याठिकाणी मला आली.’

गोव्याकडे मासाहेबांचा मुकाम होवा तोपर्यंत त्या सरकाराने त्यांचा मानमरातब फार चांगला ठेविला होता. पोर्तुगीज लोकांचा मूळ पुरुष वास्कोडिगामा याचा वृत्तांत त्यांनी वाचला होता. या ऐतिहासिक साहसी पुरुषाचे थडगे जुने गोत्रे येथे आहे. ती जागा त्या पहावयास गेल्या होत्या, त्यावेळेस त्यांचे भयंकर चरित्र त्यांच्या डोक्यापुढे उभे

राहून त्या क्षणभर चकित झाल्या. त्याचें साडेतीन हात लांबीचें झांत थडगें\* पाहून त्यांना फार आश्चर्य वाटलें.

मासाहेबांचा गोकर्णाकडे मुक्काम असतांना सांवतवाडीहून तारावावाकडून कांहीं मानकरी त्यांस बोळवावयास आले. त्याप्रमाणें त्यांनीं तिकडे जाण्याचें कबूल केलें. नंतर रेल्वे मार्गानें वेळगांवापर्यंत जाऊन अंबोलीच्या घाटानें त्या सांवतवाडीस गेल्या. स्वारीबरोबर सुमारे २०० मनुष्ये होती. तेथे गेल्यावर मोठ्या घाटानें स्वारीचा शहरांत प्रवेश झाला. जावई व कन्या यांच्या घरीं सुमारे एक महिनाभर मासाहेबांचा मुक्काम होता. तेथे जामाताकडून मासाहेबांचें चांगलें आदरातिथ्य झालें. सांवतवाडीहून वेळगांवाकडे पायरस्थानें

\* गोंव्यापासून तहत दमणपर्यंत हिंदुस्थानचा बहुतेक पश्चिम किनारा फिरंगी लोकांनीं व्यापून टाकिला होता. तेथे त्यांनीं हिंदु लोकांना वाटविण्याचा मोठा सपाटा चालविला होता. त्यांनीं जुलमानें लोकांचें धर्मांतर करविलें. हजारों हिंदु भ्रष्ट केले. हजारों ब्राह्मण व मराठे यांना देशोध्डीस लाविलें. गावोंगांवचे लहानमोठे तलाव व विहिरी यांत थुंकून व हाडें टाकून त्या भ्रष्ट केल्या. असे अत्याचार करून वासुदेवगामानें हिंदु लोकांस 'त्राहि भगवान' करून धोळें होतें. ही सर्व हकीकत मासाहेबांनीं इतिहासांत वाचली होती.

धर्माचा मूळ इतिहास पाहिला तर अगदीं मूळचा वेदधर्म, किंवा हिंदुधर्म होय. या धर्मापासूनच परंपरेनें, परंतु थोड्या बहुत विपर्यासानें 'सरथुष्ट' हाणजे पारशी धर्म व बौद्धधर्म निपजले, बौद्ध धर्मापासून ख्रिस्ती धर्म प्रसवला, आणि ख्रिस्ती धर्मापासून इस्लाम हाणजे मुल्लमानी धर्म निपजला. अशा क्रमानें पृथ्वीवरचे निरनिराळे धर्म पसरले. अशी परंपरा असून ख्रिस्ती धर्मानुयायी फिरंगी यांनीं गोंव्याकडे त्यासमर्थी धर्मभिमानानें फारच कहर करून धोळला होता.

परत येतांना त्या अंबोळी घाटांत हवा खाण्यासाठीं कुमारें एक महिनाभर राहिल्या होत्या. तेथून वेळगांवास जाऊन रेळवे मार्गानें पुण्यास गेल्या. तेथें उन्हाळा घालविण्याकरितां सरासरी एक महिनाभर राहून, जुलई १८९६ महिन्यांत बडोद्यास परत आल्या. या यात्रेच्या स्वारीनिमित्त त्यांनीं मोठा खर्च केला.



[ ८६ ]

खंड २०.

गोष्ठी वगैरे.

मासाहेबांच्या तैनातींत एक गोष्ठी सांगणारा होता. त्याला रावजी गोष्ठी हें नांव पडलें होतें. राजे लोक व राजस्त्रिया यांच्या तैनातीला असे गोष्ठी सांगणारे लोक असतात. त्यांचें काम इतकेंच कीं त्यांना करमेनासें झालें, किंवा शोंप येत नसली तर पलंगाजवळ बसून करमणुकीच्या कांहीं गोष्ठी सांगाव्या, आणि शोंप लागली कीं निघून जावें. अलीकडे ताराबाबा वारल्यापासून मासाहेबांची शोंप उडाली होती; यामुळें, रावजीच्या चटकदार गोष्ठी ऐकतां ऐकतां थोडीशी शोंप लागली तर लागे. असें सांगतात कीं, त्याच्या गमतीच्या गोष्ठी ऐकतांना कसलेंही दुःख क्षणभर विसरून जात असे, असा रावजीच्या अंगीं गुण होता. अशा गोष्ठी सांगणाऱ्याच्या तोंडीं बहुशः विरबल बादशहाच्या गोष्ठी असतात. तसले एक दोन चुटके एथें देतो.

एकदां अकबर बादशहानें विरबलाला विचारिलें—‘मी मोठा कीं तुमचा इंद्र मोठा?’ विरबलानें उत्तर दिलें—‘आपण मोठे, इंद्र अगदीं हलका.’ बादशहा म्हणाला—‘मी मोठा कसा तें सांग.’ विरबल म्हणाला—‘ब्रह्मदेवानें आपल्याला उत्पन्न केल्यावर एक मोठी तराजू हातीं घेऊन एका पारड्यांत इंद्राला व दुसऱ्या पारड्यांत आपल्याला

ठेवून तराजू उचलली, तों इंद्राचें वजन आपल्या पासं-  
गालाही पुरलें नाहीं. आपलें पारडें जड असल्यामुळें तें  
खालीं बसून राहिलें, आणि इंद्राचें पारडें हलकें म्हणून  
तें वर उडालें. मग इंद्र वरच्या वरच राहिला.

एका कवीनें एकदां एका श्रीमंत गृहस्थाला स्तुतिपर  
कवनानें खुष केलें. मग तो गृहस्थ म्हणाला,—‘कविराज,  
उद्यां तुम्ही मजकडे या म्हणजे मी तुम्हाला खुष करीन’  
दुसऱ्या दिवशीं तो कवि मोठ्या आशेनें त्याजकडे जाऊन  
संभावना मागूं लागला. तेव्हां तो श्रीमंत गृहस्थ म्हणाला,—  
‘तुम्हाला द्यावयाचें तें मीं कालच देऊन चुकलों आहे.  
तुम्ही कवनांत माझी स्तुति करून मला खुष केलें, तसें  
तुम्ही उद्यां या असें सांगून मीं ही तुम्हाला खुष केलें.  
ज्ञालें, खुषीनें खुषी उडाली. आतां द्यायचें द्यायचें कांहीं  
राहिलें नाहीं’ हें ऐकून कविराज मुकाट्यानें चालते झाले.

मासाहेबांना गोड पदार्थ फारसे आवडत नव्हते. त्यांची  
आंबट पदार्थांवर भक्ति फार असे. आंबा, महाळुंग, लिंबू,  
यांचीं लोणचीं त्यांना फार आवडत. कवठावर  
त्यांचें प्रेम फारच असे. पुरणाची पोळी व श्रीखंड त्या  
विशेष आदरानें खात. कोणी त्यांना मेजवानी केली तर,  
कवठाची चटणी, खुसखुशीत थालिपीट, बाजरीची भाकर,  
वाटाण्याचें सांभारें व चक्का दही, हे पदार्थ ताटांत वाढलेले  
पाहिले म्हणजे त्यांची मर्जी सुप्रसन्न असे, म्हणून  
मेजवानी करणारे इतर मिष्टान्नांबरोबर त्यांना आवड-  
णारे पदार्थ करून वाढण्याची अगोदर तजवीज ठेवीत.

ते पदार्थ ताटांत वाढलेले असले म्हणजे त्या दिवशी त्या दोन घासांनी जेवण अधिक जेवीत.

सुगंधि अत्तरांमध्ये हीना अत्तरावर त्यांची भक्ति विशेष असे. दुसरी अत्तरें त्या फारशी वापरीत नसत. रंगांमध्ये मोतिया, प्याजी, अस्मानी, तुरंजी, खसखसी, पोपटी हे रंग त्यांना आवडत. दागिन्यांमध्ये हिरा-मोत्याचा दागीना विशेष आवडे.

सर टी. माधवरावांनी आपल्या कारकिर्दीत 'जमनाबाई हॉस्पिटल' या नांवाची मासाहेबांच्या स्मरणार्थ एक दवाखान्याची इमारत जीत हल्ली सेनापतीकचेरी आहे ती बांधविली. तिजकडे दीड लाख रुपये खर्च झाले. ती इमारत सन १८८२ साली पुरी झाली, असें तिजवरील स्मारक लेखावरून समजते. तिची हकीकत दिवाणांनी सन १८८० सालच्या वार्षिक रिपोर्टांत दिली आहे. तेव्हांपासून मासाहेबांच्या नांवाचा धर्मार्थ दवाखाना उघडून त्याजकडे दरसाल सुमारे दहा हजार रुपये खर्च होत आहेत. ही इमारत फारच सुंदर आहे. या स्मारकाच्या योगाने हजारों अनाथ व गरीब मनुष्यांना धर्मार्थ दवा व पोटाळा अन्नही मिळत आहे.

मासाहेबांचे आतां प्रत्यक्ष दर्शन होणे नाही, परंतु प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा याने त्यांच्या व ताराबाबांच्या ओइलपेंटिंगच्या मोठ्या सांच्याच्या सर्वांगसुंदर तसविरा काढल्या आहेत, त्या लक्ष्मीविलास व मकरपुरा राजवाड्यांत ठेविल्या आहेत. त्या पाहिल्या असतां त्यांचे दर्शन घडव्यासारखे वाटते. त्यांत त्यांची हाकचाल मात्र

माहीं. चित्रांत व तसबिरांत हालचाल उत्पन्न करण्याचा यत्न हल्लीं युरोप खंडांत चालू आहे. नुसतें हुबेहुब चित्र करणें किंवा काढणें यांत तिकडे कांहींच वाटेनासं झालें आहे!

संपतराव गायकवाड यांनीं बडोद्यास 'सयाजी लायब्ररी' या नांवाची एक मोठी लायब्ररी स्थापन करण्याचा विचार केला; पण, शहरच्या मध्यभागीं ती स्थापन करण्याजोगी प्रशस्त इमारत मिळना. मासाहेब ज्या राजवाड्यांत रहात होत्या तो वाडा खाली होता; कारण, मासाहेब अलीकडे तारकेश्वरच्या मंदिरांत, अगर मोतीबाग, वगैरे बंगल्यांत रहात होत्या. तो वाडा लायब्ररीच्या कामाला मिळावा म्हणून संपतरावांनीं मासाहेबांकडे विनंति केली. ती मान्य करून तो वाडा ताबडतोब त्यांनीं लायब्ररीकरितां खाली करून दिला. सार्वजनिक हिताच्या कामांकडे त्यांचें किती लक्ष असें हे यावरून स्पष्ट दिसून येतें. सन १८८९ सालीं ही प्रसिद्ध लायब्ररी त्या वाड्यांत स्थापन झाली. तेव्हांपासून तेथील पुस्तकांचा अमूल्य लाभ बडोद्याचे सर्व लोक घेत आहेत. याच लायब्ररींत एक मोठा 'आल्बम' (फोटोग्राफांचा संग्रह) आहे. त्यांत खंडेरावमहाराज, जमनाबाई साहेब, ताराबाबा व राजघराण्यांतील दुसरी इतर मंडळी, यांच्या उत्तम तसबिरा घालून ठेविल्या आहेत.

## खंड २१.

‘उपजंतितुकें काळदाहें ।  
पडें अवघडें अवचितें ॥’

मासाहेबानीं राज्यकारभाराची मोठी कामगिरी बजाविली, ती एजंट गव्हर्नर जनरल्, हिंदुस्थानसरकार व विलायतचें राणीसरकार या सर्वांना पसंत पडली. बडोद्यास जनरल् मीड्साहेब एजंट् होते. त्यांच्या चरित्र लेखकानें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं—‘ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं मासाहेबानीं मोठ्या शिताफीनें राज्यकारभार चालविला, असा राणीसरकारचा अभिप्राय असून तरुण गायकवाडांची भरभराट व्हावी अशी त्यांची इच्छा आहे, असा निरोप मासाहेबांना कळविण्याचा आनंदाचा प्रसंग एकदां मीड्साहेब यांस आला होता.’

महाराजसाहेब राज्यकारभार पाहूं लागल्यापासून मासाहेबांना तिकडे विशेष लक्ष देण्याचें कारण राहिलें नाहीं. मग देवधर्माकडे त्यांचें जास्ती लक्ष लागलें. गोकर्ण—महाबळेश्वरची यात्रा करून आल्यावर कांहीं दिवसांनीं ताराबाबांची प्रकृत बिघडल्याची तार सांवतवाडीहून बडोद्यास आली, सबब त्यांना आराम पडण्याकरितां तारकेश्वरी अनुष्ठानें बसवून व एक दोन चांगले डाक्टर बरोबर घेऊन त्या ताबडतोब सांवतवाडीस गेल्या. तेथें गेल्यावर ताराबा-



बांधी प्रकृत हळू हळू सुधरत गेली. मग त्यांना घेऊन त्या बडोद्यास आल्या. एथे आल्यावर त्यांची प्रकृत बरीच चांगली सुधरली. याचसाठी दिवाळीच्या सुमारास जामात वाडीकर सरदेसाई बडोद्यास आले. त्यांना दिवाळीचा सण देऊन ताराबाबा व सरदेसाई यांची सांवतवाडीस खानगी केली.

पुढे कांहीं दिवसांनी मासाहेबांची प्रकृत एकाएकी फारच विघडली. उन्हाळ्याचे दिवस असून हवापाळट करण्यासाठी त्या नर्मदातटाक कर्नाळी येथे सन् १८९७ चे मे महिन्यांत जाऊन राहिल्या. त्याच मुक्कामी ताराबाबांवर सांवतवाडी एथे मृत्युने एकाएकी झडप घातल्याची दुष्ट तार आली. त्यांना कन्या दारल्याचे वर्तमान कळले तेव्हां विषाने माखलेली तीक्ष्ण कढ्यार जोराने छतीत खुपसल्यासारखी वेदना झाली. पोटांत चुन्याची भट्टी पेटल्यासारखी आग भडकली. प्रिय कन्येवर मृत्यूचा घाला पडल्याची खबर कळतांच त्यांचे पंचप्राण कांसावीस झाले. शांति, समाधान व आनंद यांची अमृतवह्नि एकदम उपटून टाकल्यासारखे झाले. ज्या झन्यांतून सुखाचा ओघ वाहत होता तो झरा एकाएकी अटून कोरडा ठणठणीत पडला. 'जैशी मृतवत्सका गाय, हंबरडा हाणोनि बोभाया हृदय फुटोनि मोकळी धाय, हणें काय करूं आतां,' अशी त्यांची अवस्था झाली. त्या समयी ताराबाबांचे वय सरासरी २९ वर्षांच्या आतब्रहेर होतें. अशा अल्पवयांत

त्यांचा अंत झाला. महाराजसाहेब मुद्दाम कर्नाळीस जाऊन मातुश्रीसाहेबांचें शांतवन करून त्यांना बडोद्यास घेऊन आले. तेव्हांपासून मासाहेबांच्या शरीरप्रकृतीला धक्का बसला तो बसला. अतिआग्रह करून महाराजांनी त्यांना आपल्याजवळ बडोद्यास आणिलें; पण, त्यांना येथेंही चैन पडेना. रात्रंदिवस ताराबाबा डोळ्यांपुढें दिसत होती. शोप उडाली. त्यांच्या मूळ स्वरूपांत पुष्कळच फरक पडला. कन्यावियोगानें शरीर होरपळल्यासारखें झालें. अंगतेजस्विता नाहीशी होऊन अकाली वृद्धावस्थेची कळा आली. मी महापापिणी झणून मला वैधव्य आलें, नानाप्रकारचीं दुःखें भोगाचीं लागलीं आणि माझी एकुलती एक ताराबाबा होती तीही मला लाभली नाही, मागल्या जन्मीं महापातकें केलीं असतील त्यांचीं फळें या जन्मीं मीं दोनीं हातांनीं गोळा करीत आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें.

हे विचार मनांत उभे राहून शंकराचें पूजन, भजन, स्मरण, उपोषणें, दानधर्म, पुराणश्रवण यांमध्ये त्यांचा बहुतेक काळ जाऊं लागला. रात्रीं विछान्यावर निखारे पसरलेले व पोटांत आगीचा भडका, मग शोप यावी कशी ?

पुढें बडोद्यास प्लेगचा आजार चालू झाला, सध्व उरकटारांच्या सांगण्यावरून बडोद्याहून चार कोंसावर केलणपूर झणून गांव आहे, तेथील बंगल्यांत त्यांनीं स्थलांतर केलें. तें कन्यागताचें साल होतें, झणून त्या ठिकाणीं त्यांनीं

कांहीं गरीब ब्राह्मणमुलींचीं सालंकृत कन्यादानें केळीं, व कांहीं गरीब मुलांच्या धर्ममुंजी केल्या. धर्म कृत्यांकडे त्यांचें जास्ती जास्ती लक्ष लागत चाललें.

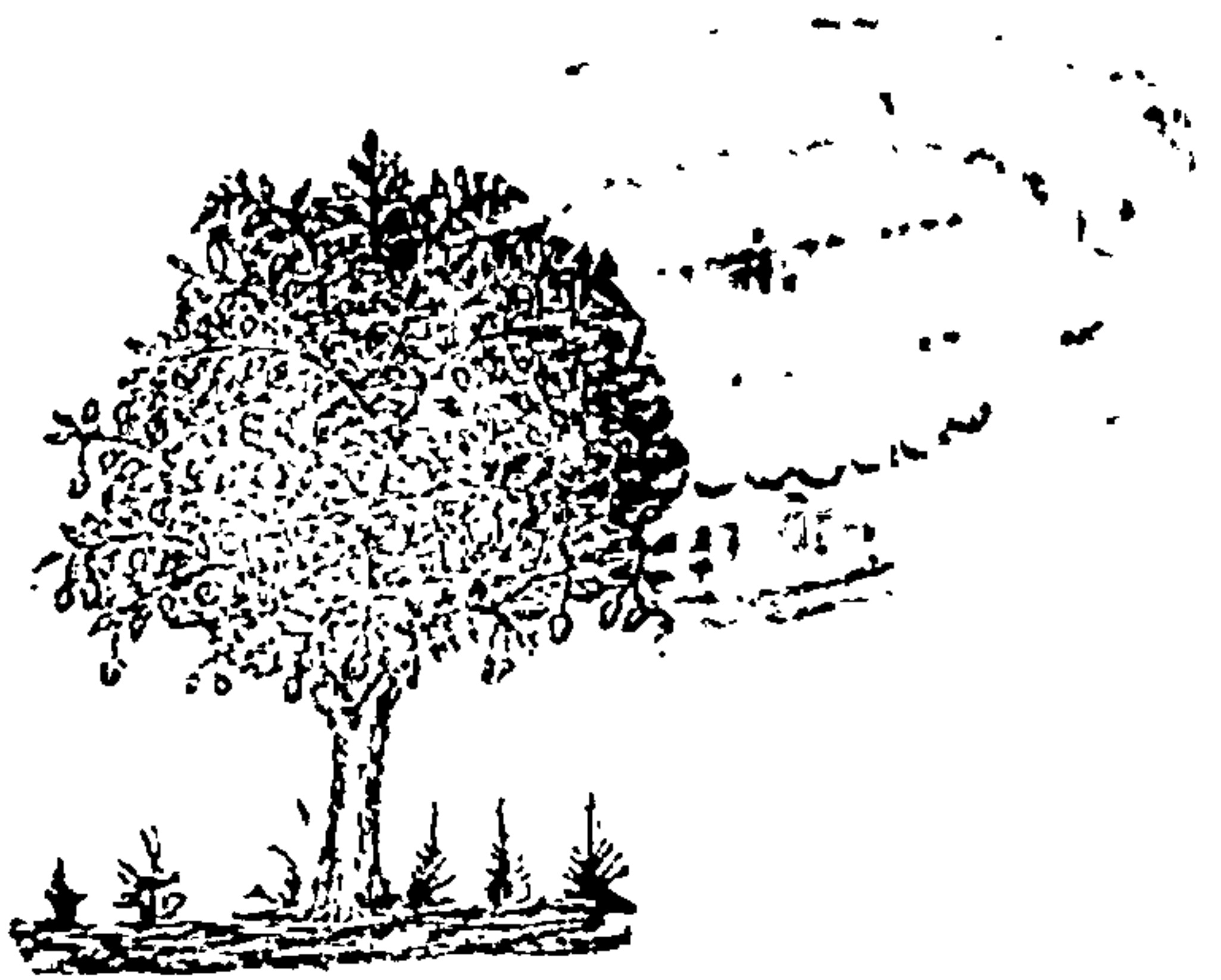
केळणपुरासही चैन पडेना. मग हवा पाळटण्याकरितां दक्षिणेकडे प्रयाण करावें ह्मणजे प्रकृतीस आराम पडेल अशी कित्येकांनीं सल्ला दिली ती त्यांना पसंत पडली. कन्यागतानिमित्त क्षेत्र वाई येथें जावें ह्मणजे हवापाळट होऊन श्रीकृष्णावाडीचीं स्नानें व दानधर्म घडेल असा विचार होऊन त्यांचा वाईकडे जाण्याचा बेत ठरला.

मासाहेबांची स्वारी केळणपुराहून वाईकडे जाण्याकरितां तारीख २५ मे सन् १८९८ रोजीं निघाली. वाईच्या पश्चिमेस एक कोंसावर नाना फडणविसांचा लहानसा मेणवली गांव आहे. तेथें कृष्णेच्या कांठीं नानांचा दुमदार वाडा आहे. त्या वाड्यांत त्यांनीं आपला मुक्काम ठेविला. मासाहेबांचा मेणवलीस मुक्काम होता तोंपर्यंत मेणवली व वाई हे दोन गांव एक होऊन गेले होते. मेणवलीला मोठ्या गांवाची कळा आली. त्या दोन गांवांमध्ये अंतर आहे असें वाटेनासें झालें, इतका तो रहदारीचा हमरस्ता होऊन गेला.

महाबळेश्वरापासून धोम—वाईच्या पंचकोशीत शिवालयें अगणित आहेत. त्यांमध्ये मुख्य मुख्य ह्मणजे महाबळेश्वर, धोमेश्वर, सिद्धेश्वर, काशीविश्वेश्वर, काळेश्वर,

कोटेश्वर, हरिहरेश्वर हीं होत. या शिवाय वाईक्षेत्रांत फरसावरचें विष्णुमंदिर, लक्ष्मीमंदिर, ढोल्या गणपती, कसब्यांतील मोरया, इत्यादि अनेक देवस्थानें आहेत. यां पैकीं बरींच शिलामंदिरें रास्ते सरदार यांनीं बांधलेलीं फार प्रेक्षणीय आहेत. कृष्णेच्या कांठालाच रास्त्यांनीं एका शिलामय मंदिरांत गणपतीची स्थापना केली आहे. ती गजाननाची मूर्ति फारच भव्य आहे. एवढी मोठी मूर्ति कोठेंही नसेल. तिची पूजा शिडी लावून करावी लागते ! ह्मणूनच त्या मंगल मूर्तीला ढोल्या गणपती असें ह्मणतात. असो.

आतां वाईकडे गेल्यावर मासाहेबांनीं कन्यागतानिमित्त काय काय दानधर्म केला याची हकीकत पुढच्या खंडांत देऊं.



## खंड २२.

## वांईतील दानधर्म.

मासाहेब वांईकडे गेल्यावर मे महिन्यापासून आक्टोबर पर्यंत सुमारे पांच महिने त्यांचा मुक्काम तिकडे होता. ते कन्यागताचे साल असून शिवाय चातुर्मास्याचेही दिवस होते, व त्यांतच अधिक आश्विनमास आला होता, यामुळे कृष्णातीरी त्यांचे राहणे लांबत गेले. अलीकडे ताराबाबांच्या ताज्या ताज्या वियोगानलाने त्यांचे मन पोळत होते, त्यायोगाने त्यांची स्वतःची शरीरप्रकृति जों जों ढासळत चालली तों तों देवधर्माकडे त्यांची प्रवृत्ति अधिकाधिक वळत चालली, हे साहजिक आहे.

वांईस गेल्यावर श्रीकृष्णाबाईचीं स्नाने, कृष्णोदकाचे पान, लिंगार्चन, तीर्थविधि, वृषोत्सर्ग, अभिषेक, ब्राह्मण समाराधना, सुवासिनीपूजने, दानदक्षिणा, इत्यादि प्रकार चालू होते. एकदोन दिवसां पुरताच हा दानधर्म असता तर त्यांचा इतका लौकिक ज्ञाला नसता. वांईकडील शास्त्री, वैदिक व इतर यांना दानदक्षिणा व भोजने यांचा असा हंगाम पेशवाई बुडाल्यापासून आला नव्हता; यामुळे, हे पांच महिने त्यांना दिवाळीदसऱ्याप्रमाणे गेले. सहस्र-भोजनाचे मिष्टान्नजेवण जेवल्याशिवाय एकही ब्राह्मण राहिला नसेल. वांईच्या आसपास बीसवीस कोसांत राहणाऱ्या भिक्षुक व.

इतर ब्राह्मणांचे कैंक वेळां हात भिजल्याशिवाय राहिले नाहींत असें समजतें. पाटरांगोळ्या घातलेल्या ब्राह्मणांच्या पंक्ति जेवावयास बसल्या, ह्मणजे पानांवर पदार्थ बाढविण्याची पैरवी मासाहेव स्वतः तेथें उभ्या राहून ठेववीत असत. मग त्या वेताला काय विचारावे ? त्यावेळेस जो भाजीपाला वाईकडे मिळत नव्हता तो वडोदें, मुंबई व पुणें एथून रेल्वेमार्गानें आणविण्याची तजवीज ठेवविली होती, असें स्वारीबरोबर गेलेले लोक सांगतात. अशा भोजनाचा वेत किती सुरेख राहत असेल हें आर्हो सांगण्यापेक्षां द्रौपदीनें दुर्वास ऋषि व त्यांचे शिष्य यांना अरण्यांत इच्छाभोजन दिल्याचें भारतांत सांगितलें आहे. त्याचें मुक्तेश्वरांनीं रसभरित वर्णन केलें आहे. त्याचाच थोडासा उतारा येथें देतो, ह्मणजे मासाहेवांच्या भोजनसमारंभाची कल्पना करितां येईल.

( जेवणार मंडळी कशा प्रकारची होती )

‘संबळिया देव धोत्रें,  
शालिग्राम तर्पणपात्रें,  
आसनें रुद्राक्षमाला सूत्रें,  
कमंडलू हस्तकीं.’

( भोजनाचा वेत कसा होता ).

‘पेशीं लोणचीं चाखतां ओठीं,  
अरुची पळे वारा वार्टीं,  
जैसे धन्वंतरी याचे दृष्टीं,  
रोग पळती दशदिशा.’

‘गाळूनि चंद्रकळांचा रसू,  
माजीं मेळविला सुवासू,

ते कथिकेचा वेतां ग्रासू,  
परते ह्यणती अमृतां.'

' फलशाका पत्रशाका,  
कंदशाका पुष्पशाका,  
यांचा स्वाद सेवितां मुखां,  
शाकंबरी स्वयें जाणें.'

' लवणशाकांचिया श्रेणी,  
दध्योदनाच्या सांगातिणी,  
दधितक्राचिये मिळणीं,  
ब्रह्मानंद भोक्तयां.'

( भोजन करणारे यांची स्थिति व ते काय ह्यणाले ).

' अमर्याद फुगलीं पोटे,  
धोत्रें ढिलाविती बोटे,  
रिता ठाव नाहीं कोठे,  
उदकांतेंही घ्यावया.'

' भोजन करितां गेला प्राण,  
पुढती मिळेल हो जनन,  
परंतु ऐसें मिष्टान्न,  
जन्मोजन्मीं न देखों.'

' भोजनीं तृप्ति जाहाली मोठी,  
चंद्रमंडळा लागली दृष्टी,  
धोत्रें न दिसतीं तळवटीं,  
फिटलीं कीं राहिलीं.'

' ह्यणती माथां असतीं मुखें,  
तरी होतें कीं बहुत निकें,  
ग्रास उचलूनि हस्तकें,  
ऊर्ध्ववदनीं टाकितों.'

असो, इतकाच उतारा बस आहे. याप्रमाणें भोजन प्रिय ब्राह्मणांना वरचेवर यथेष्ट मिष्टान्नभोजने मिळूं लागलीं तेव्हां त्यांना गोडाचा वीट येऊन ते ह्मणूं लागले, घरची शिळी भाकर बरी, पण हे सहस्रभोजनी गोड लाडू आतां नकोत, या हकीकतीवरून मासाहेबांनीं फक्त ब्राह्मणांना जेवूं घातलें, आणि दुसऱ्या जातींना त्या विसरल्या असें मात्र कोणीं समजूं नये. अतीत, अभ्यागत, अनाथ, पंगू, गोसावी, वैरागी, साधु, संत, कुळंबी, माळी, महार, पोर या सर्वांच्या पंक्तीच्या पंक्ति मेणवळीच्या घांटावर बसवून पंक्तिप्रपंच न करितां कैकवेळां मेजवानीच्या थाटाचीं मिष्टान्नभोजनें त्यांनीं आपल्या देखरेखीखालीं दिलीं. अन्नदानानें, वस्त्रदानानें व रोकड देणग्यांनीं हजारों अनाथांचे अंतरात्मे त्यांनीं तृप्त केले. कन्यागतानिमित्त त्यांनीं कृष्णातटाकीं फारच मोठा खर्च केला.

वांईकडे असतांना मासाहेबांनीं धौममहावलेश्वरचीही यात्रा केली. तेथेंही दानधर्म, ब्राह्मणभोजनें व ब्राह्मणेतरांना मिष्टान्नभोजनें दिलीं. वांईच्या व वांईच्या आसनासच्या विद्वान् ब्राह्मणांना शालजोड्या, पीतांबर, धोत्रजोडे व रोकड संभावना देऊन त्यांचा गौरव केला व क्षेत्रस्थ संन्याशांना पुढीला बोलावून छाट्या व कौपिनें दिलीं.

वांई व मेणवळी येथील सुखवस्तु, सावकार, इनामदार, गृहस्थ व सरकारी कामदार यांनाही एक दिवस अगत्यपूर्वक आमंत्रण करून मिष्टान्नभोजनाची मेजवानी दिली.

अलीकडे वांईस मासाहेबांच्या प्रकृतीला स्वास्थ्य वाटेनासें झालें होतें ह्मणून बडोद्यास लवकर निघून येण्यासाठीं



महाराजसाहेबांचे निरोपावर निरोप जाऊं लागले. वडोद्या-  
कडे जाण्याचें ठरल्यावर वाईकर श्रीमंत रास्ते यांनीं मासा-  
हेबांना आपल्या मोतीबागेच्या बंगल्यांत पानसुपारीचा समा-  
रंभ केलां. श्रीमंत नानासाहेब फडणीस मेणवलीकर  
यांनीं आपल्या मेणवलीच्या वाड्यांत त्यांना जेवणाची मेज-  
वानी दिली. वडोद्याचे खानगी कारभारी केशव बाबूराव  
पंडित व पेनशनर जज जनार्दन सखाराम गाडगीळ, वगैरे  
मंडळी वाईची राहणारी होती, त्यांनींही आपापल्या घरीं  
मासाहेबांना मोठ्या आदरानें बोलावून मेजवान्या दिल्या.



## वांई-सार्वजनिक सभेचे मानपुत्र.

वांईहून निघण्याच्या अगोदर वांई व मेणवली येथील सरकारी व गांवठी शाळांतील मुलांमुलींस व पाट्यांच्या शाळेतीलही मुलांस मासाहेबांनी मेवामिठाई वाटण्याचा समारंभ केला. त्याने शाळांवरील मास्तर, पंतोजी व मुलें यांना मोठा आनंद झाला.

मासाहेबांचे वांईप्रांती आगमन झाल्याने त्यांची ईश्वर निष्ठा, विप्रभक्ति, दानशूरता, अनाथांवर दया हे गायक-वाडकुलांतील परंपरागत चालत आलेले गुण तिकडील लोकांच्या निदर्शनास आले. 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' या विशेषणाची त्यांनी तेथे सार्थकता केली.

मासाहेब वांईकडे होत्या तोंपर्यंत ब्राह्मणमंडळी वांईच्या व मेणवलीच्या घांटावर संध्याकाळी संध्येला बसली ह्मणजे संध्या झाल्यावर जेठे मारून मासाहेबांच्या अन्नदानाविषयी व दानधर्माविषयी प्रत्यहीं शिळोप्याच्या गोष्टी बोलत, व कोणाला काय मिळालें याचीही चर्चा करीत. वेदपुरुषाच्या कृपेनें अलीकडे पोटभर मिष्टान्नभोजन व हातभर दक्षिणा मिळूं लागली तेव्हां वैदिक ब्राह्मणांच्या क्रमाच्या व संहितेच्या वरचेवर आवृत्त्या होऊं लागल्या. मासाहेबांच्या दातृत्वाच्या गोष्टी कृष्णाबाईच्या घांटावर व घोषर यापुढे

कांहीं वर्षे अशाच चालूं राहतील व त्यांचें स्मरण वाईच्या आसपास पंचवीस तीस कोसांत बरेच दिवस राहिल.

वाईहून निघतांना वाईच्या सार्वजनिक सभेने वाईकरांच्या वर्तीने मासाहेबांना मिति अश्विन शुद्ध १३, गुरुवार, शके १८२० चे एक मानपत्र दिलें, त्याचा जरूरीपुरता उतारा याखाली देतो.

‘महाराणीसाहेबांची स्वारी येथें येऊन आज पांच महिने झाले, व हे सर्व दिवस वाई क्षेत्राला आणि आसपासच्या पंचक्रोशीला असीबत आनंदांचे गेले, हें कळविण्यास आह्मांस फार संतोष वाटत आहे. × × ईश्वरभक्ति, सनातन धर्माविषयी पूर्णनिष्ठा, दानशूरता, गोब्राह्मणाविषयी वात्सल्य, विद्वज्जनांविषयी प्रेम, इत्यादि जे अलौकिक गुण मातुश्रींच्या अंगी वसत आहेत, त्यांच्या योगाने सर्व लोकांना आनंद झाला आहे. × × श्रीमती महाराणीसाहेबांनी सुवासिनीपूजा, ब्राह्मणसंतर्पण, ब्राह्मणेतरांनाही यथेष्ट पक्वान्नभोजन, सर्व बालकांना मिष्टान्नदान, विद्वज्जनांची संभावना, वगैरे जी दानशूरतादर्शक कृत्ये केली, त्यांच्या योगाने महाराणी साहेबांच्या कुलाची किर्ति या क्षेत्रांत चिरकाल राहिल यांत संशय नाही.’ इत्यादि, इत्यादि.

वाईच्या दानधर्माचा तपशिलवार खुलासा वाईचे मोदवृत्त पत्र ता. २७ अक्टोबर १८९८ चे यांत केला आहे. वृत्तकारांनी प्रत्यक्ष पाहिलेंलें मासाहेबांचें मोदवृत्त त्यांत दिलें आहे. ठोकळ ठोकळ गोष्टींचा गोषवारा मात्र आह्मी दिला आहे. आह्मी वाईचे राहणारे खरे, तरी त्या समयीं दूर बडोद्यास

असल्यामुळे त्या प्रत्यक्ष मोदवृत्तापुढे आमच्या ऐकिव माहितीची मातवरी नाही.

याप्रमाणे वाईकडील तीर्थयात्रा व दानधर्म आटपून तारीख २७ आक्टोबर १८९८ रोजी मासाहेव वाईहून बडोद्याकडे येण्यासाठी निघाल्या. त्या दिवशी रस्त्यांत त्यांच्या जिवावरचें एक मोठें अरिष्ट टळलें.

वाईहून वाठार स्टेशन सुमारे वीस मैल आहे. दरम्यान शिरगांवचा एक मोठा घाट आहे. तो फोडून तेथे बैलगाड्या, घोड्यांच्या गाड्या व तांगे जाण्यासारखा नागमोडी सडकेचा रस्ता केलेला आहे. तेथील चढण फार विकट आहे. घाटांत मोठमोठे नाले असून तेथे पूल बांधलेले आहेत, व कोठे कोठे सडकेच्या दोन्ही बाजूला, अगर एका बाजूला भयंकर कडे तुटलेले आहेत. सडकेच्या बाजूला लहान लहान दगड उभे केलेले आहेत. त्या ठिकाणी घोडे व बैल विचकून जाऊन कैक घोडे, बैलगाड्या व माणसे यांना कधी कधी अपघात होतात. याच घाटांतून मासाहेबांची घोड्यांची गाडी वाठाराकडे जात असतां मध्यंतरी एका टप्याचे घोडे एकाएकी विचकले, आणि एका खोल नाल्याकडे मार्गे सरकत चालले. पण, बरोबरच्या माणसांनी प्रसंगावधान राखून मोठ्या शिताफीने घोडे थोपून धरले; यामुळे, गाडीचा व मासाहेबांचा बचाव झाला. तारीख २९ आक्टोबर १८९८ रोजी प्रातःकाली त्या बडोद्यास येऊन दाखल झाल्या.

परत आल्यावर त्यांचा मुक्काम कांहीं दिवस तारकेश्वरींच होता. तेथे त्यांची प्रकृत कांहीं दिवस साधारण बरी होती;

परंतु, पुढें दिवाळीच्या सुमारास प्रकृतीचें मान फारच बिघडत चाललें, तेव्हां मासाहेव आपल्या सन्निध असाव्या झणून महाराजसाहेबांनीं त्यांना लक्ष्मीविलास राजवाड्या-नजीक मोतीबाग अंगल्यांत नेलें. तेथें महाराजसाहेब वरचे-वर त्यांच्या समाचारास जात होते. वैद्यांचे औषधोपचारही चालूं होते.

वनस्पतींचें वर्णन लिहिणाराला वनस्पतींचें बीजारोपण, उद्गम, संवर्धन, विकास, पुष्पधारण आणि फलनिष्पत्ति, इत्यादि परंपरांचें फार सूक्ष्म अवलोकन करावें लागतें, आणि एकीपासून दुसरी स्थिति कशी परिणत होते हें क्रमानें दाखवावें लागतें. तसेंच मानसशास्त्रानेही भिन्न भिन्न व्यक्तीची विचारपरंपरा ओळीनें लक्षांत आणावी लागते. त्याच रीतीनें चरित्रलेखकानेही ज्याचें चरित्र हातीं घेतलें असेल त्याच्या जन्मकालापासून अंतकालपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या असतील त्या त्या क्रमशः व संगतवार टिपून ठेवाव्या लागतात. मासाहेबांच्या जीवन-वृत्तांचा क्रम येथपर्यंत आह्मी आणून पोहोचविला. आतां यापुढची हकीकत याच धोरणानें पुढील खंडांत येईल.

[ १०१ ]

खंड २४.

हृदयमार्दव.

मासाहेबांच्या हृदयमार्दवाच्या गोष्ठी पुष्कळांच्या तोंडीं अनेक आहेत; पण, त्यांपैकी कांहीं या ठिकाणीं देतो.

गोष्ठ पहिली.

मासाहेबांना सोंगव्या, बुद्धिबळें व दशावतारी गंजिफा चांगल्या खेळतां येत होत्या. सुमारे तीन चार वर्षांपूर्वी कर्नाटक देशचा कृष्णदिक्षित या नांवाचा एक अष्टावधानी बोवा बडोद्यास आला होता. त्याला तीसपस्तीसपर्यंत अवधानें एकदम चालवितां येत होती. त्याचें बुद्धिसामर्थ्य व धारणाशक्ति विलक्षण होती. त्याच्या अवधानांचा प्रयोग एक दिवस मासाहेबांपुढें तारकेश्वरीं झाला. अवधानीबोवांचा प्रयोग सुरू झाल्यावर गंजिफा, बुद्धिबळें व सोंगव्यांचे डावही ते दुरून सांगत होते. गंजिफांचीं पानें मासाहेबांनीं आपल्या हातीं घेतलीं होती. त्यांतून अमुक अमुक पानें टाका असें बोवा विचार करून सांगत, मग मासाहेब तीं तीं पानें टाकीत. शेवटीं मासाहेबांनींच डाव जिंकला, व सर्व प्रश्नांचीं उत्तरेही बरोबर पटलीं; पण, प्रश्नांचीं उत्तरे वसवितांना व डाव सांगतांना अवधानीबोवांचें चित्त व्यग्र होऊन त्याच्या मुखचर्येवर अनेक विकार व क्लेश होत होते. ते मासाहेबांच्यानें पाहवेनात. बोवाला त्रास होत असलेला

पाहून त्यांना त्याचा फार कळवळा आला. मग त्या ल-  
णाच्या—'बोवाचे क्लेश माझ्याने पाहवत नाहीत. कांहीं उत्तरे  
अजून राहिली असली तरी आतां खेळ बंद करा.'  
प्रयोगाचे काम सुमारे तीन तास चालले होते. मग एक शा-  
लजोडी, रोकड विदागी व लेखी दाखला देऊन मासाहेबांनी  
त्याचा सत्कार केला. या हकीकतीवरून त्यांचे हृदय किती  
कनवाळु होते हे स्पष्ट दिसून येते. ज्याचा आत्मा सद्य व  
बुद्धि तीव्र त्याच्या मनावर भूतदयेचा अंमल लागलाच बसतो.  
दुःखाची कल्पना मनांत उतरल्याबरोबर आपले व दुसऱ्याचे  
तादात्म्य होणे यांतच परोपकारबुद्धीचे मूळ बीज आहे, हे  
तात्पर्य या गोष्टीतून निघते.

### गोष्ट दुसरी.

श्रावणमासातील एका सोमवारी प्रदोषकाली श्री तार-  
केश्वरी हंड्याशुंबरांची आरास केली होती. श्री पुढे हरि-  
दासाचे कीर्तन चालले होते. एका बाजूला मासाहेब श्रीशं-  
कराची पूजा करीत बसल्या होत्या. देवदर्शनार्थ शहरांतील  
बायकापुरुषांचे थवे लोटले होते. तो समारंभ आटपल्यावर  
कांहीं ठळक ठळक मंडळी मुजरा करून मासाहेबांकडे  
बोलत बसली, तेव्हां देवदर्शनास आलेल्या लोकांच्या  
दाटीविषयी तेथे गोष्ट निघाली. मासाहेब लणाच्या—  
आजच्या समाजांत सुवासिनी बायांपेक्षा माझ्यासारख्या रांडा-  
वलेल्या बायाच फार दिसल्या. हे शब्द त्यांच्या मुखांतून  
मोठ्या कळवळ्याने बाहेर पडले. त्यांच्या भाषणांत स्पष्टो-

[ १०३ ]

कीचा गुण मोठा होता. स्वतःच्या अनुभवाने गतभर्तृका स्त्रियांची स्थिति किती दयाजनक असते हे त्यांनी थोडक्यांत व्यक्त करून दाखविले.

### गोष्ट तिसरी.

सन् १८९७ साली बडोद्यास प्लेगची भयंकर साथ आली होती. बडोद्याच्या आसपासही प्लेग फार जोराने चालू होता. कोणाचा कोणाला घटकेचा भरंवसा वाटेनासा झाला होता. त्यावेळेस बडोद्याच्या एका नामांकित हरिदासाचे दोन दौतकरू पुत्र प्लेगने एकाएकी मरण पावले. त्यावेळेस कुटुंबाच्या माणसांना घेऊन बुवांना रानांत राहण्याचा प्रसंग आला!

मासाहेब त्यावेळेस बडोद्यापासून चार कोसांवर केळण-पूर ह्मणून गांव आहे तेथे राहण्यासाठी गेल्या होत्या. तेथे त्यांना बुवांवर आलेला प्रसंग कळला. हे वर्तमान ऐकून त्यांना फारच दुःख झाले. त्यांचे आपल्याकडून होईल तितके शांतवन करावे ह्मणून त्यांनी आपल्या पदरचा एक भला व पोक्त गृहस्थ बुवांस बोलावून आणण्याकरिता पाठविला. त्याने जाऊन मासाहेबांचा निरोप कळविला; पण, बुवा पुत्रशोकाने फारच कष्टी असल्यामुळे ते मासाहेबांचे भेटीस जाण्यास कबूल होईनात. शेवटी एक थोर पदवीचा गृहस्थ मध्ये पडून बुवांची आगगाडीमार्गे केळणपुरास रवानगी केली. त्यांची व मासाहेबांची समक्ष भेट होण्याबरो-



वर दुःखाच्या अतिरेकानें बुवांचा कंठ दाटून आला. त्यांच्या डोळ्यांतून झरकन् पाणी आलें व तोंडांतून अक्षर निघेना. मासाहेबांचेही डोळे अश्रूंनां डवडवले. दोघांच्या तोंडाळा कुलूप ठोकल्यासारखें झालें. जिंहां बोलण्यासाठीं पुढें सरसावते तों डोळे एकमेकाशीं दृष्टादृष्टीनें बोलूं लागले. मासाहेबांची प्रियकन्या ताराबाबा नुकतीच सांवतवाडीस वारली होती. तें दुःख त्यांच्या हृदयाला अद्यापि पोळीत होतें, तरी शेवटीं मासाहेबांनींच पुढाकार घेऊन बोलण्याल आरंभ केला तो असा—‘बोवा, यावेळेस मी तुमचें व तुम्ही माझे शांतवन करावें असें असतां तुम्ही खिन्नवदन होऊन बसला तर माझे शांतवन कोण करील? सुखदुःखाचा दुसरा कोणी वाटेकरी असला तर सुख दुणावतें व दुःख उणें होतें असें झणतात. त्याची आतां प्रचीती पहावयाची आहे. आपण उभयतां या वेळेस समदुःखी आहों. किंवाहुना, मी अधिक दुःखी आहे, तरी दोघांच्या दुःखाला वाटेकरी आहेत अशी मनाला शांति ठेविली पाहिजे,’ असें त्यांनीं समाधान केलें. तरी बुवांनीं मान खालीं घातली होती ती ते वर करीनात. धोतराच्या पदरांत मस्तक घेऊन ते हुंदके देत होते. त्यांच्या दुःखाला व शोकाला वाचा फुटेना तेव्हां मासाहेब पुन्हां झणाल्या—‘मी वायको मनुष्य असून माझ्या दुःखाचें गांठोडें मी आपल्याजवळ घट्ट बांधून ठेविलें आणि तुम्ही विद्वान, वेदांति व पोक्त वयाचे हरिदास असून सामान्य जनाप्रमाणें दुःख

करतां याला काय क्षणावें ?' अशा दोन विवेकाच्या व समजुतीच्या गोष्टी सांगून बुवांची चित्तवृत्ति त्यानीं ताळ्यावर आणिली. मग त्यांजकडून फलाहार करवून बरोबर एक मनुष्य देऊन त्यांची त्यानीं बडोद्यास खानगी केली. किती तरी धोरपणा हा ! आश्रित जनाची केवढी कळकळ ! यालाच क्षणावें प्रसंगावधान आणि हिचेंच नांव भूतदया !

असे त्यांच्या हृदयमार्दवाचे चुटके पुष्कळ आहेत, पण ते सर्व देत गेलों तर पुस्तकाचा बराच भाग त्यांनींच भरून जाईल, याकरितां एवढ्याच गोष्टी देऊन हें खंड पुरें करितों.



## खंड २५.

## प्राणोत्क्रमण.

तारावावांच्या मृत्यूचें वर्तमान कळल्यापासून मासाहेबांचें शरीर क्षीण होत चाललें. शक्तिपात होत चालला. क्षयाची भावना वाढत चालली. पुण्याचे बाळशास्त्री ला-गवणकरासारखे धन्वंतरी यांनी त्यांना बऱ्या करण्याचे पुष्कळ उपाय केले. दान, धर्म, अनुष्ठानेही चालू होती. त्यांजकडे पुष्कळ पैसा खर्च झाला तरी कांहीं उपयोग न होतां कन्या वियोगानंतर सुमारे दीडवर्षाच्या आंतच त्यांचा अंत झाला. त्यावेळेस त्यांच्या वयाला सुमारे ४५ वर्षे होती. खंडेराव महाराजही त्याच उमरीच्या सुमारास कैलासवासी झाले. शके १८२०, विलंबी नामसंवत्सर, कार्तिक वद्य १, मंगळवार, ( तारीख २९ नोव्हेंबर १८९८ ) या दिवशीं संध्याकाळचे सवापांचाच्या सुमारास, पुत्राच्या अंकीं मस्तक ठेवून मासाहेबांनीं देह ठेविला. कदाचित् त्या वाईसच असत्या तर हा सुयोग घडून आला नसता. खंडेराव महाराज तारीख २८ नोव्हेंबर १८७० रोजी वारले. इंग्रजी महिना तोच, परंतु यांच्या मृत्यूची तारीख मात्र पुढची. त्यांच्या पश्चात् मासाहेब अठ्ठावीस वर्षांनीं मरण पावल्या.

मासाहेब २९ आक्टोंबर रोजी वाईची यात्रा करून आल्यावर बडोद्यास बरोबर एक महिनाभरच होत्या. शेवटपर्यंत त्या चांगल्या सावध होत्या. अंत-कालचा दानधर्म त्यांनीं आपल्या हातानें केला. लक्ष्मीवि-

हास राजवाड्याजवळ मोतीबाग बंगल्यांत त्यांचें प्राणो-  
क्रमण झालें. कार्तिक महिन्याचें पूर्वार्ध संपतांच इंप्रजी  
नोवेंबर महिन्याच्या अखेरीस व मंगळवारचा दिवस माव-  
ण्याच्या सुमारास हा अनाथांचा आधारस्तंभ ठासळला.  
दिवाण, मुख्य मुख्य कामदार, सरदार, दरकदार,  
मानकरी, वगैरे मंडळी खिन्नमुख झाली होती. राधा-  
बाई साहेब, रेऊबाई साहेब, संतुबाई साहेब, लक्ष्मीबाई  
साहेब, गोजराबाई माने, नर्मदाबाई काळे, खाशीबाई  
हरपळे, वगैरे आप्त स्वकीय, खाशा स्त्रिया, व यमुनाबाई  
दुगळ, काशीबाई मालेगांवकर, वगैरे बाळमैत्रिणी सन्निध  
बसल्या होत्या. त्यांच्या शोकानें मोतीबाग बंगला व्यापून  
गेला. त्यासमयीं त्यांच्या आयुष्याचें पूर्वार्धही पुरें झालें  
नव्हतें. कविरांनीं ह्मटलें आहे कीं:—

‘जव् तुम पैदा भये, जग हासे तुम रोये,  
अव् तोभी पेसा चलो के जग रोये तुम हासे’

या साधुउक्तीप्रमाणें मासाहेबांनीं अंतकालीं परिवार-  
जनाला दुःखांत लोटून आपण परलोकीं गेल्या.

ही अशुभवार्ता लागलीच चोहींकडे पसरली. शहरांतले  
लोक हाय हाय करीत मोतीबागेकडे धांवत सुटले.  
तेथें लोकांची अतिशय गर्दी झाली. स्मशान यात्रे-  
ची सर्व तयारी झाली. स्नानदानादि उत्तर क्रियेचे  
आद्यविधि संपल्यावर मासाहेबांचें शव पालखींत ठेविलें.  
स्वतः महाराजसाहेबांनीं कांहीं पावलें मातुश्रींच्या पाल-  
खीला खांदा दिला. पालखीच्या पुढें मोठी खासपागा, छो-

टीखासपागा, वॉडीगार्ड, फत्तेसिंग पलटण, हुजुरातपागा,  
उलव्या बंदुका धरलेली तिसरी व चौथी पलटण, खालसा-  
शिवंदी, आरव बेहेडा, वगैरे सर्व कारखान्यांचे लोक मि-  
सलीनें चालले. व्यांडवाले व देशी वाजंत्री लोक उलटा  
बाज्या वाजवीत चालले.

महाराजसाहेब पालखीबरोबर पायींपायींच गेले. त्यांच्या  
मागून सरदार, दरकदार, कामदार वगैरे मंडळी चालली.  
मोतीबागेपासून केदारेश्वरच्या स्मशानभूमिपर्यंत लहान मोठे,  
श्रीमंत गरीब, बायका पुरुष, मुले व मुली मासाहेबांच्या  
शव्यांचे दर्शन घेण्यासाठी पालखीची वाट पाहात उभी  
राहिली होती. रात्री नऊ वाजतां स्वच्छ चांदण्यांतून व  
मशाळीच्या उजेडांतून पालखी जात असतां राजमार्गांत  
दुत्तर्फा उभा राहिलेला प्रेक्षकजन दीर्घ सुसकारे टाकीत  
होता. पालखी केदारेश्वरी दहा वाजण्याच्या सुमारास पोहो-  
चली. तेथें राळ, कापूर, चंदनादी सुगंधि द्रव्यांनीं चिता  
रचली होती. तिजवर शव ठेविल्यावर महाराजसाहेबांनीं  
चितेला अग्नि दिला. त्यावेळेस एजंटसाहेब व असिस्टंट  
एजंटसाहेब यांनीं आपल्या टोप्या काढून राणीसरका-  
रच्या तर्फे मृतास मान दिला. विश्वामित्रीच्या पुलाजवळ  
पलटणीच्या लोकांनीं बंदुकांच्या तीन तीन फेरी झाडल्या,  
व तोफखान्यानें पंचेचाळीस बारांची सलामी दिली. नंतर  
सर्व लोक आपापल्या घरीं गेले.

बडोद्यांतील सर्व कचेऱ्या, शाळा व कारखाने पांच  
दिवस बंद होते. शहरचीं दुकाने तीन दिवस बंद होती.

याप्रमाणें माने व गायकवाड या उभय कुलांना भूष-  
विणाऱ्या मासाहेब निघून गेल्या. त्यांचें परोपकारी वर्तन,  
चातुर्य, औदार्य व राज्यकार्यधुरंधरता हे गुण लोक  
त्यांच्यामार्गे स्मरत आहेत.

मेलेल्याचें शरीर स्मशानांत भस्म होऊन जातें.  
द्रव्यवानाचें द्रव्य येथेंच राहतें. शूराची कीर्ति या लोकांच  
वास करिते. बरोबर कोणी कांहीं घेऊन जात नाही. शेवटीं  
लोकांची सगळी आरडाभोरड व विलाप मृत झालेल्या शवा-  
साठी. त्या शवाचा ज्याच्या त्याच्या परिस्थितीप्रमाणें लाग-  
लाच निकाल लागतो. प्राण निघून गेल्यावर शवाची कशीही  
पाठवणी करा, अंतरात्म्याला त्याचें कांहींच नाही. याप्र-  
संगावर एका कवीनें ह्मटलें आहे तें असें—

‘ चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः,  
सद्वांधवाः प्रणयनम्रगिरस्तु भृत्याः।  
वल्गंति दंतिनिवहास्तरलास्तुरंगाः,  
संमीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति॥’

ह्मणजे सुंदर स्त्रिया, आप्त, इष्ट, बंधुजन, सेवक, हत्ति,  
घोडे, हें सर्व वैभव डोळे उघडे आहेत तोंपर्यंतच; डोळे  
मिटले कीं कांहीं नाही.

सात्पर्य, मागचे लोक चांगला ह्मणतील असें वर्तन ठेवणें  
एवढेंच प्रत्येकाचें काम आहे. जो आपल्या शरीराची  
मात्र काळजी घेतो आणि आपल्या पारलौकिक कल्याणाची  
हयगय करतो त्याचें नांव मार्गे न राहतां तो पारमार्थिक

सौख्याला आंघवतो. परलोकीं आत्म्याला आनंदानें सहतां येईल अशा रीतीची मर्त्यलोकीं तयारी करून ठेवणें, याला साधुसंतांनीं 'साधन' हें नांव दिलें आहे. मर्त्यलोकची अस्ति क्षणभंगूर आणि परलोकचें राहणें निरंतरचें आहे, या कारितां त्याचें साधन घेयें असतांना करून ठेवणें हेंच मनुष्याचें कर्तव्य होय.



[ १११ ]

खंड २६.

दुखवटा.

थोर पदवीला चढलेल्या मनुष्याचीं चित्रें, चरित्रें, मानपत्रें, इमारती इत्यादि वस्तु त्याचीं स्मारकें होत. तसेंच मृत्यूनंतर त्याच्या वारसांकडे आलेलीं पत्रें व वर्तमानपत्रें आणि मासिकें यांत छापून प्रसिद्ध झालेले मृत्युलेख, हींही मृताचीं स्मारकेंच होत. एका कवीनें ह्मटलें आहे कीं, 'कीर्तिरक्षरसंबद्धा स्थिरा भवति भूतले' म्हणजे अक्षरांनीं बद्ध झालेली कीर्ति भूतलावर चिरस्थायी होऊन रहाते. मासाहेबांचें देहावसान झाल्याचें वर्तमान कळतांच राजेरजवाडे, भीरुउमराव व बडेबडे सरदार यांजकडून महाराजसाहेब यांजकडे दुखवट्याचीं पत्रें व तारा कांहीं दिवस येत होत्या. त्यांत सर्वांनीं मासाहेबांच्या मृत्युबद्दल दुःख प्रदर्शित करून त्यांचे गुणानुवाद गाइले होते. ग्वाल्हेर, कोल्हापूर, सावंतवाडी, देवास, इंदूर इत्यादि संस्थानांतून संस्थानचे मानकरी दुखवटे घेऊन आले होते. दुखवट्याचे सर्व लेख येथे देण्यास जागा नाही, तथापि एक दोन लेखांचा उतारा देतो, त्यांवरून इतर लेखांची कल्पना करतां येईल.

बडोदे येथे सुधराई कचेरीच्या भव्य दिवाणखान्यांत तारीख ६ डिसेंबर १८९८ रोजी सुधराईच्या सभासदांची एक असाधारण सभा भरली होती. यावेळीं दुःखप्र-



[ ११२ ]

दर्शनार्थ महाराजसाहेब यांजकडे एक दुखवव्याचें पत्र पाठविण्याचें सर्वानुमते ठरलें, तें पत्र खाली लिहिल्या प्रमाणें:—

श्री.

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड,  
सेनाखासखेल समशेर बहादुर,  
राज्य बडोदे.

आह्मी बडोदे शहरसुधराईचे अध्यक्ष व सभासद श्रीमंत महाराज सरकारच्या चरणांजवळ विनंति करण्याची रजा मागतो:—

श्रीमती मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब, सी. आय्, यांच्या अकाली मृत्यूने श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या घराण्यावर दुःखाचा पर्वत कोसळला आहे. अशा प्रसंगी श्रीमंत महाराजांचे समस्त प्रजाजन या दुःखाचे वांटेकरी आहेत, अशी विनंति श्रीमंत महाराजांचे चरणीं केल्यास श्रीमंत महाराजांचा दुःखभार हलका होईल अशी आह्मांस आशा आहे.

प्रिय मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचें नांव ह्या संस्थानच्याच काय; पण, सर्व हिंदुस्तानच्या इतिहासांत जीं राज्यधोरणीं माणसें होऊन गेलीं त्यांच्या यादींत नोंदण्यासारखी कामगिरी त्यांनीं आपल्या हयातींत बजाविली आहे, आणि तिचेंच फळ श्रीमंत महाराजांसारख्या सूत्र,

सुशिक्षित व प्रेमळ राज्यकर्त्यांच्या अमळाखाली शांततेच्या व सुधारणेच्या रूपाने आह्मी अनुभवित आहो.

श्रीमंत मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब आपल्या अनेक सद्गुणांमुळे सर्व प्रजाजनास प्रत्यक्ष जननीपेक्षांही अधिक प्रिय झालेल्या होत्या, व त्यांच्या अकाली मृत्यूची वार्ता समजल्यापासून समस्त प्रजाजन दुःखमग्न झालेला आहे, आणि सर्व जातीचे व सर्व धर्माचे लहान थोर, श्रीमंत गरीब, सर्व लोक राजघराण्यावर आलेल्या ह्या प्रसंगाबद्दल हळहळत आहेत. श्रीमंत महाराज सरकारांवर आलेल्या ह्या दुःखाचे वांटेकरी सर्व प्रजाजन होत आहेत, हें ऐकून श्रीमंत महाराजसाहेबांचें दुःख हळकें होईल अशी आह्मांस उमेद आहे.

शहर सुधराई कचेरी,  
बडोदें, ता. ६-१२-१८.

} अध्यक्ष व सभासद यांच्या सव्या.

लंडन येथील 'इंडियन् म्यागझाइन व रेव्यू' नामक मासिक पुस्तकाचा फेब्रुवारी १८९९ चा अंक ३३८ यांत दरभंगाचे महाराज, प्रसिद्ध टिप्पुसुलतानाच्या वंशापैकी महंमद बैरामशाह, शीक सरदार गुरु मुखसिंग इत्यादि गृहस्थांबद्दल मृत्युलेख आले आहेत, त्यांतच महाराणी जमनाबाईसाहेब यांच्याबद्दल इंडियन् स्पेक्टेटरांतून उत्तारा घेतल्या आहे. त्यातील सारांश खाली लिहिण्याप्रमाणें आहे:—

‘ महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्या प्रस्तुत कार्णी एका हिंदु राजाच्या प्रख्यात राणीसाहेबे असून त्या परलोकवासी झाल्या. त्या जात्या बऱ्याच बुद्धिमान होत्या, यामुळे बळेबाच्या राज्यकारभारांत त्यांच्या हातीं जीं साधनें होती त्यांच्या साहाय्यानें राजकीय व सामाजिक गोष्टींत त्यांनीं आपले वांव करवेल तितकें चिरस्थायी करून ठेविलें आहे. त्यांनीं राज्यकारभारांतून आपलें अंग काढून घेतल्यावरही पुष्कळ दिवसपर्यंत कित्येक खात्यांत त्यांची वजंनदारी कायम राहिली होती. त्यांच्याविषयी लोकांची स्वाभिमानवृत्ति पुष्कळ दिवस होती. लोकांची अशी वृत्ति हिंदुस्वाम्यांत कोणत्याही राजघराण्यांतील स्त्रीविषयी फारशी आढळण्यांत येत नाही. त्या राणीपद पावल्यावर त्यांच्या सारुण्यदर्शेंत त्यांच्यावर कैक संकटें कोसळलीं होती, यामुळे त्यांच्याविषयी प्रजाजनांत जें प्रेम व जी पुण्यबुद्धि उत्पन्न झाली होती ती अलीकडे अलीकडे जरी मार्गे पडली होती, तरी त्या खंडेराव महाराजांच्या प्रिय राणीसाहेब या नात्यानें लोकांच्या मनांत जो भक्तिभाव वसत होता तो त्यांच्या अंतकालपर्यंत कायम होता.’

असो, मनुष्य गतप्राण झाल्यावर त्याच्या शरीराचा मागच्या लोकांना कांहीं उपयोग होत नाही. त्यानें जीवंत असतानाच स्वसामर्थ्यांनुरूप कांहीं सत्कृत्ये, पुण्यकर्मे व भूतदयेचीं कामे केलीं असलीं तर मात्र त्याची कीर्ति मार्गे राहते. मनुष्येतर पशुपक्षि जीवंत अ-

सतांना त्यांजकडून परोपकार घडतात व मेथ्यवरही अस्थि, मांस, चर्मादिकांच्या योगानें ते उपयोगी पडतात. कांहींचीं हडके, कांहींचीं शिंगे, कांहींचे केंस, कांहींचे मांस, कांहींचे कांतडे, कांहींचीं नखे, कांहींची विष्टामूत्र, कांहींचे पंख, कांहींचे वमन व उच्छिष्ट, हे सर्व पदार्थ मनुष्यांना उपयोगी आहेत. हस्तिदंती फण्या, सोंगटी व बुदबळे; गव्याच्या शिंगांचीं अभिषेकपात्रे; हस्तिदंती देव्हारे, घाकू, सुज्या आणि इतर हत्वारें व लज्या यांच्या मुठी; हे सर्व जिन्नस हडकांचे होतात. देवांच्या मूर्ति व देवांवर घातलेले सोने रूपें व मोती यांचे अलंकार ज्या कुंचल्यानीं साफ करतात ते कुंचळे रानडुकराच्या केंसांचे असतात. देवांवर व राजेलाकांवर वारावयाच्या घवऱ्या वनगाईच्या शेंपटाच्या असतात. गंगावन, कस्तुरि, गोरोचन, कृष्णाजिन, कडासन, व्याघ्रांबर, पायांतले जोडे, जिन, सांबरी टोप्या व पिशव्या, वाघनखें, किरमिजी रंग, मेण, रेशीम, मोर्चेक, गोमय, गोमूत्र, मध, दूध, इत्यादि पदार्थ आपणांस कोण पुरवितात, याचा विचार केला ह्मणजे देहाची व आत्म्याची फारकत झाली ह्मणजे मनुष्याचा मृतदेह कशाच्याही उपयोगी पडत नाही. त्यानें जीवंत असतांनाच कांहीं सत्कृत्यें करून ठेवावीं लागतात. रामदासांनीं म्हटलें आहे कीं—

‘देहे व्यागिता कीर्ति मार्गें उरावी,  
ममा सज्जना हेचि श्रीया धरावी.’

कबीरानीही हटलें भाहे कीं—

‘पशूके होत पन्हया, नरका कच्छु नहीं होत,  
जो नर करनी करे, तो नरका नारायन होत’  
तसेंच,—

‘मूरतसे कीरत बडी, वीन पंख उड जाय,  
मूरत तो जाती रही, कीरत कभूं न जाय.’



[ ११७ ]

खंड २७,

गोषवारा.

मासाहेबांचें देहावसान झालें त्यावेळेस त्यांचा पंचेचाळीस वर्षे होती. या पंचेचाळीस वर्षांचा आढावा काढला तर त्यांची पहिली तेराचवदा वर्षे माहेरी खेळण्यांत व गृह-शिक्षणांत गेलीं. पुढें लग्न झाल्यावर खंडेराव महाराज पांचसहा वर्षेच होतें. त्यांनीं जमनाबाई साहेबांच्या पोटी पुत्र व्हावा म्हणून व्यागदादच्या हजरत पीरनशा पीराला नवस करून त्याला अर्पण करण्यासाठीं एक रत्नखचित चादर तयार करविली होती. तिचा मासाहेबांशीं संबंध पोहोचतो म्हणून तिच्यासंबंधाची थोडीशी माहिती येथें देणें अवश्यक आहे.

ही चादर करण्याचें काम संवत् १९२२ पासून चाललें होतें. चादरीचें मेघडंबरीसुद्धां भाग ७, चार बाजूंचे सोन्याचे कळस ४, व सोन्याच्या समया २ इतका चादरीचा सरंजाम होता. हिरा, पाच, माणीक, नीळ, पुष्कराज, मोती यांनीं ती गुंफलेली असल्यामुळें तेजःपुंज दिसतें. हिजवर काढलेली वेळबुट्टी, सोन्याची चकाकी, मोत्यांचें पाणी व रत्नांची प्रभा नेत्राला फारच आनंद देणारी आहे. ती उघड्या मैदानांत उन्हांत पसरून पाहिली तर ही एक सौंदर्याची तेजोमय मूसच ओतलेली आहे असा भास होतो.

हिजवर जडावाचें कळाकुसरीचें काम केलें आहे. ही तयार करण्याकडे लाखो रुपये खर्च झाले आहेत. खर्चाचा नक्की आंकडा कळला न्हि.

ही चादर पूर्णतेस जाण्याच्या अगोदरच खंडेराव महाराज कैलासवासी झाले. त्या वेळेस मासाहेब गरोदर होत्या. दोन मास झाले होते. त्यांच्या देखत मासाहेबांमा कदाचित् पुत्र होता तर ही अप्रतिम चादर व्यागदादच्या पीराकडे रवाना झालीच असती. परंतु तसा योग वनून न आल्यामुळे तयार झालेली चादर राजवाड्यांतच कायम राहिली, नाहीं तर आपण या चादरीला मुकळें असतों. हिचे सगळे भाग मिळून लांबी १८ फूट व रुंदी १८ फूट असून तिचें क्षेत्रफळ ३२४ फूट होतें. ही सुवर्णपर्वत गाऊन आली आहे. वर्ड्फुड् साहेबांनीं हिचें यथातथ्य वर्णन लिहून ठेविलें आहे. भडोच व अमदाबाद येथे देशी कारागिरीची प्रदर्शनें झालीं त्यांत ही मांडून ठेवण्यासाठीं पाठविल्यांत आली होती. हीत इकडच्या देशी कारागिरांनीं कळाकुसरीचें काम इतकें उत्तम केलें होतें कीं, तें पाहून युरोपियन शिल्पकलाभिज्ञ लोकांनीं तोंडांत बोटें घातलीं. त्यावरून हिंदुस्तानांत प्राचीन कालीं कलाकौशल्याचें ज्ञान शिखरास पोहोचलें होतें अशी त्यांची खातरी झाली. त्याबद्दलीं अद्यापि या देशांत शेंकडों प्रमाणें मिळतात.

ही चादर हल्लीं नजरबागवाड्यांत जवाहीरखान्यांत ठेविली आहे. हिचे कांहीं भाग, सोन्याचे कळस व मेघ-

डंबरी कायम आहेत. तीं तेथे पाहवयास मिळतात. सोन्याच्या समया राहिल्या नाहींत. खंडेराव महाराजांनीं दोन चांदीच्या तोफा ओतविल्या होत्या. पुढें महाराजराव महाराजांनीं आपल्या कारकीर्दीत समया अटवून त्यांत सोन्याची जास्त भर घालून दोन सोन्याच्या तोफा ओतविल्या त्या अद्यापि कायम आहेत. चांदीसोन्याच्या चार तोफा बॉडीगार्डच्या पहान्यांत ठेविल्या आहेत. त्या दसरा वगैरेच्या मोठ्या स्वान्यापुढें शोभेकरितां चालवितात.

असो, खंडेराव महाराज कैलासवासी शाह्यावर मासाहेबांचें स्थित्यंतर होऊन सुमारे चार वर्षे त्यांनीं पुण्यास राहून काढलीं. तेथें त्यांना कोणत्याही प्रकारची सत्ता नव्हती. बडोद्यास राहून जी सत्ता व जें स्वातंत्र्य असावयाचें तें त्यांना तेथें नव्हतें. ताराबाबाकडे पाहूनच त्यांना तिकडचे दिवस कंठावे लागले.

नंतर अनुकूल दशा प्राप्त होतांच त्या बडोद्यास परत आल्या. मुलगा मांडीवर दत्तक घेऊन त्या राजसत्तेचा उपभोग घेऊं लागल्या. पतिवियोगाचें असह्य दुःख झालें होतें, तरी दानधर्म, पोपिपुराण, पुजाअर्चा, ईश्वरभजन, रात्र्यकारभाराची सल्लामसलत यांत त्यांची सात वर्षे निष्पन्न गेली. या अवधीत सयाजीरावमहाराज व ताराबाबा यांचे लग्नसमारंभ झाले, इंग्रजसरकाराकडून 'क्रौन ऑफ इंडिया' हा बहुमानाचा चांद मिळाला, काशीयात्रा झाली, बडोद्यास श्रितारकेश्वर देवाची स्थापना झाली, इत्यादि ठळक ठळक गोष्टी घडल्या.



नंतर सयाजीरावमहाराज यांस राज्याधिकार मिळाल्यावर मासाहेबांची सुमारे १४ वर्षे ईश्वरचित्तन, भजन व तीर्थयात्रा यांत गेली. पुढे त्यांच्यावर कन्यावियोगाचा घाला पडला. ताराबाबांना ऐन तारुण्यांत एकाएकी काळानें ओढून नेले. या असह्य दुःखानें मासाहेबांचें शरीर क्षीण होत चाललें. पुढे दीडदोन वर्षांतच त्यांचा अंत झाला.

मासाहेब कैलासवासी झाल्यावर सयाजीरावमहाराजांकडून राज्यांतील गोरगरीबांस कपडे वाटण्यांत आले. दानधर्म बराच झाला. मासाहेबांच्या कांहीं बाळमैत्रिणी होत्या त्यांचीं नांवे मानकरी मंडळांत दाखल करून त्यांना नेमणुका बांधून दिल्या. मासाहेबांच्या जेष्ठ भगिनि खाशीबाईसाहेब हरपळे यांना कांहीं नेमणूक बांधून दिली. मासाहेबांच्या श्रीतारकेश्वरच्या देवस्थानाकडे पूजा, नैवेद्य, उत्साह, वगैरे-बद्दल सालाची कायमची नेमणूक बांधून दिली. त्यांच्या स्मरणार्थ एक मोठी रक्कम निराळी ठेवून तिच्या व्याजांतून नवीन ग्रंथांना उत्तेजन देण्याचें ठरलें आहे असें समजतें.

शिवाजीमहाराजांची मातुश्री जिजाबाई, तुकोजी होळकरांची मातुश्री अहिल्याबाई, थोरले माधवराव यांची मातुश्री गोपिकाबाई, इत्यादि इतिहासप्रसिद्ध माता होऊन गेल्या. तशाच योग्यतेच्या मातुश्री जमनाबाईसाहेब होत्या. त्यांच्या नजरेखाली महाराजांना सर्व प्रकारचें सुशिक्षण मिळालें आहे तें मासाहेबांच्या पश्चातूही गायकबाडी

प्रजेला सुखकर होईल. महाराजसाहेबांना सन १८८२ सालापासून राज्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला आहे. त्यांच्या शिरीं आजपर्यंत मासाहेबांचें छत्र होतें तें नाहींसें झालें आहे. तथापि त्यांना मिळालेल्या शिक्षणाचा टेका आहे तो अडचण पडूं देणार नाहीं.

‘ राजमाताविरह ’ या सदराखालीं सयाजीविजयाच्या जादापत्रकांत ‘ दत्त ’ या सहीनें त्या वेळेस एक कविता प्रसिद्ध झाली तींत मासाहेबांचें वृत्त गोषवाच्यानें दिलें आहे तें असें—

‘ थोर मानेकुलि जन्म जिचा झाला,

रूप लावण्ये लाजवी लतेला,

वर्ष तेरावें लागतांच तीला,

पट्टराज्ञीअभिषेक पहा झाला ॥

प्रेम अनुपमं पतिपदीं असे जीचें,

तिथें दिसलें सुख तिला सुरपुरीचें,

अशा आनंदें सुखद पांच वर्षें,

पांच घटिकेसम घालविळीं हर्षें ॥

जया प्राणाधिक गणित असे राणी,

जया देवांसम पूज्य सदा मानी,

तोच राजा हरपला अकस्मात,

अहा ! झाला काळोख त्रिभुवनांत ॥

प्रजापालनकर्तव्यदक्ष माय,

शोक हालाहल बळें गिळुनि जाय.

मंत्रिमंडलबळ घेउनी स्वहार्ती,  
 राज्यसूत्रे चाळीत स्वये होती ॥  
 दूरदर्शी ती राजनीति जाणे,  
 राज्यतृष्णा स्वमिही कधी नेणे,  
 तिच्या योगे आह्मांस हा सुकाळ,  
 सुगुणमंडित हा लाभला नृपाळ ॥  
 प्रबळ दुःखाची परंपरा झाली,  
 मृदुळ तनुळा क्षीणता फार आली,  
 अमृत वाटुनि शशिकला द्वितीयेची,  
 तशी दिसली कृश तनू त्या सतीची ॥  
 अशुभ वार्ता ऐकिली अस्तमानों,  
 दुःखशोकाकुल पौर हळहळोनी,  
 राजसदनाभोंवतीं जमा झाले,  
 शोकसिंधूला पूर जणूं आले ॥  
 राजमाता कुणि कुणी आठवीती,  
 कुणी दैवाला दोष लाविताती,  
 कुणी झणती रे काय यमा केलें !  
 तिला ठेवुनि त्वां आह्मां कां न नेलें ! ॥  
 दानधर्मे संतुष्ट दीन केले,  
 पुण्यकर्म दिन जिनें घालवीले,  
 तिच्या आत्म्याला तुझ्याजवळ देवा,  
 सदा सौख्यद सहवास तो घडावा ॥

पुत्रकन्यामुखमंडला बघून,  
मनीं मानी माय ती समाधान,  
तोंच दुदैवें सुताविरह झाला,  
दिव्य तारा नयनिचा तिचा गेला ॥

दीन दुबळे लागले रडायाला,  
अनाथांचा आश्रयस्तंभ गेला,  
दानघृतमूर्ती करी विलापाला,  
हाय देवा ! हा घात कसा केला ॥

अरे देवा ! हें काय असें केलें,  
तुझें कारे ! कारुण्य लया गेलें,  
कसा दुर्दिन हा आज दाखवीला,  
काळहस्ते सुखदीप मालवीका ॥

सूर्य-आत्मा जातांच सोडुनीयां,  
त्वरित झाली निस्तेज गगनकाया,  
सृष्टिसुंदरिनें मांडिला अकांत,  
सती जातां जणुं सखी स्मशानांत ॥

विवेकोदक सिंचुनी करी शांत,  
विरहबन्ही जो पेटला नितांत,  
महाराजा ! मनिं धीर वा धरावा,  
पत्निपुत्रांचा शोक आवरावा ॥'

असो, कवीनें आपल्या कवनांत कवीचे लाघव भाणिले  
तरच ती कविता खरी. कवींना कल्पनातुरंगमावर आरोहण

करून पाहिजे तिकडे व पाहिजे तसे फेरफटके करण्याची मुभा आहे. तसे चरित्रकाराला करता येत नाही. चरित्रकाराचा स्वतःचा अनुभव, त्याला मिळालेली माहिती, दप्तरचे दाखले व प्रत्यक्ष प्रमाण, हे त्यांचे साहित्य. या साहित्यप्रदेशाच्या पलीकडे त्याला जाता येत नाही, कारण त्याचे लिहिणे लोकांच्या अनुभवाला मिळते असले पाहिजे ह्मणून त्याला आपले काम फार संभाळून करावे लागते. ते कसे झाले आहे याचा निर्णय आतां वाचकच करतील.



## खंड २८.

## आमचे दोन शब्द.

या थोर बाईचें हें लहानसें चरित्र मागच्या खंडांतच संपलें. आतां या खंडांत आमचें काय ह्मणणें आहे तें कळवून ठेवितों.

पौराणीक कालीं ज्या महान महान सत्या होऊन गेल्या त्या सोडून दिल्या तरी अर्वाचीन कालीं जिजाबाई, अहिल्याबाई, राधाबाई, गोपिकाबाई, लक्ष्मीबाई, इत्यादि प्रसिद्ध राजस्त्रिया होऊन गेल्या त्यांमध्ये बऱ्याच अंशीं या बाईंची गणना करण्यासारखी आहे.

आईबाप होण्याचें काम एकपक्षीं सोपें आहे, पण आपली जबाबदारी पुरी पाडण्याचें कर्तृत्व व ज्ञान थोड्या मातापितरांत असतें. तसलें व्यावहारीक ज्ञान असलें तरी सुशील व सुजाण आईबापांच्या पोटीं नेहमीं सर्वच मुलें सुशील व नामांकित, व बाईट आईबापांच्या पोटीं सर्वच मुलें द्राड व दुर्गुणी निपजतात असा नियम नाही. आप्पा-मुलें द्राड व दुर्गुणी निपजतात असा नियम नाही. आप्पा-साहेब माने व बजुबाई यांना चार अपत्ये झालीं. त्यांतून एक तांन्हीबाई (जमनाबाई) मात्र नांवारूपास आली. तिनें रहिमतपुरकर मान्यांचे जुनें घराणें अधिक मानारूपद केलें.

भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानीं सांगितलें आहे कीं, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त, शोभायुक्त, किंवा कांहींतरी प्रभावानें युक्त असेल ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून झाली आहे, असें जाण. भाणखी दुसऱ्या ठिकाणीं सांगितलें आहे कीं, कीर्ति-लक्ष्मी-वाणी-स्मृती-मेधा-धृती आणि क्षमा हे गुण

जेथे दृष्टीस पडतात, तेथे माझा विशेष अंश आहे असें समज. हे गुण बऱ्याच अंशां जमनाबाईराणीत होते, सबब तिचें चरित्ररूपी चित्र काढून हा विभूतिपूजेचा अल्प यत्न केला आहे.

कधीं कधीं अंशभूत विभूति जन्मास येतात त्या काल, देश, वर्तमान व परिस्थिति यांस अनुसरून असतात. कांहीं अंतस्थ दैवी प्रेरणा होऊन परमेश्वर कधीं कधीं कांहीं विभूतींच्या हातून अनेक आकारांनीं, प्रकारांनीं व साधनांनीं मानव-जातीचे हित करीत असतो. अशा सर्व विभूतींच्या अंगी एकसारखेच गुण असतात असें नाहीं. कोणी राज्यकार्यांत कुशल, कोणी दानशूर, कोणी युद्धकलानिपुण, कोणी साधु, कोणी लेखक, कोणी इश्वरोपासक, कोणी कवि, तर कोणी सुभार्या होतात. प्रत्येक विभूतीमध्ये कांहींना कांहीं ठळक गुण दृष्टीस पडतात. स्वदेशप्रीति, भूतदया, बंधु-प्रीति, राज्यकारभाराचें धोरण, परोपकार, इत्यादि बरेच गुण या बाईच्या चरित्रांतून घेण्यासारखे आहेत. मनुष्याची कसोटी पाहण्यासाठीं कधीं कधीं त्याच्या मार्गांत संकटें आड येतात. त्यांतून धैर्यानें त्यांचें कसें निवारण करावें हें यांत शिकण्यासारखें आहे. अशा विभूति या जगांतले तेजाचे झरे होत. या स्वाभाविक बाहणाऱ्या झऱ्यांपाशींच मनुष्यपणा वास करीत असतो. त्याचा सहवास फार आनंदकारक असतो.

आजपर्यंत ज्याज्या इतिहासप्रसिद्ध स्त्रिया होऊन गेल्या त्यांना त्यांना जें कांहीं महत्त्व देण्यांत आलें, अगर येत आहे तें केवळ त्यांच्या अंगच्या गुणाधिक्यामुळेच होय. ज्या मानानें जे सदुण ज्या व्यक्तींत कमीअधिक मानानें आढळतात त्या मानानें ती व्यक्ति कमीअधिकमानानें प्रकाशांत आलेली असते, अगर येते.

एकाद्याचा उत्कर्ष होण्यास चेहऱ्यावरील तेजस्विता कारणीभूत होते. प्रसिद्ध वीर पुरुष व स्त्रिया यांची चित्रे व तसविरा काढून पहा. तीं बहुधा तेजःपुंज असावयाचीं. जमनाबाईराणीच्या चेहऱ्याकडे पाहतांच तिचें वर्चस्व पाहून मन सुप्रसन्न व थक्क होत असे. तिच्याबद्दल आदर व वंद्यभाव उत्पन्न होत असे. आतां ती आपल्याला प्रत्यक्ष दिसावयाची नाही, तथापि तिच्या चित्राकडे पाहिलें क्षरी तेच भाव मनांत उभे राहतात. तिच्या बाल्यावस्थेतच रहिमतपुरच्या एका साधु पुरुषानें तिच्या मुखचर्येवरून व गोड भाषणावरून भाकीत केलें होतें कीं, ही मुलगी पुढें मोठ्या पदवीस चढून कीर्तिमान होईल. तें ब्याचें भाकीत अक्षरशः खरें ठरलें. मुखचर्या तेजस्वी, डोळे पाणीदार, कांति मनोहर आणि भाषण मधुर, हीं महत्वास चढण्याचीं प्रसादचिन्हे होत. हीं लक्षणें या बाईमध्ये असून शिवाय चौकसपणा, देश काल वर्तमान ध्यानांत आणून तदनुसार आपल्या कृतीचें धोरण बांधण्याचें सामर्थ्य, धैर्य, कर्तबगारी, कंटकपणा, साधी रीत, सरळ आणि प्रसंगास अनुरूप असें भाषण करण्याची संवय, थोडीशी विद्या आणि बहुश्रुतपणा, इतके गुण तिच्या अंगां होते.

स्टील या नांवाची एक रशियन बाई होती. तिच्याशीं फ्रान्स देशाचा पहिला नेपोलियन् बादशाह एकदां बोलत असतां तिला ह्मणाला—'कायहो, राजकीय गोष्टींत बायकांना काय समजणार आहे? त्या काय चुलीपुढच्या गोष्टी आहेत? ज्याचें आपल्याला बिलकुल गम्य नाही अशा विषयांत बायकांनीं आपलें डोकें बालूं नये.' ती स्टील



वाई मोठी हुशार व चतुर होती. तिने मोठ्या आदर्बाने किंचित् थट्टेने लागलेच उत्तर केले की, — 'होय, पण हा जो आपण बायकांचा एकदम शिरच्छेद केला त्याचे योग्य कारण समजण्यापुरते तरी त्या विषयाचे बायकांना ज्ञान असले पाहिजे असे मला वाटते.' या मार्मिक उत्तराने बादशहाच्या मनावर चांगलाच ठसा उमटला असेल हे सांगावयास नकोच. कांहीं स्त्रिया प्रसंग पडल्यास राजकीय गोष्टीत कशा तरेचे होतात व कसे बुद्धिवर्चस्व दाखवितात हे या चरित्रावरून कळून येईल.

या जगांत कोणी श्रीमंत असो, वा गरीब असो; सर्व सुखसंपन्न असा प्राणी कोणीही व कोठेही आढळावयाचा नाही. श्रीमंती जरी पुष्कळ असली तरी श्रीमंतीपासूनही संपूर्ण सौख्य मिळत नाही. खाण्यापिण्याची व ऐश्वर्याची ददात नसली तर तिसरीच कांहीं उशीब असते. बरे गरिबीत सुख असेल असे ह्मणावे तर त्या स्थितीतले लोकही जीवावर उदार झालेले व संसारास कंटाळलेले आढळतात. एवंच, श्रीमंत व गरीब या दोन्ही अवस्थांतील लोकांची स्थिति सारखीच भासते. प्राचीन व अर्वाचीन स्त्रीपुरुषांची चरित्रे आपणांस हाच बोध करतात की, संपूर्ण सुख असें या जगांत मुळीच नाही. आपापल्या वस्तुस्थितीची एकंदर हकीकत ध्यानांत आणिली असता प्रथम आपल्याला असे वाटते की, अमुक साधने आपल्या स्वाधीन झाली असतां पुढे आपण सुखी होऊं. त्याप्रमाणे ती साधनें जरी स्वाधीन झालीं तथापि मनांत धरल्याप्रमाणे निभ्यानेंही नव्या वस्तुस्थितीपासून सुख होत नाही. ही

गोष्ट मार्गाल अनुभव, सध्याच्या स्थितीचें ज्ञान आणि एकंदर वस्तुस्थितीचें परीक्षण या पुराव्यांवरून सिद्ध होतें. आतां हे मनांत आलेले वैराग्यजनक विचार येथे नमुद केले आहेत ह्मणून हा संसार अति कष्टमय आहे व सर्व ऐहिक व्यवहार क्षणिक आहेत याकरितां सर्वसंगपरित्यागकरून सर्वांनीं अवधूत वृत्ति स्वीकारून रात्रंदिवस टाळ कुटीत बसावें व—

‘ धन्योहं धन्योहं तृप्तेर्मकोपमा भवेल्लोके ।

धन्योहं धन्योहं धन्यो धन्यः पुनःपुनर्धन्यः ’ ॥

अर्थ—‘ मी धन्यधन्य मोठा माझ्या तृप्तीस नाहिहो उपमा । कोठवरी वर्णावी आतां मी पावलों स्वसुखधामा ’ अशा नित्यतृप्तस्थितीचा प्रायश्चिकांस उपदेश करण्याचा आमचा उद्देश नाही, व तसें करण्यापासून यच्चावत लौकिक व्यवहार बंद पडतील. जमनाबाईराणीवर पतिवियोग, राज्याधिकारवियोग, कन्यावियोग, इत्यादि अवघड अवघड प्रसंग गुजरले, तशा प्रसंगां थोडासा वेळ ईश्वरचिंतनाकडे देऊन बाकीचें आयुष्य उद्योगवृद्धिची व जीवित्वाची सार्थकता करण्याचा बोध व धडा या चरित्रांतून सर्वांनीं घेण्यासारखा आहे. सृष्टीतील एकंदर घडामोड व पदार्थमात्र आपापल्या प्रकारानें आपल्या स्वयंस्था स्थितीचा बोध करीत असतात. या क्षणभंगुर वीतभर आयुष्यांत आपल्या हातून काय होणार आहे असे निराशेचे विचार मनांत येऊं देणें अज्ञानमूलक होय. कारण, या बाईच्या हातून जीं काहीं परोपकाराचीं व देशहिताचीं कामें झालीं तीं ध्यानांत आणिलीं ह्मणजे तिचें आयुष्य थोडें होतें व तीं कामांनीं मरण पावलीं असें मानण्याचें कारण राहत नाहीं.

आतां तिच्या दातृत्वाचा प्रवाह बहुतकरून देवस्थानें, तीर्थयात्रा, वर्षासनें व अन्नसंतर्पणें अशा प्रकारच्या प्रदेशांतून वाहत होता हें खरें आहे. तिच्या धर्मादायाचा थोडासाही भाग आधुनिक शिक्षणाच्या, किंवा इतर लोकहितकारक कार्यांच्या वाढ्यास आला नाही, असें असून तिचा उदय झाला हें त्या काळच्या स्थितिविशेषाचेंच फळ होय. तिच्या नांवकौकिकामुळें तिच्या गुणांचें व कर्तृत्वशक्तीचें तेज विशेष चमकलें, हें तिच्या महतीचें कारण आहे.

हें चरित्र वाचून पाहिल्यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, कायहो, यांत तुम्ही या बाईच्या बाह्यस्वरूपाकडे मात्र लक्ष दिलें आहे. इंग्रजी चरित्रकारांच्या प्रघाताप्रमाणें तिच्या अंतस्थ स्वरूपाचें मार्मिक व यथार्थ वर्णन केलें नाहीं. तुम्ही फक्त तिचे गुण घेतले आहेत, तर तिच्यांत व्यंग किंवा दोष मुळींच नव्हता कीं काय? तिच्या हातून प्रमाद कधींच घडला नाहीं असें ध्वनित केलेलें भासतें. जर कांहीं दोष असले तर ते तुम्हांस सेव्यसेवक भावाच्या विकारानें दिसले नाहींत कीं काय? दोषराहित्य कोठेही सांपडावयाचें नाहीं, तेव्हां दुसऱ्या बाजूविषयी जाणूनबुजून तुम्ही मूकभाव धारण केला असें कां समजूं नये? यांत मनुष्यत्वाचा भाग थोडा आढळतो. हें चरित्र फारा दिवसांभार्गे होऊन गेलेल्या एकाद्या स्त्रीचें असतें तर आधार मिळाले नसतील अशी कल्पना करण्यास जागा होती; पण, जी बाई नुकतीनुकती गत झाली व तिच्या सहवासोत्साचा आणि भाषणाचा लाभ ज्यांना झाला होता असे अनेक लोक ह्यात आहेत तिचें या चरित्रचित्र यथारूप

निघालें पाहिजे होतें. स्तुतिस्तोत्रावांचून या चरित्राला दुस-  
 र्या कशाचा विटाळ होऊं यावयाचा नाही असा तुमचा  
 निश्चय होता कीं काय? तिनें जें जें केलें तें सर्वोत्तम व  
 सुसुख असलेंच पाहिजे असा तुमचा समज आहे कीं काय?  
 या चरित्रांत तिचें चित्र निघालें आहे, पण हुबेहुब तसबीर  
 निघाली नाही; व तुमच्या मनाचा समतोलपणाही तींत  
 दिसत नाही. या आक्षेपांवर आमचें असे उत्तर आहे कीं,  
 या मगांत पूर्ण निर्दोष अशी एकही वस्तु नाही, व सर्व-  
 गुणसंपन्न आणि सर्वदोषविवर्जित अशी एकही व्यक्ति  
 मिळावयाची नाही. गुण व अवगुण यांची सर्वत्र भेळ  
 असावयाची, हें निर्विवाद आहे. त्यांतून तारतम्यानें जेथें  
 गुणाधिक्य आढळेल तेंच मनुष्य वंदनीय व त्याचेंच चरित्र  
 अनुकरणीय होय, असा विचार मनांत ठेवून लेखकानें  
 आपलें काम संभाळून केलें तरच यत्किंचित् तरी लोक-  
 हिता साधलें तर साधेल. आहीं जरी चरित्रनाइकेचे खासगी  
 व दरबारी दोष गुलदस्तांत ठेविले असले तरी तसें करणें  
 अक्षम्य आहे असें नाही. कोणी कोणाचे खासगी वर्त-  
 नांतिल दोष काढतांना फार विचार केला पाहिजे. वदा-  
 नांतिल कोणी हयात असतांना त्याचें छिद्रान्वेषण केलें  
 तर एकवेळ शोभेल; पण, मृत मनुष्याची केलेली निंदा  
 कोणालाही मान्य होणार नाही. आणखी एके ठिकाणीं  
 तसें झटलें आहे कीं, थोर मनुष्याच्या चरित्राला तीन अंगां  
 रूपां स्वरूपें असतात. पहिलें बाह्य स्वरूप, दुसरें अंतरंग  
 स्वरूप व तिसरें गूढ स्वरूप. बाह्य स्वरूप तर सर्वप्रसिद्धच

असतें. तें कांहीं दडून राहिलेलें नसतें. अंतरंग स्वरूपाची माहिती नजिकचे ह्यणजे जिवलग व आप्त मित्र यांसच असते. तिसरें गूढ स्वरूप; याचा साक्षी एक परमेश्वर. त्याच्याशिवाय दुसऱ्याला तें यथार्थ ठाऊक नसतें, ह्यणून गूढ स्वरूपांत शिरण्याचा आर्हो यत्न केला नाहीं असें समजावें.

कांहीं लेखक स्वदेशाभिमानाच्या भरीं भरून आपल्या लेखांत एककल्लीपणा आणितात. आपला देश, माणसें व पूर्वज तेवढे उत्तम असें सिद्ध करण्यासाठीं कांहीं तरी निमित्तें पुढें आणितात; पण, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, स्वदेशप्रेम स्तुत्य खरें तरी इतर प्रेमाप्रमाणें तेंही अंध आहे. त्यालाही मर्यादेंतच ठेविलें पाहिजे. ज्या अभिमानानें लोकांत असंतोष फैलावतो तसल्या दुरभिमानांत कांहीं अर्थ नाहीं. उलट, तसें करण्यानें स्वदेशाचा व स्वजनाचा अपमान मात्र होतो. त्याचप्रमाणें कांहीं लोक आपल्या देशांत होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध माणसांच्या थोरवीवर आपणांस विकून पाहतात, व त्यांचें यश आपणांकडे ओढून घेण्याचा यत्न करितात. आंमच्या मते हेंही करणें बरोबर नाहीं, सबब हें चरित्र लिहितांना तसला दुरभिमानही आर्हो मनांत वागविला नाहीं. जें जें यथार्थ दिसलें तेवढेंच घेतलें आहे, अयथार्थांचें ग्रहण केलें नाहीं.

असो, हें शेवटचें खंड बरेंच लांबलें सबब आतां येथेंच थांबण्याची परवानगी घेतों.



# ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी, बडोद.

## मंडळीचा उद्देश.

आमच्यांत पुष्कळ विद्वान व होतकरू मंडळी आहे, थ लिहिण्याची हीसही पुष्कळांस आहे, परंतु द्रव्याचे अडचणीमुळे आणि इतर दगदगीमुळे कोणी ग्रंथ लिहित नाहीत. कोणी लिहिलाच तर तो त्यांजकडून प्रसिद्ध होऊ शकत नाही व कोणी छापून प्रसिद्ध केलाच तर तो खप-विण्याची व खर्च केलेली रक्कम वसूल करण्याची दगदग त्यास होत नाही; अशा अनेक अडचणीमुळे आमच्या देशी भाषेत चांगले ग्रंथ निघू शकत नाहीत. ही अडचण दूर व्हावी, हा या मंडळीचा मुख्य उद्देश आहे.

दुसरी गोष्ट अशी की, पुष्कळ ग्रंथप्रकाशक पुस्तकांची किंमत जबर ठेवीत असल्यामुळे त्याचा लाभ सर्वास सा-रख्या रीतीने घेतां येत नाही. ही अडचणही होईल तितकी दूर करावी असा हेतू आहे. हल्ली मंडळी आपल्या कायमच्या वर्गणीदारांस आपले ग्रंथ आठ पृष्ठांस तीन पै या दराने देते. परंतु वर्गणीदारांची संख्या दोन हजारांवर साल्यास तीन पै १२ पृष्ठें सुद्धां देऊं शकेल. मंडळीचे नियम पुढील प्रमाणें आहेत.

## नियम.

( १ ) लोकोपयोगी विषयांवर ग्रंथ तयार करविणें व चांगल्या ग्रंथकारांनी लिहिलेले ऐतिहासिक, शास्त्रीय, ता-त्विक, धार्मिक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ त्यांस योग्य मोबदला रून हक्कांसुद्धां त्यांजपासून विकत घेणें, व छापून प्रसिद्ध करणें. ( २ ) मंडळीने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाचा

सर्वत्र प्रसार व्हावा, व लोकांस अल्प किंमतीत त्याचा लाभ घेतां यावा, म्हणून ग्रंथाची किंमत होईल तितकी कमी ठेवणें. ( ३ ) या कृत्यास मदतीदाखल पन्नास किंवा त्यापेक्षां अधिक रक्कम देणारे गृहस्थ या संस्थेचे हितचिंतक व तहाहयात सभासद ( लार्डफ-मॅबर ) गणणें, व त्यांस या मंडळीच्या देखरेखीखालीं जितके ग्रंथ निघतील, त्यांची एकेक प्रत ( नजर ) देणें. ( ४ ) ह्या उद्योगांत जो फायदा राहिल त्यांतील निम्ना भाग चांगल्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथास उत्तेजन देण्याकरितां वेगळा राखून ठेवणें व निम्ना भाग भांडवलांत जमा करणें. ( ५ ) ग्रंथांची निवड करणें, आलेल्या ग्रंथांचें परिक्षण करणें, चांगल्या ग्रंथकारांस उत्तेजन देणें, उपयुक्त ग्रंथांचें भाषांतर करविणें, वगैरे व्यवस्था वर लिहिलेल्या मंडळीच्या विचारानें व देखरेखीखालीं होईल.

## ग्रंथपरीक्षक मंडळी.

अध्यक्ष.

श्री. रा. व. संपतराव गायकवाड, एफ्. आर. एस्. एल्.,

एफ्. आर. जी. एस्., बॅरिस्टर-एँट्र-लॉ.

सभासद.

रा. व. रघुनाथ महादेव केळकर.

रा. सा. शंकर मोरो रानडे, बी. ए.

रा. सा. महादेव राजाराम बोडस, एम्. ए; एल्एल्. बी.

डा. कृष्णराव विश्वनाथ धुरंधर, एल्. एम्. एँड एस्.

रा. सा. बाळाजीराव जाधव, बी. ए., बी. एल्.

प्रोफेसर भास्कर रामचंद्र आर्ते, एम्. ए.

प्रोफेसर पांडुरंग भिकाजी नाईक, बी. ए.

- डा. रामचंद्र नारायण जाधव, एल्. एम्. ऍन्ड एस्.  
 रा. सा. नारायण माधव समर्थ, बी. ए., एलएल्. बी.  
 रा. व. केशव गणेश देशपांडे, बी. ए., व्या. एट लॉ.  
 रा. सा. हरि बाळकृष्ण तलवलकर, बी. ए., एलएल्. बी.  
 रा. सा. रामचंद्र आबाजी राजे,  
 रा. सा. शंकर विष्णु पुराणिक, बी. ए.  
 डॉ. गंगाधर बाळकृष्ण परांजपे, एल्. एम्. ऍन्ड एस्.  
 रा. सा. गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए.  
 रा. सा. नागेश विनायक बापट.  
 रा. रा. भानु केशव गांगनाईक.  
 रा. रा. शंकर विठ्ठल कदम कातरणीकर, बी. ए.  
 रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे. (व्यवस्थापक.)

तहाहयात सभासद (लाईफ-मेम्बर) करितां नियम.

रूपये ९० किंवा त्यापेक्षां अधिक रक्कम मंडळीच्या भांडवलास मदत ह्मणून देणारास मंडळीचे तहाहयात सभासद (लाईफ-मेम्बर) मानण्यांत येईल, व त्यास मंडळीचे पूर्वीचे छापलेले सर्व ग्रंथ व पुढे प्रसिद्ध होणारे ग्रंथ कोणत्याही प्रकारचा मोबदला घेतल्यावांचून देण्यांत येतील.

कायमच्या वर्गणीदाराकरितां नियम.

ह्या मंडळीच्या देखरेखीखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांचा लाभ वाचनेच्छु व गुणज्ञ लोकांस अल्प किंमतींत घेतां यावा, आणि ग्रंथ प्रकाशनाचे काम निर्विघ्न चालावे, ह्मणून कायमच्या वर्गणीदारांकरितां खाली लिहिल्याप्रमाणे विशेष सवलतीचे नियम केले आहेत.

१. कायमचे वर्गणीदार होऊं इच्छिणाऱ्यांनीं आपले नांव



दाखल करण्यास प्रथमतः एकच वेळ एक रुपया प्रवेश फी भरली पाहिजे. २. कायमच्या वर्गणीदारास मंडळीचें प्रत्येक पुस्तक आठ पृष्ठास फक्त पाव आणा दराप्रमाणें किंमत आकारून पाठविण्यांत येईल. बाहेर गांवच्या लोकांस पोष्टखर्च वेगळा पडेल. पांच ग्राहकांच्या प्रती एकत्र मागविणारांस पोष्टखर्च मुळींच पडणार नाहीं.

३. कायमच्या वर्गणीदारांस जीं पुस्तकें पाठवावयाचीं तीं नेहमीं मोहरेदार कागदावर छापलेलीं, व कापडी मजबूत पुठ्यांत बांधलेलीं, ज्यांस लायब्ररी एडिशन झणतात अशीं पाठविण्यांत येतील. त्यांच्या पुस्तकाच्या किंमतीवर बाइंडिंग वगैरेची आकारणी मुळींच चढविली जाणार नाहीं. (पुस्तक तीनशें पृष्ठांच्या आंत झाल्यास मात्र साधी पण मजबूत बांधणी केली जाईल, आणि ग्रंथांत चित्रे, नकाशे, देखावे वगैरे घालावे लागल्यास त्याबद्दल मात्र दरेक चित्राबद्दल अर्धा आणा प्रमाणें विशेष आकार चढविला जाईल.)

४. कायमच्या वर्गणीदाराकडे जें पुस्तक पाठवावयाचें तें परीक्षक मंडळीनें पसंत केलेलेंच पाठविण्यांत येईल, व तें त्यांस नाकारतां येणार नाहीं. सबंध वर्षींत सुमारें पांच-पांचशें पृष्ठांचीं तीन किंवा चारच पुस्तकें तयार होऊं शकतील. त्या मानानें पाहतां कायमच्या वर्गणीदारास सालिनां तीन किंवा चार रुपये फार तर भरावे लागतील.

५. कायमच्या वर्गणीदारास आमच्या ऑफिसची रोजनिशी व कॅलेंडर दरसाल बक्षीस देण्यांत येईल.

६. कायमच्या वर्गणीदारास आपलें नांव हवें तेव्हां सूचना देऊन काढून घेतां येईल; परंतु पुन्हां दाखल करणें झाल्यास प्रवेशफीचा १ रुपया पुन्हा भरावा लागेल.

या मंडळीनीं छापून प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ.

## १. पानपतची मोहीम.

ही ऐतिहासिक कादंबरी, प्रसिद्ध ग्रंथकर्ते रा. सा. नागेश विनायक बापट यांनी तयार केली आहे. यांत सन १७६१ साली मराठे व गिळचे यांच्या दरम्यान जे घनघोर युद्ध झाले त्याचे वर्णन फारच मनोरंजक रीतीने केले आहे. पुस्तकाची एकंदर प्रकरणे ९१ असून ती नवरसानीं ओतप्रोत भरलेली आहेत. किंमत रु. ३॥ आहे. बाहेरगांवचे लोकांस टपालखर्चाबद्दल पांच भागे वेगळे पडतात.

## २. अर्थशास्त्र.

देशाची संपत्ति वाढेल अशा प्रकारची अनुभविक तत्वे व साधनें लोकांस माहीत असणे अवश्य आहे. त्याच हेतूने अर्थशास्त्र अर्थात् संपत्तिशास्त्र छाप्या प्राथमिक तत्त्वाची ओळख व्हावी म्हणून अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे हा ग्रंथ रा. सा. विठ्ठल लक्ष्मण कवठे र बी. ए., बडोदे येथील माजि. व्ह. कॉलेजमधील अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर यांनी तयार केलेला आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १ आहे. बांधणी कागदी पुठ्याची. कापडीपुठ्याची सर्व बुके संपली आहेत. बाहेरगांवचे लोकांस टपालखर्चाबद्दल दोन भागे वेगळे पडतात.

## ३. विषवृक्ष.

(बंगाली ग्रंथाधारे तयार केलेली, मनोरंजक व बोधपर कादंबरी).

बंगाल्याकडील प्रसिद्ध कादंबरीकार बाबू बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय यांनी रचिलेल्या कादंबरीचे हे मराठी अवतरण रा. रा. विष्णु सिताराम देव, बडोदे हायस्कूलचे असिस्टंट मास्तर यांनी तयार केले व ते सहविचारिणी सभेने प्रसृत केले आहे. याची पहिली आवृत्ति पार संपून गेली. इल्ली दुसरी आवृत्ति छापली आहे. किंमत पूर्वापेक्षा कमी म्हणजे फक्त १। रुपाया. पोष्टेज ०२.

## ४. हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास.

भाग १ ला.

(मुसलमानी रियासत.)

बडोदें येथील राजपुत्रविद्यालयाचे शिक्षक रा. सा. गोविंद-  
राव सखाराम सरदेसाई, बी. ए. यांनी ८-१० वर्षे परि-  
श्रम घेऊन हा अत्यंत लोकोपयोगी ग्रंथ तयार करून तो तीन भा-  
गांत वाटून दिला आहे. त्यापैकी हा भाग १ ला मुसलमानी  
रियासत यांत मुसलमान लोकांच्या पूर्वपीठिकेपासून इस्लाम  
घेऊन त्यांचीं राज्ये हिंदुस्थानांत कधी, केव्हां व कशा स्थापन  
झालीं; त्यांचा उत्कर्ष व लय कसा झाला व एंडर देशस्थितिवर  
त्याचे काय परिणाम घडले, यांचें इ. स. १००० पासून १७५० पर्य-  
ंतचें होईल तितकें विस्तारपूर्वक विवरण केलें आहे, आणि यांतच  
हिंदुस्थानांत होऊन गेलेल्या रजपूत राज्यांची माहिती दिली आहे.  
पृष्ठसंख्या ८६८ आहे, साध्या पुढ्याची किंमत रु. १॥ कापडी  
पुढ्याची किंमत रु. २॥ व टपाल खर्च ५ आणे आहे.

## ५. वीरमती.

(एक ऐतिहासिक कादंबरी).

या पुस्तकांत एका रजपूत राजकन्येनें आपलें पातिव्रत्य संरक्षण  
करून आपल्या पतीस संकटसमयीं कसें साह्य केलें, स्त्रीलंपट शा-  
ल्यानें शहाण्या पुरुषाच्या हातूनही व्यवहारांत कशा चुका होतात,  
स्वामीनिष्ठा व सद्द्वर्तन यांपासून उन्नतावस्था कशी प्राप्त होते, परस्त्री  
अभिलाष, स्वामिद्रोह व परोत्कर्षसहिष्णुता यांपासून कसा वाईट  
परिणाम होतो व शेवटीं सत्याचाच कसा विजय होतो, इत्यादि बो-  
धपर बाबतीं उत्तम चित्र वठलें आहे. कापडी बांधणीच्या पुस्त-  
काची किंमत १ रु. व कागदी बांधणीची किंमत आठ आणे आहे.  
टपालखर्च दीड आणा.

## ६. सती राणकदेवी.

( एक ऐतिहासिक कादंबरी ).

रजपूत घराण्यांत ज्या शूर व महान् पतिव्रता स्त्रिया होऊन गेल्या त्यांत राणकदेवीची गणना आहे. ह्या साध्वी स्त्रीचे कथानक अत्यंत बोधप्रद असून, त्यांत संसारातील उपदेश घेण्यासारख्या गोष्टी पुष्कळ असल्यामुळे तें कथानक लोकाभिहवीकरितां कादंबरी रूपानें तयार करविलें आहे. कापडी बांधणीच्या पुस्तकाची किंमत १ रुपया. कागदी बांधणीची किंमत आठ आणे. ट. ख. ८ =.

## ७. वाईकर भटजी.

रा. रा. धनुर्धारी यांनी प्रसिद्ध इंग्लिश कवि व कादंबरीकार गोल्डस्मिथ यांच्या लोकप्रिय 'व्हिंकार ऑफ वेवफील्ड' कादंबरीच्या धर्तीवर मराठी भाषेत लिहिलेली ही कादंबरी आहे. ह्या पुस्तकातील कथाभाग मनोरंजक असून बोधप्रद आहे. संसारी मनुष्यांनी हें पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखें आहे. कापडी बांधणी किंमत रु. १ व पोष्टखर्च दोन आणे साध्वी बांधणी किंमत ०॥ आणे.

## ८. दुर्गेशानंदिनी.

अथवा

### किल्लेदाराची मुलगी.

ही ऐतिहासिक कादंबरी मूळ बंगाली भाषेत कै. राय बंकि-मूचंद्र चतरजी बहादूर यांनी रचिली आहे. ह्या कादंबरीच्या त्या भाषेत आजपर्यंत १५ आवृत्त्या निघाल्या आहेत, यावरून ही कादंबरी किती लोकप्रिय आहे हें सहज लक्षांत येईल. इचें हें मराठी भाषांतर येथील सहविचारिणी सभेचे सभासद, 'शास्त्र व कला' मासिक पुस्तकाचे एडिटर व 'श्रीछत्रपति शिवाजी' पुस्तकाचे कर्ते, रा. रा. शिवराम गोविंद फाळके यांनी सरळ व साध्या भाषेत केले आहे. या पुस्तकांत बंगाल्यांतील राजसत्तेत १६ वे

शतकांत जे कांहीं फेरफार झाले त्यांचें वर्णन ग्रंथकारानें फारच सुरेख रीतीनें केलें आहे. पुस्तक मोहरेदार कागदावर सुंदर टाईपांत छापलें असून बांधणी मजबूत व सुरेख केली आहे. किंमत रु. १॥ ट. ख. ०८२ आणे.

## ९. वक्तृत्वकला.

आपल्या देशांत चांगले वक्ते निपजावे म्हणून कित्येक वर्षांपासून विद्वानमंडळीचे प्रयत्न चालू आहेत व शहरोशहरी वक्तृत्वसभा स्थापन होऊन त्यांकडून चांगल्या वक्त्यास दरसाळ उत्तेजन मिळत आहे. परंतु वक्ते तयार होण्यास आवश्यक साहित्याची आमच्या माषेत जपरदस्त उणीव असल्यामुळे मंडळीच्या स्तुत्य प्रयत्नास यावे तसें यश अद्याप येऊं शकलें नाहीं. ही उणीव अंशतः मरून निघावी म्हणून औरंगाबादचे वकील रा. रा. लक्ष्मण ड्यंबक पारनाईक यांनीं हें पुस्तक एका इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारे तयार केलें आहे. यांत द्या कलेच्या माहितीसंबंधानें मुख्य १० भाग केले असून पोट विषय १६० आहेत. ते सरळ व सोप्यामाषेत लिहिले असल्यामुळे विद्यार्थ्यांस व इतरांसही या पुस्तकाचा चांगला उपयोग होणार आहे. पुस्तकास कागद ग्लेज वापरला असून, बांधणी कापटी जाड पुठ्याची केली आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १ व पोष्टखर्च दोन आणे निराळा.

## १०. देवी सत्यभामा.

अथवा

गुजरातेंत पेशवाईची अखेर.

(ऐतिहासिक, बोधप्रद आणि मनोरंजक कादंबरी).

रा. सा. शंकर विष्णु पुराणिक बी. ए., मार्जी दक्षिणा फेलो, गुजरात कॉलेज, यांनीं ही ऐतिहासिक कादंबरी (सन १८८६ सालीं ते अमदावादेस असतांना) लिहिली आहे. ही कादंबरी किती चटकदार वठली आहे हें आम्हां

येथें सांगत वसण्यापेक्षां ती एक वेळ वाचून पहावी अणजे खात्री होईल. ह्या पुस्तकांत इ. स. १८१३ पर्यंतची इकीकत कादंबरी-रूपानें घेतली असून तिची बारीक पायका टाईपांत छापलेली अशी २००वर पृष्ठे झाली आहेत. कागद गुळगुळीत व मोहोरेदार वापरला आहे. सोनेरी पुढ्यांत बांधलेल्या पुस्तकाची किंमत इ. १॥ व साध्या पुढ्याच्या पुस्तकाची किंमत इ. १। आहे. बाहेरगांवचे लोकांस पोष्टखर्च २ आणे.

## ११. आरोग्यशास्त्र.

अथवा

### औषधावीण आरोग्य.

सांप्रतकाळीं प्रत्येकास आरोग्यसंरक्षणाचे नियम माहीत असणे किती अवश्य आहे व त्याच्या अभावी कसकसे अनर्थ होतात हें सांगायला नको. ही अडचण दूर करण्याच्या हेतूनेच हा ग्रंथ रा. व. डॉ. कृष्णराव विश्वनाथ धुरंधर एल्. एम्. अँड एस्, माजी हेल्थ ऑफिसर व हल्लीं सॅनिटरी कमिशनर बडोदे यांनी लिहिला आहे. यांत आरोग्यसंरक्षणाचीं मुख्य अशीं ९ प्रकरणे दिलीं असून पोट प्रकरणें ७२ आहेत. प्रत्येक कुटुंबासाठीं एकवेळ तरी हें पुस्तक अवश्य वाचावें अशी पुष्कळ विद्वानांनीं शिफारस केली आहे. कागद ग्लेज, बांधणी कापडी पुढ्याची. पृष्ठसंख्या २५० वर, किंमत १। रुपाया. पोष्टखर्च ८२.

## १२. माझीनी.

इतली देशाच्या स्वातंत्र्यार्थ झटणारा हा एक पुरुष होय, याचें हें चरित्र रा. सा. लक्ष्मण गोविंद घाणेकर बी.ए. यांनी लिहिलें आहे. पुस्तकाच्या आरंभीच ह्या लोकोत्तर पुरुषाची तसवीर दिली आहे. कागद ग्लेज वापरला असून बांधणी कापडी मजबूत पुढ्याची केली आहे. किंमत १ रुपाया, पोष्ट व व्ही. पी. खर्च ८२.

## १३. प्याद्याचा फर्जी.

अथवा

### भोंसले घराण्याचा अभ्युदय.

ही अतिरसिक व वीररसप्राधान्य ऐतिहासिक कादंबरी आहे. ह्यांत महाराष्ट्र साम्राज्य संस्थापक श्री शिवाजी महाराज यांचा आज्ञा जो मालोजी भोंसले यांचे चरित्र गोवले असून त्यावेळचे ह्यणजे १६ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वगैरे परिस्थितीचे यथातथ्य चित्र रेखाटले आहे. मालोजीच्या लहानपणापासून तो त्याने दौलताबादकराकडे केवळ प्याद्याची नोकरी करून आपला मुलगा जो शहाजी त्याच्या सोयरीकीसंबंधी १० हजार स्वारांचा सरदार व त्या सुलतानीचा सेनापति. जो लखुजी जाधवराव त्याच्याशी चुरस बांधून आपली 'मीष्मप्रतिज्ञा' खरी केली. येथपर्यंत भाग आहे. या पुस्तकाची पृष्ठे २०० वर आहेत. कापडी पुण्याची किंमत ६. १ व पोष्टखर्च दोन आणे. कागदी पुढा किं. ॥

### १४. सद्वाक्य कथासंग्रह.

थकलेल्या मनाची क्षणभर करमणूक होऊन बोध होईल अशा प्रकारच्या लहान गोष्टी, वचने, भाषयायिका इत्यादिकांचा यात समावेश केला आहे. यात मुलांमुलींस हें पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखे आहे. किं. १२ आणे ट. ख. १ भाषा.

### १५. परमार्थज्ञानमाला.

भाग १ ला.

#### कर्मयोग, भक्तियोग व राजयोग.

या पहिल्या भागातील पहिले पुष्प रा. सा. शंकर विठ्ठल कातरणीकर बी. ए., दुसरे रा. रा. गुणप्राही व तिसरे प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू बी. ए., यांनी गोवले आहे. प्रत्येक योगास वेगवेगळी प्रस्तावना जोडली असून शिवाय सर्व साधारण माहितीची एक मुख्य प्रस्तावना, स्वामी विवेकानंदाची तसबीर व अल्प चरित्र ही

जोडली आहेत. क्षणभंगुर जगतात परमार्थज्ञानाच्या माहितीची मानवी प्राण्यास किती आवश्यकता आहे; व परमार्थ हेच सऱ्या सुखाचे साधन आहे, हे सर्व सिद्ध आहे. तेव्हा त्यावरून विशेष लिहिणे नकोच. त्या पहिल्या भागाची पृष्ठसंख्या सुमारे ५०० वर झाली आहे. कागद ग्लेज वापरला असून बांधणी सोनेरी नांव छापलेली कापडी जाड व मजबूत पुठ्याची केली आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १॥ आहे. बाहेर गांवच्या लोकांस ट. ख. बदल ४ भाणे वेगळे पडतील.

**सूचना**—लोकांच्या सोईकरिता त्याच योगाची पुस्तके वेगवेगळी कागदी साध्या पुठ्यांत बांधली आहेत. त्यांची किंमत खाली लिहिल्याप्रमाणे आहे:—

**कर्मयोग**—( शंकर विठ्ठल कातरणीकर वी. ए. कृत ) ८ भाणे.

**भक्तियोग**—( गुणप्राही कृत )..... ६ भाणे.

**राजयोग**—( प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू वी. ए. कृत ) ६ भाणे.

## १६. कृषिकर्म विद्या.

अथवा

सुंबई इलाख्यांतील जिराईत व वागाईत शेतीचे वर्णन.

हे पुस्तक किती उपयोगी आहे व ते लोकांस किती आवडले आहे ते येथे सांगत बसण्यापेक्षा इतके कळविले झणजे बस होईल की, या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति सन १८९७ साली श्री. गायकवाड सरकार यांच्या आश्रयाखाली चाललेल्या ज्ञानमंजूषेत प्रसिद्ध झाली होती; त्यावेळी या पुस्तकाच्या १५०० प्रति एक महिन्यांत संपून २०० मागण्या शिल्लक राहिल्या होत्या. व तेव्हापासून लोकांच्या सारख्या मागण्या येत आहेत. हल्ली या पुस्तकात पुनः नवीन अशी बरीच माहिती घालून जागतागी आवश्यक त्या सुधारणा करून ही तिसरी आवृत्ति छापली आहे. दुसरीपेक्षा त्या तिसऱ्या आवृत्तीची २५० पृष्ठे वाढली आहेत. झणजे फाउन साऱ्याची त्या पुस्तकाची एक हजारवर पृष्ठे झाली आहेत. शिवाय त्या खेपेस इलाख्यांतील दुष्काळांचे व पर्जन्यवृष्टीचे मान दाखविणारे दोन नकाशे जोडले आहेत. बांधणी पूर्वीप्रमाणेच सोनेरी नांव एम्बास केलेले जाड कापडी पुठ्याचे केलेले आहे व त्या सर्व खर्चाच्या मा-



मातें पुस्तकाची किंमत पूर्वीपेक्षां फक्त आठ भाणेच अधीक झणजे रु. ४ ठेविली आहे. बाहेरगांवच्या लोकांस प्याकींग व टपालखर्चा-बद्दल आठ भाणे अधीक पडतील. मंडळीच्या कायमच्या वर्गणीदारांस मात्र आठ पृष्ठांस पाव भाणा या नियमाप्रमाणें हें पुस्तक दोन रुपये व दान भाणे किंमतीस मिळेल, व इतरांस भर किंमत पडेल.

## हल्लीं छापत असलेले ग्रंथ.

१. हिंदुस्थानची राजनीति.
२. अर्वाचीन कविता.
३. हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास. भाग २—मराठा रिसायत.
४. बडोदें राज्याचा इतिहास.
५. परमार्थ ज्ञानमाला, भाग २ रा, ज्ञानयोग.
६. प्रसिद्ध इटालियन राष्ट्रभक्त व पराक्रमी वीर, ग्यारिबाल्डी यांचें चरित्र.

## विक्रीस तयार असलेलीं इतर पुस्तकें.

### श्री दत्तप्रबोध.

मोठें अक्षर व प्रत्येक अध्यायारंभी सुंदर चित्र.

हा महाभक्तिरस परिपूरित ग्रंथ, बडोदें येथील प्रसिद्ध महासाधु अनंतसुत विठ्ठलबुवा ऊर्फ कावडीबुवा यांनीं नारदपुराणादि ग्रंथांच्या आधारे उज्जनी येथें आरंभून बडोदें येथें संवत् १९१६ मध्ये पूर्ण केला तो आणी छापून तयार केला असून यांत श्रीगुरु-दत्तमहाराजांचें जन्मापासून अर्वाचीन अवतारांपर्यंतचें चरित्र, ज्ञान व भक्तिमहात्म्य फार उत्तम प्रकारें वर्णन केलें आहे.

या ग्रंथापासून परमार्थसाधन व ईशभक्ति हे दोन्ही लाभ दत्त-भक्तांस अनायासे मिळणार आहेत. वर्णन प्रेमळ, रचना रसाळ, भाषा सरळ, ओव्यांचें चतुर्थार्ध प्रासादात्मक व चरण लहान इत्यादि गुण या ग्रंथांत असून शिवाय तो दुर्मिळ आहे.

भागक घेणारांस प्रंथाची किंमत रु. ३ व मागाहून रु. ४ ठेविली आहे. बाहेरगांवच्या लोकांस टपालखर्चाबद्दल १२ भाणे जास्त.

## वेदोक्तमानवधर्मसार.

.हा धार्मिक व पारमार्थिक ग्रंथ, विनायक शास्त्री विन बापूजीपंत वेलणकर, यांनी तयार केला आहे. याची प्रथमावृत्ति मार्गेच संपून गेली, व तेव्हांपासून लोकांच्या मागण्या सारख्या होऊं लागल्या. मुळ, ही द्वितीयावृत्ति विशेष सुधारणेसह छापून तयार झाली आहे. या ग्रंथांत चारी वर्ण व चारी आश्रम यांस धर्मग्रंथांच्या ज्या ज्या गोष्टींची गरज आहे त्या त्या गोष्टी स्वल्पांत फार सरळ भाषेत दाखविल्या आहेत. या पुस्तकांत मुख्य प्रकरणें १० असून पोट विषय ७१ आहेत. पृष्ठसंख्या डेमी द्वादशपत्री ५५० वर आहे. पुस्तकाची मूळ किंमत दोन रुपये आहे. टपालखर्च ३ भाणे.

## केवळ लहान मुलांच्या व मुलींच्या उपयोगार्थ वरांत खेळण्याचे खेळ.

मुलांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढविणारें ५० खेळांचें हें लहानसें पुस्तक रा.रा. शिवराम गोविंद फाळके यांनी लिहिलेंलें भाषीं छापून प्रसिद्ध केलें आहे. मुलांस अंगमेहनतीचे खेळ खेळावयास लावणें हें त्यांच्या आरोग्यरक्षणास जितकें महत्त्वाचें आहे, तितकेंच त्यांना ज्या खेळांत बुद्धीचा उपयोग होईल अशा कामास लावणें हेही आहे, व त्याच उद्देशानें त्या पुस्तकांत खेळांची योजना केलेली आहे. किंमत ४ भाणे ट. ख. १ भाणा.

## श्री सत्यदत्तव्रत पूजा व कथा.

श्रीमद्भायकवाडमहाराजाश्रित विद्वद्वर्य वे. शा. भिकाचार्य याळाचार्य पेनापुरे यांनी पुराणसमुच्चयादि अनेक ग्रंथांच्या आधारानें श्री सत्यदत्तव्रतपूजा व कथा मूलस्वरूपांचें आणि दत्तात्रेय अवतारांचें वर्णन असून श्रीदत्तात्रेयांनी भक्तवात्सल्यानें श्रीदत्तात्रेयाचा अवतार घेऊन भक्तजटांचें सर्व मनोरथ परिपूर्ण केल्याचें वर्णन आहे. किंमत चार भाणे व ट. ख. अर्धा भाणा.

## विक्रीस तयार असलेली इतर पुस्तके.

सावू. ( सावण करण्याच्या कृति )	...	...	किं. २।
आंनदामश्र ( एक ऐतिहासिक कादंबरी )	...	...	किं. २॥
आत्मविचार. ( वेदांतपर )	...	...	किं. २॥
काशीक्षेत्रवर्णन. ( सचित्र )	...	...	किं. २
शेंवटचा शूरवाघेर. ( ऐतिहासिक का. )	...	...	किं. २॥
समाजसुधारणेच्या कित्येक बाजू.	...	...	किं. २
संतचरित्र.	...	...	किं. ॥
कुलस्त्रियांकरिता सुबोध गाणी.	...	...	किं. ०।
निबंधलेखन चर्चा.	...	...	किं. ०।
गोपगढमणी.	...	...	किं. ०।
तारानाटकांचा पद्यवली.	...	...	किं. ०।
सालू ( एक प्रापंचीक गोष्ट )	...	...	किं. ४७
धोबगढील द. लज्यांचो नोंदवही.	...	...	किं. ४=
बहुलपुष्पमाला ( बटकदार ३० गोष्टी. )	...	...	किं. ४=
अभिनव वर्णवच. ( नाटक )	...	...	किं. ४=
श्रीमद्भगवद्गीतासारं.	...	...	किं. ४-
ब्रह्मविद्या आणि मरणोत्तर स्थिति	...	...	किं. ४=
धारोग्यशास्त्राचो मूढतत्त्व	...	...	किं. ४-
हजारो वर्षांपुढची आणि पूर्वीची वेळ दाखविणारे पंचांग. ( पुस्तक )	...	...	किं. ४-
कर्ममार्ग. ( लज्ञानसा निबंध )	...	...	किं. ४॥
दाजिलिंगचा प्रवास.	...	...	किं. ४॥

सूचना—मंडळीचो पुस्तके मुंबईतील लोकांस, ठाकुरदारासमोर 'इंदुप्रकाश' छापखान्यांत, कोल्हापुरांतील लोकांस 'समर्थ' ऑफिसांत पुण्यांतील लोकांस बुधवार पेठ 'महाराष्ट्र बुकडे' पो'त. मिळतील.

**दाभोदर सांबळाराम आणि मंडळी,**

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक रावपुरा, बडोदे.

॥ ओं नमः श्रीरामचंद्राय ॥

## आर्य महौषधालय मु० आंजलें.

या अत्यंत खात्रीच्या औषधांचा गुण शंभ-  
रांतून एकदोन रोग्यांस कदाचित् आला  
नाहीं तर पैसे परतच देऊं आणि त्याशिवा-  
य त्याच्या आरोग्यार्थ आणखी एखादें उ-  
त्तम औषध लागल्यास तें फुकटच देऊं.

या जाहिरातीचे खाली 'विशेष सूचना' केली आहे,  
ती वाचकांच्या अवश्य लक्षांत असावी.

## मदनविलासामृतसंजीविनी.

१ वीर्यस्तंभक, रक्तशोधक, अत्यंत कामो-  
त्तेजक, चित्तोत्साहबुद्धिकांतिवर्धक व  
धातुपौष्टिक सुवर्णमाक्षिक-मौक्तिक-क-  
स्तुरी-मिश्र अपूर्व गुटिका.

शरीराची उत्तम सुधारणा करणारी अत्यंत महत्त्वाची  
जो औषधे आहेत, त्यांत या गुटिका अगदी पहिल्या प्र-  
तीच्याच ठरल्यामुळे यांचे अपूर्व गुण थोड्याच काळांत  
या देशाच्या सर्व भागां व त्याच्या भासमंतात अतिशय  
पसरले आहेत. त्यांच्या सेवनानें नपुंसकत्व, इंद्रियशिथि-  
लता, कडकी, जीर्णज्वर, अग्निमांथ, कोणत्याही कारणांनीं  
आलेली अशक्तता, स्वप्नजन्य धातुपात, उन्हाळे, छाती-  
तील रोग, मस्तकशूल, मेंदूचे विकार, पांडुरोग, क्षय,  
मूळव्याधी, भगंदर, मूत्रसंकोच किंवा मूत्रातिरेक, कटि-  
शूल, कटिवात, वातरोग, निद्रानाश, चकर, कफातिरेक,  
उपदंशाप्रबंधी झालेले विकार, सूतिरोग, व्रण, हात,

पाय, मूत्रमार्गें व शीर यांचा दाह, ठणका, गळानी, अरु-  
 चि, मूत्राश्मरी व चित्तभ्रम इ. अनेक विकार कितीहा  
 वयाच्या मनुष्यास कोणत्याही कारणानी प्राप्त झालेले न-  
 वान किंवा जुनाट झाले तरी अगदीं खात्रीने बरे होतात.  
 धातु व रक्त यांची शुद्धि व वृद्धि होऊन रक्तदूषणजन्य  
 अनेक रोग हटकून बरे होतात. वीर्यस्तंभन व कामोद्दी-  
 पन होऊन भक्ति व शक्ति भरपूर वाढते. स्त्रियांची धुपणी  
 व तीस अपायकारक जे गर्भाशयस्थ रोग त्यांचे त्वरित  
 निवारण होऊन कांति, स्मरणशक्ति व बुद्धि वाढते. ज्यास  
 फिरण्याचे, अभ्यास करण्याचे लिहिण्याचे व शिकविण्याचे  
 श्रम फार पडतात त्या सर्वांच्या भांगीं यांनी अतिशय शक्ति  
 येऊन मनास उत्साह प्राप्त होतो आणि सुस्ती जाते.  
 ज्यांस दूध व जडान्न पचत नाही त्यांस ते भरपूर पचू-  
 ल'गने. कोष्ठशुद्धि होते. कोष्ठातील अनियमित व्यापारा-  
 पासून होणारे दुष्ट परिणाम टळतात. या अप्रतिम गुटिका  
 अत्यंत उपयुक्त शोधाने केल्या असून त्यांच्या अप्रतिम  
 गुणकारित्वाबद्दल हजारों सर्टिफिकेटा आहेत, सबब ज्या-  
 स्त वर्णन करित नाही. यात अपायकारक पदार्थ विल-  
 कूल नसून स्त्रिया, पुरुष व मुलें यांस या अत्यंत उपयोगी  
 आहेत. वरील सर्व रोग जाऊन उत्तम गुण प्राप्त होण्यास  
 या गुटिकांसारखें अप्रतिम औषधच नाही, असें हजारों  
 लोकांच्या पूर्ण अनुभवानरून स्पष्ट झणतां. यांस पथ्यसे-  
 वनाची गरज नसता या पाहिजे त्या दिवसांत घेतल्या  
 तरी हटकून गुण करितात. यामुळे त्यांचा अतिशय खप  
 सुरू आहे. हल्ली या गोळ्यांत अंतर्वेदी, नेपाळ, काश्मीर  
 इत्यादि देशांतील अत्यंत शुद्ध, ताजे, महत्वाचे व मौल्य-  
 वान् असे अनेक पदार्थ आणखी घालून त्यांची विशेष  
 सुधारणा केली आहे आणि लोकांमहावरून केवळ परोप-  
 कारार्थ झणून गोळ्यांचा दर फारच स्वस्त केला आहे.  
 गोळ्या रुपयांच्या भात मिळणार नाहीत. एवढम सहा

रुपयांच्या किंवा त्याहून क्वितीही ज्यास्त घेणारांस बंगीचा टपालसर्व माफ आहे. त्याचे भात घेणारां९ मात्र तो वेगळा सहा भाणे पडेल. एकदम ३२ गोळ्यांस १ रु. ७ गो. २ रु. १६० गो. ४ रु. २६० गो. ६ रु. व ३२० गो. १० रु. अनुगानपत्र सोबत मिळेल.

२. थंडगार नेत्रांजन—हे परम गुणकारक असून स्तुतीस अत्यंत पात्र आहे, हे सतत दहा वर्षांच्या पूर्ण अनुभवाने कळवितो. याने डोळ्यांचे साधारण विकार तर सहजच, परंतु दृष्टी समूल नाश करणारे तिमिरांध्र, वडस, विदु, फुल्ले, काच, मोर, सारा, गळति, खुपऱ्या, जळजळ, कंडू, फुट, चिकटा, ठणका व लाली इ. अनेक विकार तत्संबंधी मस्तकशलादे विकारांसह क्वितीही वयाच्या मनुष्यास कोणत्याही कारणाने प्राप्त झालेले नवीन किंवा जुनाट असले तरी नाजुक रीतीने कोणतीही इजा बिलकुल न होता बरे होतात. दृष्टी तीव्र व थंडगार राहते. शिवाय जागरण, उन्हांत फिरणे, अग्नाचा शेरु, उपदंशविकार, अतिवादन, अतिव्यायाम, अतिमैथून, अतिपयपान, अत्युष्ण व विदाही पदार्थ भक्षण इ. अनेक कारणाने ज्याचे डोळे विषदतात. त्यास याचा फारच मोठा उपयोग आहे; हे चांगल्या दृष्टीच्या मनुष्यांनी डोळ्यांत घातल्यास वरील विकार त्यांना बिलकुल होणार नाहीत. लहान मलास तर हे अत्यंत उपयोगी आहे. दोन तो. ड. १॥ रुपया.

३. पर्यावर अपूर्व मिश्रण—कोणत्याही प्रकारचा नवीन किंवा जुनाट पर्मा तत्संबंधी दाह, तिबीरु, मूत्राची विवर्णता, संकोच किंवा मूत्रातिरेक इ. विकारांसह या मिश्रणासून इजा बिलकुल न होता आणि पथ्यसेवनाची खटपट नसतां ताबडतोब बरा होतो. पर्यावर इतके प्रतिज्ञेचे औषध दुसरें नाहीच. वा. १ रु.

४. दंतरक्षक पूड—ही चोळिल्याने दंतसंबंधी सर्व

विकार, हिरड्यांचा रक्तस्राव व व्रण, पू, कीड इत्यादि विकार फारच त्वरित व नाजुक रीतीने बरे होऊन दांत स्वच्छ व फार मजबूत होतात. ढ. ६ भाणे.

५. गजकर्ण, नायटे, खरुज—इ. विकार ३ दिवसांत बरे होतात. ढ. ६ भाणे.

६. विचवाचें विष—हे औषध लावतांच उतरतें. ढ. ८ भाणे. हे इतके औषध ४० मनुष्यांस पुरतें.

औषधांत अपायकारक पदार्थ बिलकुल नसून ती पूर्ण खात्रीची असल्याबद्दल हजारों सर्टिफिकेटा मिळाल्या व नित्य मिळतात. तसेच लहान मोठ्या सर्व रोगांवर अत्यंत खात्रीची व प्रथोक्त रसायने, धातूंची भस्मे, पाक, चूर्णे, गोळ्या इ. सर्व प्रकारची औषधे माफक किंमतीस रोखाने किंवा वही. पी. ने मिळतील. पाहण्यासाठी सर्व सामनाच्या सचित्र क्याटलागाचें पुस्तक मागवावें. तें फुल्ट पाठवूं. माहितीचा खर्च औषधासोबत असतोच. गरीब निराश्रित लोकांस स्वस्त दराने औषध देऊं.

‘विशेष सूचना:—अलीकडे वर्तमानपत्रांतून भांजलें व नजीकच्या मुर्डी वंगरे गांवातील औषधाच्या नवीन बऱ्याच जाहिराती सुरू झाल्या आहेत आणि त्यापैकी काहीं जाहिरातीच्या खाली किंवा वर ज्या सत्या आहेत त्या बहुतेक आमच्या नांवासारख्या प्राहकांस भासण्याचा विशेष संभव आहे, यामुळे कदाचित् प्राहकांचा घोंटाळा होईल. तरी अशा लोकांशां व त्यांच्या जाहिरातीशी आमचा कोणत्याही प्रकारे अगदी संबंध नाही हे प्राहकांनी अवश्य लक्षांत घेऊन आमची औषधे मागणें ती, ‘कृष्णशास्त्री विवलकर वैद्य मु. आंजलें ता. दापोली जिल्हा रत्नागिरी’ या अगदी विनचूक सही व पर्यावर मागवावीत.’

**कृष्णशास्त्री विवलकर वैद्य.**

पत्ता:—मुकाम आंजलें, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी.

## डोळ्यांत फिरविल्याची सळई.

ही सळई डोळ्यांत फिरविल्याने डोळ्याचे तेज वाढते डोळ्यांत ज्वर उभारवता थंडाई येते. डोळे येणे, डोळ्यांतून पाणी गळणे, डोळ्यांची लाली, दुखणे, राजगवाडी वगैरे रोग नाश पावतात त्याचप्रमाणे सुहवातीचे नेत्ररोग जसे रातांबळ, मोतीविंदु वगैरेचा पण नाश होतो. ही सळई डोळ्यांत फिरविताना सुरमा फिरविल्याप्रमाणे भासते. नेहमी फिरविल्याने डोळे साफ रहातात. दिवण्यातही मनोहर दिसू लागतात. डोळ्यांची दीप भोवते व सतेज होतात. लहान व मोठ्या वयाच्या सर्व मनुष्यांनी आपल्या डोळ्यांत हमेशा फिरवावी. अनुपान चिठी औषधा सोबत मिळेल.

किंमत-पाच सळईच्या एका पेटांस भाठ भाणे.

## प्रो. गजर यांचे ज्वर हारक औषध.

( सर्व प्रकारच्या तापांवर चालणारे औषध )

सर्व ज्वरहारक औषधांत बहुतकरून किनाइन असल्याने ताप नसते वेळी ती घेण्याची असतात. पण प्रो. गजर यांचे औषध वाटेक तेव्हा अणजे अंगात ताप असताना घेतले तरी चालते.

सन्निपात, एकांत्राड वगैरे ताप, इन्फ्ल्युएंझा विशेष मुदतीचा ताप, टाइफॉइड विषारी ताप, अवधण्याचा ताप व सर्व विषारी ज्वर या औषधाने हटकून पळतात. अनुपान खर्डा-वाटली सोबत मिळेल.

किं० एक वाटलीची ०.८-० धाणे, पॅकिंग व पोष्टेज वेगळे पडेल.

## डा. बर्मनचे दमा व श्वासावरील औषध.

हे औषध इतके रामबाण व वेळचे गुणकारी आहे की एक वेळच घेतल्याने वाटेक तसा दमा व श्वास एरुदम नरम पडतो व रोगी हिराग होत नाही. औषधाचा एकसारखा धोडे दिवस उपयोग केल्याने तर समूळ नाश पावतो. तो अनुपान खर्डा औषधा सोबत मिळेल.

किं० ए ५ शिशी १। रुपया पोष्टेज व पॅकिंग खर्च वेगळा पडेल.

बी. एल्. गुप्त एन्ड सन्स,

त्रांबाकादा पायधुणी मुंबई.



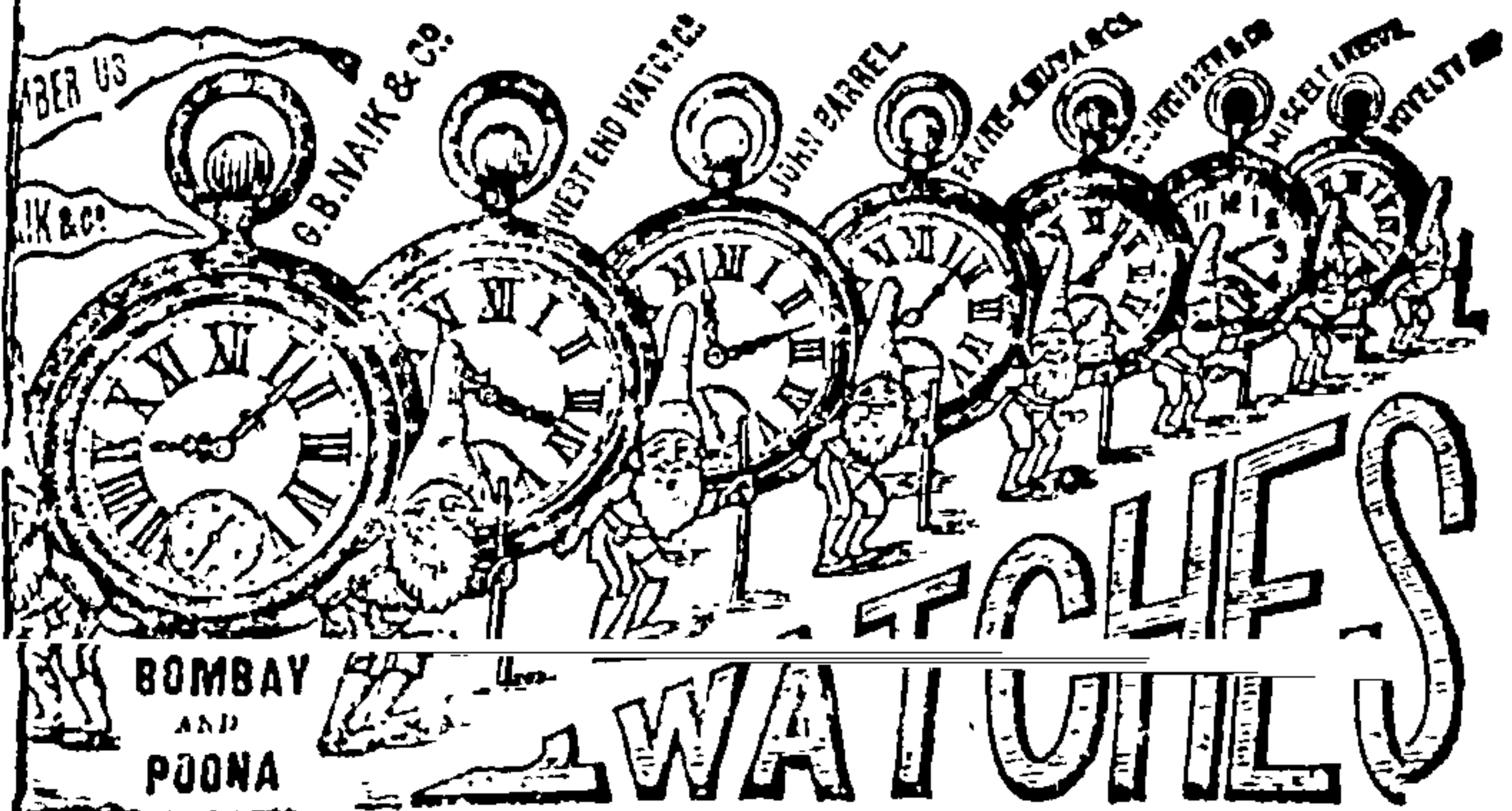
# १ काशीचा माल व सुगंधी अत्तरे, त्र्यं.

कापडमाल, कां. रुं. कळवा.	रुपये.
जरीचे पितांबर सर्व रंगाचे.....	२५-६०
सदरप्रमाणे पामच्या.....	१२-२०
शालजोड्या जरी कांठी व साध्या.	२०-१००
शेले व दुपटे साधे व बुट्टेदार....	३-५०
खण साधे व बुट्टेदार खण मोठा.	३-१०
रेशमी कद उत्तम पोताचे मर्दानी.	१२-१५
सदरप्रमाणे कद जनानी.....	२२-३०
रेशमी मुकटे मुशिदाबादी मर्दानी.	१॥-७
सदरप्रमाणे मुकटे जनानी.....	६-१०
रेशमी कद मध्यम प्रतीचे टिकाऊ.	८-१०
सदरप्रमाणे पामच्या टिकाऊ. ...	५-८
धोतरजोडे कांठ सफेद व लाल...	३-१०
सदरप्रमाणे उपर्णी.....	१-१०
रेशमी लुगडो सर्व रंगाची.....	२॥-५
सदरप्रमाणे साध्या. ....	२-५
खण रेशमी कांठ तागा ८ ख. ...	११-८
सुती लुगडो सर्व रंगाची.....	११-२१
पातळे बनारसी व मडूची.....	४-१५
शालू हवा तो रंग.....	२५-१००
सुगंधी माल जिवनपुरचा.	
बेलिया शेर ११२६. भार नं. १...	५-७
” ” ” ” २...	३-५
” ” ” ” ३...	२-३
” ” ” ” ४...	१-२
चमेली सदरप्रमाणे नं. ४.....	११-७
हीना सदरप्रमाणे नं. ४.....	११-७
अत्तरे-गुळाव, केवडा, हीना, मांतिया, अंबर, दवना, वकळ, पारिजातक तो • १७ = १। भार १-४	
सदरप्रमाणे मध्यम प्रत.....	०॥-१
सदरप्रमाणे कनोजी अत्तरे तो. १७ = १. • ॥-५	
चंदनी तेल शेर १२ रु. भार...	२१-२२
फितना सर्व अत्तरांचा.....	॥-२
फस्तुरी उत्तम दर तोळा.....	२८-३०
गंगावन काळेंभोर दर मणी.....	१००-१२५

परंतु हा सर्व आहित. प्राहकास ज्या किमतीचा माल पाहिजे त्या किमतीचा मिळतो. कि. २६. ट. व्ही. पो. खर्च ४४ कॅपाटलाग पत्ता-गणेश बाबाजी फडके, क. प. दुर्गाघाट बनारस सिटी. ६॥ पाठवून मागवा.

## DO YOU WISH TO HAVE A LIEF FRIEND ?

1000 Varieties and Class of Watches Clocks, Time-pieces &c. Illustrated Catalogue free. Send 2 Anna stamp. Will apply 3½ per cent cheaper than others. In ordering a watch it is well to state as definitely as possible what kind of watch is desired—Metal, Silver or Gold, Open face, Hunting or Half Hunting, Large, Medium or Small and specially the limit of price. Will select such which should be approved in every point, if not, will be exchanged.



आमचेकडे सर्व धातुंची लहान मोठी खिशातील निकलसिलव्हर  
 पिस कि. रु. ४ ते ४० चादिचे वांचेस कि. रु. ८ ते ६०, सोन्याचे  
 पिस कि. रु. ३० ते ३०००, एक दिवसाचे किल्लीचे टाइम पिसेस  
 रु. २॥ ते १०, भलाम कि. रु. ५ ते १२, भाठ दिवसाचे  
 रु. ८ ते ४०, खाजगी वापरण्याचे ८ दिवसाचे किल्लीचे तास  
 री तास वाजनारे व भलाम वगैरे कि. रु. १३ ते २०, कचरीत  
 रनेचे क्लॉकस कि. रु. १५ ते २०, रेगुलेटर्स कि. रु. २२ ते ३६.  
 सर्व प्रकारची वांचेस दुरस्तीची कामे माफक अकाराने व वेळेवर  
 करून दिली जातात. विशेष माहितीचा सचित्र इंप्रजी क्वाट-  
 अर्धा भाणा पाठविल्यास पाठवू.

जी. वी. नाइक आणि कंपनी, मुंबई व पुणे.

ॐ नमः श्रीगणेशाय.

## आर्य वनौषधालय मुर्डी ता. दापोली.

या अत्यंत खात्रीच्या औषधांचा गुण कदाचित् नव आला  
पैसे परत देऊन शिवाय लांने आरोग्यार्थ एखाद्या उत्तम  
औषधाची योजना फुकट करूं.

### मदनामृतसंजीविनी.

धातुवर्धक, अत्यंत कामोत्तेजक व पौष्टिक, वीर्यस्तंभक  
रक्तशोधक, मनोत्साहकांतिबुद्धिवर्धक, सुवर्णमाक्षिक  
मौक्तिक कस्तूरी व अनेक वनस्पता  
मिश्र अद्भुत गुटिका.

शरीराची अत्यंत त्वरित उत्तम सुधारणा करणारी जगांत  
कांहीं औषधे उपलब्ध आहेत त्यांत आमच्या गुटिका अत्यंत खात्री  
च्या ठरल्यामुळे लांने अद्भुत गुण या देशांत पसरले आहेत  
नाहीं. तर तर या देशाच्या असमंतात भागी सिंजोन, ब्रह्मदेश,  
चिस्थान, आसाम, बेंगाल, लंदन, अमेरिका इ. अनेक प्रांतांत  
आज त्यांचा लक्षावधी रुपयांचा खप जारीने होत आहे. हीच त्या  
अद्भुत गुणाबद्दल साक्ष आहे. करितां यांचा सर्वांनी अवश्य उपयोग  
करून रोगमुक्त व्हायें अशी आमची सूचना आहे.

यांच्या सेवनाने नपुंसकत्व, स्वप्नजन्य व इतर धातुपात, उन्हा  
इंद्रियशिथिलता, कडकी, गर्भसंबंधी मुरलेले विकार, मूत्रसंकोच  
धातुचा पातळपणा, स्त्रियांची धुपणी, छातीतील रोग, हातपाय मू  
स्थान व नेत्र यांचा दाह, क्षय, पांडुरोग, मुलांची खर, जाणवण  
अग्निमांद्य, मस्तकशूल, मूळव्याधी, वातरोग, निद्रानाश, पित्तविकार  
बाळंतरोग, मुष्टिमैथुनादि घातक, संवईने आलेली कुशता इ. अने

विकार खात्रीने बरे होऊन शरीर निरोगी, मजबूत व सतेंज बनते.  
तेशक्ति, व स्मरणशक्ति भरपूर वाढून हातु व रक्त यांची शुद्धि व  
द्व होऊन वीर्यस्तंभन व भरपूर कामोद्दीपन होतें. शक्ति भरपूर  
मनास उत्साह देतात. दूध व जडात्र भरपूर पचू लागतें.  
गुणाबद्दल असंख्य सर्टिफिकीटा मिळाल्या व मिळतही आहेत. पथ्य  
मेवनाची गरज मुळीच नसून स्त्रिया, पुरुष व मुले यांत पाहिजे त्या  
दिवसांत घेण्यास अत्यंत उपयोगी आहेत. गुटिका रुपयाचे आंत  
मिळणार नाहींत. एकदम चार रुपयांच्या व पुढे कितीही घेणारास  
पालखर्च माफ. चार ६० चे आंत खर्च वेगळा ६ आणे पडेक. दर  
एकदम ३५ गो० १ रु०; ७५ गो० २ रु० १६५ गो० ४ रु०.  
७५ गो० ६ रु० ५५० गो० १० रु०.

२. अपूर्व नेत्रांजनः—यानें तिमिरध्य, दडस, पिद, काच,  
शुष्क, फुले, भोर, गळवी, खपण्या, जळजळ कंडू, फुट, चिकटा,  
गका, लाली व तत्संबंधी मस्तक शूल इ. विकार फार त्वरित  
ऊन दृष्टी तीव्र होता. हे नित्य डो. घातल्यास वरील वि. कधीही  
नाहींत. लहान मुलांस तर अत्यंत उपयोगी आहे १॥ तो. रु. १.

३. परम्यावर अपूर्व मिश्रणः—कोणत्याही प्रकारचा नवी-  
किंवा जुनाट पर्मा व तत्संबंधी दाह तिडीक, मूत्राची लाली,  
कोव, प्येसाव किंवा प्येमिस रक्तसाव, इ. विकार पथ्य नसतां  
त दिवसांत कितीही जोरदार रोग असले तरी खात्रीने जातात.  
पथवीची तिडीक एकाच तासांत शमन होते. असे रामबाण औषध  
सरे नाहींच. वा. किं. १ रु.

४. कर्णव्रण नाशक अपूर्व तैलः—कानांतून पू, रक्त व  
जी वाहणें, ठणका, सूज, कंडू, दहा, कानांतिल कोणताही व्रण, इ.  
कार आग किंवा इजा अगदी न होता सात दिवसांत जातात.  
भा. ना. प्या. स. १ रु.

५. गजकर्णः—खरुज नायटे, किडवळ, आगपेण, इ. विकार  
दोन दिवसांत जातात २ तो. डवीस किं. ६ अणे.

६. दंतबलवर्धक पूडः—ही दांतांस चोळिल्यानें पु, मु, क्रीड, व्रण, मुखदुर्गंधी, इ. वि. जा. दंत म. क. २ तो. ड. किं. ६ अणे.

७. विंचूचें विषः—औषध लावतांच उन. ती. तो. ड. ६ अणे.

८. सर्व प्रकारचे तापावरः—रामबाण औषध एक दिव-  
सांत हटकून गुण १२ पु. किं. १ रुपया.

९. खोकलाः—या गुटिकांनीं खोकला व तज्जन्य विकार हट-  
कून घरे होतात. २० गो. किं. १ रु.

पोस्टाकरितां सूचना—आमचीं कित्येक दिवसांपासून पत्रे  
गहाळ होतात अशी खात्री झाल्यामुळे आमच्या सर्व प्राहकांस अशी  
सूचना आहे कीं पत्राचा जबाब १२ वे दिवशीं यावयाचाच. तसा न  
आल्यास आम्हांस लगेच रजिस्टर पत्र पाठवावें. त्याचा खर्च आम्ही  
देऊं. म्हणजे कोणानें पत्र गहाळ झालें याबद्दलची आम्हांस दाद ला-  
गून योग्य ती व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल. ही सूचना अवश्य  
लक्षांत असावी.

विशेष सूचना—आमचेकडे सर्व रोगांवर औषधें रामबाण  
रोखीनें किंवा व्ही. पी. नें माफक दरानें मिळतात. पाहण्यास सर्व  
सामानाचा सचित्र कथाटलाग मागवा. तो फुकट पाठवूं. प्रकृतिमान  
कळविल्यास निदान व योग्य चिकित्सा कळवूं. पत्रा सुवाच्य असावा.

कृष्णशास्त्री पेंडसे वैद्य,

मुक्काम मुडी, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी.

# A CURE THAT'S SURE

---

Our world-renowned *Meyores* is now universally admitted as the sovereign remedy for nervous and muscular debility, gonorrhœa, spermatorrhœa, gleet, seminal weakness, wet-dreams, loss of manhood, brainfag, loss of memory and energy, mental depression, exhaustion, emaciation and the thousand and one evils due to youthful errors or maturer abuses and excess. *Meyores* is very prompt and potent, absolutely harmless, pleasantly palatable and simple and secret to use. It has cured numerous given up cases. *Meyores* tones up and invigorates the shattered constitution, rejuvenates the functions and adds fuel to the drooping fire. The price per phial is one rupee only. Write for full set of testimonials sent free to any address. *Meyores* has been registered under the laws of the British Government.

---

## A VALUED CERTIFICATE.

DR. RAI DAYAL CHUNDER SHOME, M. B. Bahadur, Hony. Private Asstt. Surgeon to H. E. the Viceroy and Governor-General of India, Fellow and Examiner, Calcutta University, writes :—

“I hereby certify that I know the composition of *Meyores*. I can, therefore, confidently express it as my opinion that it is likely to be very efficacious in cases for which the medicine is called a sovereign remedy. It is very well prepared.”

---

All communications from patients are held very strictly private. Beware of spurious imitations. We have no Agents nor Branches. Write only to the

MANAGER,

THE VICTORIA CHEMICAL WORKS,  
RANAGHAT—BENGAL.